

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

„Ügynökkérdés” és történetírás

Államfő és parlament Ukrajnában

A Kádár-korszak emlékezete

Az MSZMP és az eurokommunizmus

2006/4

SZERKESZTŐSÉG

Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5700; E-mail: regio@chello.hu
www.regiofolyoirat.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA
– Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: Kalonda Bt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 17. évfolyam, 2006. 4. szám

Az Olvasóhoz 3

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Múltfeldolgozás és történetírás az „ügynökkérdés” kapcsán 5

AZ ÁLLAMFŐ ÉS A PARLAMENT INTÉZMÉNYE UKRAJNÁBAN

ROMANYUK ANATOLIJ

Az ukrán elnöki hatáskör nyugat-európai és egyesült államokbeli összehasonlításban 29

PETRUSKA NATÁLIA

Az ukrán parlamentarizmus fejlődési szakaszai (1990–2006) 38

KULTUSZ ÉS KULTÚRA

ZOMBORY MÁTÉ

Önmuzealizáció és etnikai hovatartozás. Az etnikai identitás performativitása a kényszermigráció kontextusában 51

UDVARNOKY VIRÁG

„Elhunyt korszakról vagy jót, vagy semmit”. Magyarországi szerbek és horvátok a Kádár-korszak kisebbségpolitikájáról 96

FÜLEKI KATALIN

A szlovákok emlékezete 121

MŰHELY

- KLENJÁNSZKY SAROLTA
A Kádár-rendszer és az eurokommunizmus. Párbeszéd a francia
kommunistákkal 141

KÖNYVISMERTETÉSEK

- Rogers Brubaker:*
Nacionalizmus új keretek között 165
- Rogers Brubaker, Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea:*
Nationalist Politics and Everyday Ethnicity
in a Transylvanian Town 166
- Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.):*
Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar
és közép-európai történelemből 168

Az Olvasóhoz

A kormány 2006 novemberében hozott döntése az év végével megszüntette nyilvánítja a Teleki László Alapítványt, a hozzá kapcsolódó Intézetet, s ennek részeként a Közép-Európai Tanulmányok Központját.

Az Alapítvány a REGIO kiadója volt, a Központ pedig szerkesztőségünk tagjainak munkahelye; az ott folyó kutatások, a körülötte szerveződő szakmai kapcsolatok az évek során jelentős mértékben hozzájárultak folyóiratunk tematikájának formálódásához.

Szilárd elhatározásunk, hogy lapunkat 2007-ben, a körülmények kedvezőtlen alakulása ellenére, továbbra is megjelentetjük. Köszönjük, ha a jövőben is megtisztelik figyelmükkel a *Regiót*.

A Szerkesztőség

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Múltfeldolgozás és történetírás az „ügynökkérdés” kapcsán*

Résztevők: *Kenedi János* tudományos kutató, *Varga László* történész,
Papp István történész-levéltáros.

Hozzászólók: *Granasztói György*, *Stefano Bottoni* történészek,
A. Gergely András politikai antropológus.

Vitavezető: *Kovács Éva* szociológus.

KOVÁCS ÉVA: Hogyan harmonizálható a társadalmi igazságtétel igénye és a történeti forrásokkal szemben támasztott szakmai elvárások? Miként kezeli a szakma és annak nyilvánossága a kérdés aktuálpolitikai vonatkozásait, vannak-e járható utak, és ha igen, mik azok? Mennyiben segíti elő a történeti megértést egy-egy ügynök múltjának feltárása, azaz milyen hozadékaik vannak a historiográfia számára az egyedi történeteknek? A magyar „ügynökkérdés” historiográfiája hogyan illeszkedik a nemzetközi történeti diskurzusokba, és milyen nemzetközi kutatásokban, együttműködésekben vesznek részt a magyarországi történészek? Végül milyen szerepet kaphatnak a jövőben az archívumok, illetve a kerekasztal résztvevői milyen szerepet szánának azoknak? Ezek a kérdések motoszkáltak bennünk, amikor éves konferenciánk egyik kerekasztal beszélgetését az „ügynökkérdés” hívószava köré szerveztük.

VARGA LÁSZLÓ: Több előadó azzal kezdte az előadását ezen a konferencián, hogy változtatna a címen – *Múltfeldolgozás és történetírás az „ügynökkérdés” kapcsán* –, én azzal kezdeném, hogy először nem a föltett

---

* Elhangzott a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központjának *Fogalomváltozatok – társadalmi egyenlőtlenség, ügynökkérdés, nemzeti és politikai közösség Közép-Európában* c. éves konferenciáján 2006. szeptember 28-án.

kérdésekre válaszolnék, hanem a címhez kapcsolódnék. Eredetileg négy gondolatot szerettem volna felvetni. Az elsőt az időkorlátok miatt elhagyom, ennek az előtörténete az, hogy '89 májusában a Nyilvánosság Klub rendezett egy konferenciát *Történelem és nyilvánosság* címen, ahol Kenedi János arra kért fel többünket, hogy beszéljünk arról, vajon lehet-e a jelenkor történetét kutatni Magyarországon. A válaszuk akkor egyértelmű elutasítás volt. Egyszerűen féltünk, hogy ha föltárjuk azt, hogy micsoda kálváriákon megy keresztül a történész a magyar szocialista levéltárakban, akkor nemcsak minimális kutatási lehetőségeit veszti el, de örökre kedvét szegik. Akkoriban borzalmasan kiszolgáltatott helyzetben volt a kutató – és ez állt a két világháború közötti időszak kutatójára is. Ezt a helyzetet az 1994-es törvény ugyan fölszámolta, ám ez nem jelenti azt, hogy a történész ma ne lenne kiszolgáltatott. Különösen akkor, ha olyan kérdésekkel foglalkozik, mint az „ügynökkérdés”. Tehát ha egy levéltár, mint ahogy a Párttörténeti Intézet Levéltára tette a rendszerváltás előtt, nem ad ki a kutatóknak segédletet, hanem elkéri a témát, és aztán szemezget az iratokból, aztán ezt-azt odaad, ha ez a kutatás a demokráciában is így zajlik, az nyilvánvalóan kiszolgáltatottá teszi a történészt. Főleg a fiatal kollégákat, ha egy bizottság előtt kell megmérgetniük magukat, amely eldönti, hogy történészek vagy nem történészek. Mondhatnánk, hogy ennek túlzott jelentősége nincs, ám az utóbbi időszak nagyobb botrányai – mint például a Szabó István-ügy – megmutatták, a történész-levéltáros szakma számos prominense úgy foglalt állást, hogy korlátozni kellene a kutatók körét, még jobban kellene szelektálni, hogy ki juthat hozzá az iratokhoz. Volt egy fiatal kollegám, aki név nélkül, de a sajtóban hasonló véleményének adott hangot, majd maga is publikált egy leleplező írást. Válaszul több tucat kiváló szakmai képviselő épphogy nem követelte, hogy tiltsák ki ugyanezt a kollégámat a szakmából... Tehát a helyzet egyáltalán nem megnyugtató.

Ha a múltfeldolgozásból indulunk ki, akkor látnunk kell, hogy a magyar történelmi önkép mindig is erősen hářító volt. Voltaképp a XX. századi „kisállami nyomorúságot” próbáltuk kivetíteni egész történelmünkre, és a felelősséget valaki másra hárítani. Magyarán, Mohács óta úgy néz ki a magyar történelem, hogy ezt a törökök csinálták, azt az osztrákok, am azt a németek, ezt meg az oroszok vagy szovjetek. Nekünk tulajdonképpen igazi lehetőségünk arra, hogy a saját történelmünket alakítsuk, legfőljebb felkelések vagy forradalmak esetében volt. Ha megnézzük magát a XX. századot, Trianontól kezdve, akkor hajlamosak

vagyunk azt mondani, hogy mozgástér pedig nem volt, a magyar történelemben mindvégig a kényszerpálya dominált, tehát erre az időszakra is áll az, hogy mindaz, ami velünk megesett, az tőlünk függetlenül történt, és tényleg csak megesett velünk. Trianonért e diskurzus a zsidókat tette felelőssé. Megjelenik egy törpe minoritás, amely valamilyen negatív, súlyosan negatív jelenségért el kell, hogy vigye a balhét. A harmincas évek végén, a zsidótörvények parlamenti vitájában az egyik leggyakrabban visszaköszönő, szinte már közhely az volt, hogy azért van szükség a zsidótörvényekre, mert a zsidók okozták Trianont. Majd’ hetven évvel később, a Holokauszt ötvenedik évfordulóján, amikor a médiában egy napra soha nem látott, és nyilván soha nem látható figyelmet kapott ez az esemény, megdöbbenő volt hallani, hogy az összes televíziós csatorna kiváló médiasztárjai, szinte mintha összebeszéltek volna, mondták föl a leckét, hogy a magyarországi zsidóságot, értsd a vidéki zsidóságot a nyilasok deportálták. Tehát sikerült megtalálni megint egy törpe minoritást, akikkel el lehet vitetni a balhét, akikre rá lehet tolni az egész felelősséget. És tulajdonképpen, ha eljutunk az ügynökökhöz, akkor azt mondhatnánk – szándékosan fogalmazok sarkítva –, hogy tulajdonképpen most el akarjuk vitetni a kommunista diktatúráért az ügynökökkel a balhét, holott 1949–89 között, számításaim szerint nem egészen 170 ezer úgynevezett ügynök dolgozott ebben az országban (a hírszerzők nélkül). Ha megnézzük az 1989. június 30-i statisztikát – ez az utolsó, amit az állambiztonsági szolgálat még produkált –, akkor a hírszerzést nem számítva, az ügynökök száma nem érte el a tízezret sem. Most aztán sikerült tényleg egy igazi törpeminoritásra hárítani a társadalom összes felelősségét.

Marad tehát a kérdés, hogy mit kezdünk mi – és jönne a műtfeldolgozás – az állambiztonsági iratokkal, az állambiztonsági múlttal, vagy tágabban a kommunista diktatúra történetével. A legtipikusabb válasz, amit szerintem Antall József miniszterelnök nem így gondolt, de azóta ez a legtöbbet idézett mondat, hogy: „Tetszetek volna forradalmat csinálni.” Talán fél éve lehetett a Napkelte műsoron, amikor Demszky Gábor szót emelt az iratok nyilvánossága mellett, s akkor a műsorvezető Aczél Endre vágta a fejéhez az inkriminált mondatot, s erre Demszky nagyon karakánul azt válaszolta, hogy forradalmat nem tetszettünk csinálni, demokratikus fordulatot igen. Én is azt gondolom, hogy az iratok nyilvánossága a demokratikus jogállamból, és nem valami forradalomból következne. Sőt, azt gondolom, nem szeretném az utóbbi napok

eseményét ide behozni [a kerekasztal-beszélgetés időpontja 2006. szeptember 28. – K. É.], de azt gondolom, ha egy társadalom elfogadja, hogy az elitje, és nemcsak a politikai, hanem a szellemi elitje is folyamatosan elhazudja és meghazudtolja a történelmet, akkor nincs cezúra múlt és jelen között. Még történészként sem tudom, hol kellene egy ilyen cezúrát meghúzni. Számos kollégám próbálta, mindenkinek van valamiféle egyéni válasza. Nekem még mindig Örkény Istváné tetszik a legjobban, aki ugye azt mondta, hogy a történelem a jelennek az a része, amit múlt időben ragozunk. Én nagyon pesszimista vagyok, amit mindig a szememre szoktak vetni egyes cikkeim kapcsán, aztán eltelik egy év, fél év, másfél év, és kiderül, hogy a legrosszabb rémálmaim egyszerűen valósággá váltak közben. Köszönöm szépen.

PAPP ISTVÁN: Hölgyeim és Uraim, kedves Kollégák! Talán életkoromnál fogva én optimistább alkat vagyok, és remélem, hogy az idő némiképpen engem fog igazolni. Varga László azt mondta, hogy a magyar történelem, pontosabban a magyar társadalom beállítódásában ez az elhárító mechanizmus nagyon gyakran jelen volt, és az ügynökkérdéssel kapcsolatban is kibontakoztatható egy ilyen elméleti megközelítés, miszerint a diskurzus létrehoz egy csoportot, amely lehatárolható és démonizálható. Ők lesznek azok, akik elvihetik a balhét. Véleményem szerint azonban olyan, hogy ügynökkutatás önmagában nincs, ez egy értelmetlen fogalom. Múltfeltárás van, pontosabban történeti vizsgálódás, és éppen ezért a XX. század második felének magyar történelme valóban rendkívül összetett föltárást igényel. Az „ügynökkérdés” önmagában nem érthető meg, az „ügynökkérdésre” vonatkozó források önmagukban nem elégségesek a múlt föltárására. Mondok egy példát: az egyházi „ügynökkérdés” nem érthető meg, ha valaki az egyháztörténetben nem mozog otthonosan, nincs tisztában a különböző egyházak szervezeti felépítésével, azzal, hogy mit jelentenek az egyéb fogalmak, milyen volt az egyházak köztörténeti szereplése. Éppen ezért itt ezek a források fontos, de bizonyos esetekben csupán kiegészítő szerepet töltenek be, bizonyos esetekben pedig önmagukban is elsőrendű források, de hangsúlyoznám, hogy más történeti forrásokkal együtt vizsgálandók, tehát önmagukban, kizárólag erre alapozva hiteles múltföltárás nem végezhető el, s annak eredménye mindenképpen egyoldalú lesz. Nagyon örültem, hogy e kerekasztal-beszélgetésben az állambiztonság, még tágabban a kommunista diktatúra története van terítéken, hiszen az a levéltár, amelyet én képviselek, a Történeti Levéltár, jóval tágabb forrásanyagot őriz, mintsem

csupán ügynökjelentéseket. És sajnos úgy vélem, hogy a szakma talán az eddigiiek során kissé kevesebb figyelmet szentelt azoknak a nagyon értékes forrásainknak, amelyek mindenképpen fontosak a múlt feltárásában, kiegészítésében, és ezek ugyanúgy az állambiztonság működése eredményeképpen jöttek létre. Gondolok itt, egészen visszanyúlva a korai időkig, az 1940-es évek közepéig, a két világháború közötti magyar belügyminisztériumtól átszármazott forrásainkra, a különböző népelles és háborús bűnösök cselekedeteit feltáró vizsgálati anyagokra, szervezettörténeti anyagokra, és folytathatnám még a sort, állambiztonsági segédanyagok stb., és tulajdonképpen ezek nélkül sem érthető és értelmezhető az ügynökkérdés önmagában. Éppen ezért nagyon fontosnak tartanám, ha általában nemcsak ügynökjelentésekről, hanem állambiztonsági forrásokról beszélünk. Ezek sokkal szélesebb kört ölelnek föl, és ezek teszik lehetővé egy sikeres történeti vizsgálat elvégzését. Optimista vagyok, véleményem szerint egy új kutató generáció lépett felszínre. És erről talán kevesebb szó esik. A médiában sajnos elsősorban a különféle kisebb-nagyobb visszhangot fölvert ügyek kapnak hangot, ahol megszólalnak az állambiztonsági ügyekben járatos, vagy magukat járatosnak valló emberek, és gyakran a szakma valós eredményei nem kapnak teret. Ez részben a történetírás természetéből adódik, hiszen tudjuk, hogy ez végül is egy céhes műfaj, amely a maga bizonyos fokig szűk keretei között működik, és a szakmai eredmények nagyon gyakran nehezebben szivárognak át a szélesebb közvéleménybe, még nehezebben az oktatásba. Tehát ezek az eredmények gyakran 10–20 éves távlatban jelentkeznek. Azonban véleményem szerint az elmúlt 3–4 évben vannak olyan új örvendetes kutatási irányok, amelyek valamiképpen optimizmussal tölthetnek el bennünket, és arra a reményre adnak okot, hogy a meglévő állambiztonsági anyag mellett, amely a kutatók rendelkezésére áll, jelentős lépéseket tehetünk a múlt feltárása, megismerése, rekonstrukciója érdekében. Anélkül, hogy bárkit is kiragadnék, vagy éppen bárkit is elfelejtenék, összeírtam néhány példát a kutatóink közül, akik közül szeretnék négy, vagy öt nevet kiemelni. Hadd említsem meg például Kovács Tamás nevét, aki Varga Lászlónak kollégája, fiatal, tehetséges történész, és a Történeti Levéltár forrásaira támaszkodva ér el jelentős eredményeket a Holokauszt kutatásában. Vagy például Köbel Szilviát, aki nemrég jelentette meg az állam és egyház kapcsolatával foglalkozó forrásgyűjteményét, illetve tanulmánykötetét. Hivatkozhatnék itt például Rainer M. Jánosnak a magyar történelmi középosztály sorsára, Antall József

történetére, mint egyéni életpálya történetére vonatkozó kutatásaira is. Megemlíthetném például Szűcs László munkáját, melynek során Nagy Ferenc kormányának dokumentumait adta ki, és ehhez folytatott háttérkutatásokat nálunk. Markó György pedig a hatvanas, hetvenes évek ifjúsági mozgalmaira vonatkozóan ért el jelentős eredményeket. Vagy utalhatnék Standeisky Éva *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* című kötetére [Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.], mely az ötvenes-hatvanas évek fordulójának irodalmi életével foglalkozik. Tehát kétséggkívül el lehet mondani azt, hogy a meglévő törvényi keretek között a rendelkezésünkre álló – a „rendelkezésünkre” alatt azt értem, hogy a levéltár referensei számára rendelkezésre álló – forrásanyag keretei között is jelentős történeti eredmények érhetők el, és ennek már mutatkoznak az eredményei is, és úgy gondolom, hogy ez a folyamat a jövőben egyszerűen, természetesen folytatódni fog. 1848–49 kutatása például akkor kezdődhetett el igazán, amikor meghalt Görgey Artúr és Ferenc József. Végezetül egy apró tényre hívnám fel a figyelmet, amelyet érdemes tekintetbe vennünk. A kérdések között megjelent az, hogy más országok milyen példával rendelkeznek. Közismert az egykori NDK állambiztonsági iratait őrző Szövetségi Biztos Hivatalának, röviden a Gauck Intézetnek a működése, amely jelentős szervezeti apparátussal rendelkezik. Tegnap este, nagyon ráérő időmben, végeztem egy hevenyészett számítást. Megpróbáltam kiszámítani, hogy egy munkatársra ott hány iratfolyóméternyi anyag feldolgozása jutott. Körülbelül az jött ki, hogy 44–45 iratfolyóméter, míg nálunk körülbelül 300 iratfolyóméter körüli mennyiség, attól függ, hogy hány kollégával számolunk, akik valóban a feldolgozással foglalkoznak.

Végezetül pedig nem akarnám tovább rabolni az időt, egy apró megjegyzésem lenne a kérdés kényesebb oldalához. Nagyon sok esetben a szakmai hitelességet az esetleges elkövetett kisebb-nagyobb botlások, etikai hibák érdemtelenül is tudják csorbítani. És éppen ezért minden kutatónak szerintem nagyon fontos szem előtt tartania azt, hogy maximálisan betartsanak különféle etikai normákat, és ezzel ne nyújtson esetleg felesleges támaszát a pontot, és lehetővé tegye azt, hogy valóban az általa elért eredményekről folyjon a vita, ne pedig azokról a tévedésekről, vagy hibákról, amelyek megszülettek e munka során.

KENEDI JÁNOS: Azt hiszem, hogy Papp Istvánnak nincs igaza abban, hogy ne volna ügynökkutatás. Történetesen én nem vagyok 'spy-hunter', s engem nem érdekel az ügynökök felkutatása. A Gauck Intézet azonban

a lusztrációs eljárást példászerűen megoldotta. Olyan demokráciát teremtett Németországban, amilyen előtte szinte csak 1947-ben, a *Gruppe 47* írói által megteremtett demokrácia volt, és ez igen eredményesnek mutatkozott. Más országokban nem volt lehetőség, vagy nem volt mód átvenni a Gauck Hivatal mintáját. Ahol pedig nem a történelemmel való szembenézés, vagy az egyéni lelkiismeret társadalmi funkciójába tagolódik be az „ügynökkérdés”, ott tökéként óhatatlanul a zsarolási adatbankba kerül, kisebb fizetőszökevényként pedig megjelenik a bulvársajtó lapjain. Én magam ez okból nem foglalkozom „ügynökkérdéssel”, számomra – a ’90-es évek közepétől – sokkal előbbre való az állambiztonsági források kutatása a dossziétörvény, vagy az aktanyilvánosság törvényi kereteinek megalkotása céljából is. De ennek több oka van. Az elsődleges oka az, hogy valamennyire megismerve az állambiztonsági forrásokat, azt tapasztaltam, hogy a Kádár-rendszer, de valamelyest már a Rákosi-rendszer is elhajlott a többi szovjet szatellita állam állambiztonsági szolgálatától. A magyar hálózatnak az a kicsiny mennyisége, kicsiny létszáma, amire Varga László az imént utalt, ez az évenként – a hírszerzés adatai nélkül – átlagosan tíz-tízezenkét ezer fő, csak két évben emelkedett ezeröttszázal magasabbra: 1956 nyarán, ’56 júniusáig és 1989 nyarán, ugyancsak júniusig. Ez volt az a két év, amikor magasabb volt a hálózati létszám. Azaz, ekkor több ember vállalkozott egy-egy széteső rendszer aktív megvédésére, mint a köztes években. Ez figyelemre méltó szociológiai jelenség, de annyira azért nem érdekes, hogy magát az „ügynökkérdést” állítsa a tudományos vagy közérdeklődés középpontjába. A magam kutatásaiban sokkal fontosabbnak tartom az ügynök státusza fölötti informátorok és adatszolgáltatók tevékenységének megismerését. Nemcsak magában az állambiztonsági forrásanyagban, hanem konkrétan az államigazgatási, gazdasági, banki és egyéb szférákban. A történetírás és a társadalmi önismeret szempontjából is sokkal érdekesebb Magyarország különbözősége például Bulgáriától, Kelet-Németországtól és a Szovjetuniótól. Kevésbé ismerhető más országok állambiztonsági forrásanyaga. Magyarországon a hálózat (ügynök, tmb., tmt.) fölötti bizalmi személyek, tehát a hivatalos kapcsolatok, társadalmi kapcsolatok, sz. t. tiszték – a saját kutatásaimban én tizenegy ilyen kategóriát különböztetek meg –, lényegesen hatékonyabban működtették a Kádár-rendszert.

Magyarországon azért lehetetlenebb a kutatás, mint a volt szovjet szatellita államok szinte mindegyikében, mert mind a mai napig hurcoljuk magunkkal a Kádár-rendszert. Az iratok nem azért nem ismerhetők meg – ahogy Varga Laci is, én is gondoltuk, amikor a ’90-es évek

kezdetén elkezdtünk ezzel foglalkozni, de főként 1995-ben, a belügyi iratfeltáró munka idején –, mert személyeket lepleznénk le, és ezek a személyek tisztségviselői a jogállam államigazgatásának, egyházának és más közintézményeinek. Nem ez a fő akadály. Ezen talán, úgy-ahogy még túl is tenné magát a politikai elit. A nehézséget az okozza, hogy Magyarországnak a KGST-n és a Varsói Szerződésen belüli hadiipari reszortja az anyagi transzferálás feladatköre volt. Ellentétben az '56-os forradalom megtorlásának kompenzációjára alapozott közkeletű hiedelmekkel, Magyarországon azért lett „gulyás-kommunizmus”, vagy azért lett látszólag lazább diktatúra, mint a többi szovjet szatellita országban, mert hitelt kellett szereznie a NATO és a nyugati államok körében, hitelt ahhoz, hogy – főleg '72 után – a COCOM-lista által tiltott jószágokat ipari kémkedés, diplomáciai kapcsolatok, egyéb ismeretszerzési források segítségével a Szovjetunió számára megszerezze, többnyire Bulgáriában és Kelet-Németországban legyártassa, és ezeket a pénzeket az illegális pénzpiacon forgassa. Magyarország 23 milliárd dollár államadósságot halmozott fel a „gulyáskommunizmus” nyugati hitelének megteremtéséért, ám az ebből a transzferből származó hatalmas haszon összességében is be van épülve a mai magyar gazdaságba. Szervesült az üzleti és politikai körök gazdasági tevékenységébe. Mind a költségvetési szervekből, mind a magángazdaságból kivakarhatatlan. Sőt, ha felvetjük a jogállam vs. igazságtételi törvények ellentétét, még csak nem is kívánatos. Nem egy-egy személyt kellene ugyanis leleplezni – ahogy az „ügynöktörvény” specialistái remélik –, hanem teljes vállalatokat, gazdálkodó szervezetet, hitelintézeteket lenne kötelező közismertté tenni. Azokat, amelyek transzferálták ezt a pénzt. Egy részük bennragadt Magyarországon, egy másik részük különböző harmadik világbeli bankokban megtalálható. (Lásd a franciaországi Belfortban működő GigaStorage, computer alkatrészeket előállító vállalat nemzetközi botrányát a miami székhelyű USA-cég magyar–bolgár–szovjet diplomata és ex-kém partnereivel a '90-es évek közepén – a bécsi CW-Bank eddig feltárt adatai alapján.) Ezt orosz, bolgár és magyar nyomozó újságírók derítették fel a '90-es évek közepén. A magyar jogállam azonban volt olyan képmutató, hogy a nemzetközi terrorizmus főszereplőjét, a PFSZ-t irányító Carlost – Bin Laden elődjét – vizsgáló francia bíróság számára sem adta ki azokat a BM-, PM-, IM-, valamint MSZMP-iratokat, amelyek a PFSZ kiképzésével, a Bakonyban működő HM, de főként együttes pártállami támogatásával voltak kapcsolatosak.

KOVÁCS ÉVA: Ha jól értem, abban egyetértetek, hogy e múltat valahogy fel kellene dolgozni. Ez nem annyira egyértelmű, hiszen nagyon sok politikus, történész vagy filozófus válasza az volt: „Isten mentsen a múlt feldolgozásától minket.” Örülök, hogy szóba került a Gauck Intézet, és Papp István kiszámolta az egy kutatóra jutó folyómétereket, mert ezek a számok szerintem is jól mutatják, mennyire veszi komolyan egy politikai elit a múltfeldolgozást: csak nézzük meg, hogy mennyi a költségvetési sarokszáma egy ország történeti hivatalának, és hány kutatót alkalmaz. A magyar helyzet azt példázza, hogy a politikai elit egyáltalán nem szeretné, ha ez a múlt gyorsan fel lenne dolgozva. Volt viszont egy másik módja is a múlttal való szembenézésnek – Dél-Afrikában. Ott az történt, hogy másfél éven keresztül elsősorban a rádióban, de a televízióban is nyolc-tíz órán keresztül nyilvánosan leadták a vallomásokat, 24.000 áldozat és körülbelül 700 tettes vallomását. Ezt ugye megelőzte egy általános amnesztia, melynek persze nem nagyon örvendtek azok az elnyomottak, akik a dél-afrikai börtönökben sínylődtek évtizedeken át. Mindazonáltal ott eljutottak egy olyan társadalmi katarziszig a nyilvánosságon keresztül, amely levette a történészek válláról azt a terhet, hogy egyszerre kelljen valamiféle historiográfiát létrehozni a maga szelíd, értelmes, metodológiailag tisztázott módján, és másfelől igazságtételi igényeket kielégíteni. Közép-Európa drámája az is, hogy egy történeti hivatalnak egyúttal átvilágítási funkciókat is el kell látnia. Gyanítom, hogy amikor az ember kutat ezekben a történelmi hivatalokban, akkor a saját szerepe sem olyan világos már: most éppen „lusztrál”, vagy kutat.

Érzek közöttetek egy nagyon finoman és árnyaltan megfogalmazott, a generációk különbözőségére alapozott ellentétet. A Holokauszt emlékezete kapcsán is azt tapasztalhattuk, hogy a szemtanúk nemzedéke nem akart szembenézni a múlttal. S noha teljesen különbözőek a nemzeti historiográfiák, egész Európában azt látjuk, hogy a náci múlttal a tettesek és szemtanúk nemzedéke nem konfrontálódott, kellett a gyermekek második nemzedéke, hogy kínos kérdéseit feltegye. Nem lehet-e, hogy egyszerűen arról van szó: az ilyen traumatikus események után el kell telnie valamennyi időnek? Közben persze szorít az idő, hiszen a legfiatalabb nemzedék, a mai gimnazisták körében égető szükség volna a szocialista korszak historiográfiájára: olyan történelemkönyvekre, amelyek a magyar múlt e fejezetét is elmesélik. Milyen elbeszéléssel lehet kiállni egy kamasz gimnazista osztályba, különös tekintettel az „ügynökkérdésre”, amelyet amúgy a gimnazisták is követhetnek a médiából?

VARGA LÁSZLÓ: Az egyik kérdésre csak röviden válaszolnék, hogy kell-e idő a traumák feldolgozására. Elvben ugye azt szoktuk mondani, hogy kell, de ha megnézzük, akkor '45 után a táborokból, munkaszolgálatokból visszatért zsidóknak egy jó része megpróbált megszólalni, és azzal szembesült, hogy a többségi társadalom nem kíváncsi a történetére. Ezzel kutatóként először 1956 kapcsán találkoztam, Dénes János történetével ismerkedve. Ő 1956-ban üzemi munkástanács elnöke volt. A Nagybudapesti Központi Munkástanács utolsó, később illegálisnak minősített ülésén nagyon élesen a sztrájk mellett foglalt állást. Ennek köszönhetően ő volt az egyetlen munkástanács-elnök, akire az ügyész halált kért. Végül „megúsza” életfogytiglannal. És jött a rendszerváltás, ő pedig megpróbálta a történetét elmondani, és azzal szembesült, hogy senki nem kíváncsi arra. Ültem vele együtt egy beszélgetésen, amikor elmesélte, hogy milyen élmény volt a bíróság előtt állni, és hallgatni, hogy az ügyész most halált kér rá. És akkor valaki barátságosan rátette a vállára a kezét, hogy: „János én tudom, nagyon nehéz volt nektek a börtönben, de hát nekünk sem volt olyan egyszerű, a lányomat is csak harmadszorra vették fel az egyetemre.” És akkor láttam, hogy ez alatt az ember alatt megnyílik a föld, és nem tud ezzel mit kezdeni, és elkezd üvöltözni... Ezért kezdtek el az 56-osok a rendszerváltás után „üvöltözni”, és akkor rájuk lehetett sütni a bélyeget, hogy ezek üvöltözők, radikálisok, hát ezekkel nincs mit tárgyalni. Mint áldozatokat, rögvest kirekesztette őket a magyar társadalom. Az áldozatokkal egyszerűen nem tudunk mit kezdeni, akár zsidóról legyen szó, akár 56-os forradalmárról. Nem akarunk róla tudni. Tehát azt gondolom, hogy a fel nem dolgozott traumákba vastagon belejászhat, hogyan viselkedett a többségi társadalom.

A másik ponthoz: én nagyon örülnék, ha lennének generációs különbségek, de azt tapasztaltam, nincsenek. Ugyanis létezik egy fatális tévedés. Amikor például én a hetvenes években a Történettudományi Intézetbe kerültem, volt egy Nagy Jóska nevezetű kollegám, és ő fogalmazta meg, hogy „tudod, tulajdonképpen minden második történész egy elfuserált politikus”. Amit úgy értett, hogy mivel akkoriban politikával tisztességes ember nem foglalkozhatott, elment történésznek. Teljesen igaz volt. Emlékezzünk, hány történészből lett politikus a rendszerváltáskor! Előtte folyamatosan rejtőzködni kellett: az ember nem foglalkozott a népi demokrácia történetével, mert azért voltak a párttörténészek, hogy hazudjanak. Megpróbált tehát minél messzebb visszamenni a múltba, ha érdekelte, ha nem, legalább a két világháború közötti időszakra,

de jobb esetben még hátrább, hogy olyan időszakot kutasson, ahol még kommunista párt sem volt, csak hogy ne kerüljön konfliktusokba. Tehát elvonult egyszerűen, hogy létezni tudjon, és ne kelljen beállni az uralkodó ideológia, a marxizmus-leninizmus kiszolgálásába. Föl kellett vonulni az elefántcsonttoronyba, és úgy tenni, hogy mindaz, ami odalenn zajlik, az engem nem érdekel, én a szakmámat művelem. Így lett ebből egy céhes műfaj. Ezzel azonban a demokráciában radikálisan szakítani kellene. Meg kell változnia a tudománynak, illeszkednie kell a demokrácia szabályaihoz, lehet írni napilapokban, hetilapokban, folyóiratokban, nem kell várni arra, hogy egy könyv öt-hat év után jelenjen meg, ráadásul, tudjuk nagyon jól, hogy a kutya nem fogja elolvasni.

A harmadik a nemzetközi összehasonlítás kérdése. Most már ott tartunk, hogy Romániában is előtűnik járnak ezen a területen, azaz sokkal radikálisabban, vagy brutálisabban veszik elő ezt a kérdést. Mi sok szempontból hasonlítunk a lengyelekre, azzal a különbséggel, hogy a lengyeleket érdekli a történelmük. Fényévnyi távolságra vagyunk azonban a németektől. Ők 1989 decemberében hozzáláttak, pedig ugyanazokat a trükköket akarta a Stasi eljátszani a kerekasztal-tárgyalásoknál, mint amiket nálunk az Állambiztonsági Szolgálat eljátszott. Annyira, hogy ott ugyanúgy véletlenül kitalálták, hogy hát akkor ne hívjuk ezt Állambiztonsági Szolgálatnak, tehát Stasinak, hanem legyen Nemzetbiztonsági Szolgálat, azaz Nasi. És az NDK ellenzéknek volt annyi esze, hogy azt mondta: „Na, ezt nem! Tokkal-vonóval tessék bezárni az egészet, és az iratok a miénk.” Magyarán köztulajdonba vették. Erre szokták nálunk mondani, hogy persze, mert a német egység miatt ők tudták, hogy majd kapnak készen titkosszolgálatokat. 1989 decemberében, 1990 januárjában, amikor meghozták ezt a döntést, azonban szó nem volt még a német egységről. Még a közös márkáról se volt szó. Tehát előbb született ez a döntés, és utána kezdtek a németek az egységről tárgyalni. Természetesen voltak ott is megrázkódtatások, olyan nevek, melyektől az embereknek elállt a lélegzete, de nekik nem kellett ehhez 15–16 év, holott mi még az elejénél se tartunk, mert tényleg csak szemezgetünk. Kiszivárog egy név, és akkor lehet rajta csámcsogni.

A szervezet, az intézmények elemzését, és ebben teljesen egyetértek Papp Istvánnal, alig-alig kezdtük meg. Azonban azt is hozzá kell ehhez fűznöm, hogy a kutató úgy megy oda, hogy X.Y.-ra akarok kutatni, mert a Történeti Levéltár iratanyaga ezt teszi lehetővé. Az objektum-dossierék zömét például megsemmisítették. Amikor az Államvédelmi Hatóság

működésére vonatkozó iratokat próbáltam keresni, akkor mindig az volt a válasz, hogy nevet mondjak, és akkor mondtam, hogy Péter Gábor, és megkaptam az ő peranyagait és vizsgálati anyagait. Csak véletlenül, amikor föltártuk az iratokat, derült ki, hogy azért vannak más jellegű iratok is. De nincs egy olyan, amit normál levéltárban úgy neveznek, hogy fondjegyzék, hogy az mondhassam: „Jé, a Vörös Csillag Traktorgyárnak megvan az objektumdossziéja!” Mert az tényleg nem ügynökök kérdéséhez visz, hanem arra világítana rá, hogy nem volt abban az időszakban nyilvánosság, és egy csomó tény egyszerűen az objektumdossziéből ismerhető meg, akárcsak ha pusztán a magyar ipar történetét nézzük.

Azt nem tudom, hogyan jött ki Papp István számításai szerint, hogy Németországban 45, Magyarországon 300 iratfolyóméter jut egy kutatóra, ezt én próbáltam átszámolni a valóban őrzött anyagra, ez azt jelentené, hogy a Gauck Hivatalban 4.000 ember dolgozik, és nálatok meg 15. Mert hogyha 300 iratfolyóméter jutna egy főre, mint nálunk, akkor ez lenne a helyzet.

PAPP ISTVÁN: Úgy értettem, hogy körülbelül százan vagyunk a Pénzügyi Osztálytól a technikai kisegítő személyzetig. És tényleg tizenöt ember foglalkozik úgy a dossziékkal, hogy elejétől a végéig végigolvassa, a neveket beviszi az adatbázisba...

VARGA LÁSZLÓ: Jó, István, de ez azt jelentené, hogy Németországban 4.000 ilyen embert foglalkoztatnak.

PAPP ISTVÁN: Mikor megalakult, 3.400 fő volt a létszám.

VARGA LÁSZLÓ: A teljes létszám. A megyei hivatalokkal együtt. Beleértve a pénzügyeseket, beleértve magát Gauck-ot és a helyettesét, akik soha egy iratot így kezükbe nem vettek. Tehát azt gondolom, hogy ha megnézzük a produktumokat, valóban van különbség. A Történeti Levéltár jövőre lesz 10 éves, a Gauck Hivatal 16 éves, ezzel együtt, ha egyszerűen elmegyünk egy könyvtárba, és megnézzük, hogy mi született a németeknél ebben a témában, milyen minőségű könyvek, és mi született nálunk, akkor körülbelül ugyanilyen aránytalanságokat fogunk tapasztalni, sajnos az ő javukra.

PAPP ISTVÁN: Először is, sok szeretettel várjuk Varga Lászlót a levéltárunkba. Azt hiszem, hogyha ma eljönne az Államvédelmi Hatóság történetét kutatni, már más hozzáállást tapasztalhatna, és biztos vagyok benne, hogy kollégáim, akikkel együtt dolgozom a Tudományos Előkészítő Osztályon, jól képzett, fiatal társaság, amely talán jobban megfelel az új idők kihívásainak. Gyakran szoktak bírálni bennünket azért, hogy

nincs fondjegyünkünk. De azért van. Kétségkívül nem egy vaskos kötet, de mégiscsak létezik. Az elmúlt években a kollégáim szívós munkával kialakítottak egy körülbelül százhetven-száznyolcvanezer nevet tartalmazó adatbázist, amely témák és név szerinti keresést egyaránt lehetővé tesz. Tehát ha például bejön egy kutató, és azt mondja, hogy ő a bencés rend történetével foglalkozik, vagy bejön egy másik, akit a határon túli magyarság és az állambiztonság kapcsolata érdekel, vagy esetleg mondjuk a franciaországi magyar emigráció, az adatbázis segítségével kérhet dossziékat. Másrészt azonban vannak bizonyos speciális iratanyagok, amelyet meg kell tanulni olvasni. Néha azt tapasztalja az ember, hogy mondjuk bizonyos kutatók képesek két óra alatt végezni egy 5–600 oldal iratanyaggal, és aztán olyan igényekkel lépnek föl, hogy a következő héten is szeretnének ugyanennyit. Vannak azonban nagyon ügyes kutatóink is, akik képesek a dossziében lévő nevekből további információkat kiolvasni. A dossziék bizonyos esetekben útmutatóként, nyomjelzőként is használhatók, amelynek segítségével tovább lehet menni.

Lenne még néhány megjegyzésem a nemzedéki ellentétéhez. Nekem Deák Ferenc klasszikus mondása jut eszembe: aki fiatalon nem forradalmár, annak nincs szíve, aki idősen nem konzervatív, annak nincs esze. Én remélem, hogy van egy egészséges szembenállás, és a fiatalabb generáció bizonyosságát fogja adni annak, hogy lehet itt azért jelentős új kutatási eredményeket hozni, még hogyha esetleg van egy-két impulzívabb tagja is ennek a nemzedéknek.

Egyetértek Kenedi János fölvetésével, hogy fontos lenne vállalatok, gazdasági csoportok komplex vizsgálata, de itt valóban körültekintő társadalmi és gazdaságtörténeti vizsgálatokra van szükség, amelyek a dolgok természetéből adódóan állambiztonsági források segítségével végezhetők el.

Végezetül kérdezném, mikor volt a magyar történelemben olyan időszak, amikor a sokat emlegetett megtisztulásra, múlttal való szembenézésre lehetőség volt? Ugye az első világháborút követően nem volt, hiszen a bosszú, és a leszámolás ideje jött el. A második világháborút követően talán lehetett volna, de részben a leszámolás, részben a jogos szembenézés a kiépülő diktatúra viszonyai között ellehetetlenült. 1956 megint egy olyan katartikus pillanat lehetett volna, amikor az események után megtörténhet a múlttal való szembenézés, de ez megint csak nem történt meg. A rendszerváltás után próbálja mindezt a magyar társadalom megtenni. Én úgy érzem, nincs ilyen társadalmi tapasztalat, tehát

bizonyos fokig egy holttérben mozgunk. Ezzel együtt igaznak tartom azt a fölvetést, hogy más kelet-európai társadalmaknak valószínűleg szintén nincs ilyenje, és ők bizonyos tekintetben mégis előrébb járnak.

KENEDI JÁNOS: Szeretnék visszakanyarodni oda, ahol Éva abba hagyta. Az egyik a tankönyvek kérdése, a másik a generációs probléma. Én gy fogom fel ezt az állambiztonsági forrásanyagot, amiről vitatkozunk, mint egy kiegészítő segéd tudományt. Nem lehetséges, ahogy Varga Laci az imént is mondta, ipartörténettel, gazdaságtörténettel, mentalitástörténettel foglalkozni anélkül, hogy meg ne ismernénk a diktatúra ötven évének ugyanezen témákról szóló anyagait. Nagyon jó Laci példája a Vörös Csillag Traktorgyárral, én is készítettem egy hasonló összevétést. Én a Taurus Gumigyár 100 éves évfordulóján megjelent ipartörténeti monográfiát hasonlítottam össze a Gumigyár objektumdossziéjával, és azt tapasztaltam, hogy ebben az objektumdossziében a termelési adatok tökéletesen megfelelnek a valóságnak, szemben a KSH adataira épülő ipartörténeti monográfiával. Azt gondolom, hogy ezért jelentősek az állambiztonsági források, és ehhez képest az ügynökkérdést mellékesebbnek tartom. Nem mondom, hogy teljesen mellékes, de mellékesebb.

Van azonban egy nehézség, amelyet a generációs probléma fémjeléz. Teljes mértékben nem állja meg a helyét az, amit Papp István mond, vagyis hogy a kutatási segédleteket nevekől kiindulva lehet elérni, és ennek alapján föltárható az a hatalmas állambiztonsági forrásanyag, amit maga előtt görget az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, valamint mindazok az iratórzó helyek, amelyek még nem szolgáltatták be oda a levéltáraikat. Először is, nevek alapján vagy belekerültek ügyekbe, vagy nem kerültek bele ügyekbe. De induljunk ki egészen másból. Hogyan működik egy irat-keletkeztető szerv? Vannak osztályai. Tehát osztályiratok kutathatók a Történeti Levéltárban? Az Állambiztonsági Szolgálat valamennyi osztályának osztályiratai kutathatók? Benne vannak a fondjegyzékekben? El lehet indulni, mondjuk a BM Küllügyi Osztálya szerint, amelyik a fekete pénzeket kereste? Ezen a Küllügyi Osztályon keletkezett iratok kutathatók? Mert akkor teljesen feleslegesek a nevek. El lehet indulni úgy, hogy az Egyházi Osztály osztályiratait és az ott lévő operatív tisztek operációs terveit, és ezeknek az eredményét végigkövetem egy folyamatként? Nem. Vagy fönnakad egy név valaki másnak a kutatásából és akkor egy ilyen dossziét félretesznek, vagy nem. Lehetséges-e a korabeli iktatókönyvek alapján – amely a legtisztább forráselemzés volna – kutatni? Nem. Márpedig az iktatókönyvek mind

megvannak, egyetlen egy olyan iktatókönyvvel – 1989 második félévéből – találkozott az Iratfeltáró Bizottság, amelyből ki volt tépve néhány oldal, a többi ép kell legyen. Az iktatókönyvek a következőképpen keletkeznek: van az egyidejű, minden egyes osztály által vezetett iktatókönyv. Ezt év végén összesítik, bevezetik egy másik iktatókönyvbe azt az ügyet, amit lezártak, és megint egy másikba azt, amit folytatnak. Mind a kettőt irattározzák. Szigorú szabályok vonatkoztak arra, hogy ezt az iktatási eljárást minden osztály esetében megtegyék, és az iktatószámok alapján minden egyes ügyirat végigkövethető legyen 50 éven keresztül. Ebből nem semmisítettek meg egy fia darabot se, leszámítva azt, amit az Iratfeltáró Bizottság orra alá is dugtak, ami szerepel Pallagi emlékiratában is, szerepel Horváth József emlékiratában is. Az egyik jogállami legendakörhöz tartozik, hogy minden iratot megsemmisítettek, „íme az iktatókönyv, amire hivatkozni lehet, hogy minden meg lett semmisítve”. Mégsem kapjuk meg őket kutatóként. Ilyen segédletek nélkül pedig nem lehetséges kutatni. A nevek nem csereszabatosak az iktatókönyvekkel. Nem lehet nevek alapján keresni, mert maga az osztály működési eljárása a lényeg. Ezért nagyon érdekes Nagy András könyvében [*A Bang-Jensen ügy. '56 nyugati ellENSZÉlben*. Budapest, Magvető Kiadó, 2005.] a Hírszerzésről megkapott dosszié néhány részlete. Maguk a hírszerzők se tudják, hogy kik lesznek a nevek. Lehet, hogy el se viszik odáig az ügyet, hogy név keletkezzen belőle, csak elindítják a tervet és elindítják – hogy csak ennél az egy példánál maradjak – az összehangolási eljárást a bolgár, a szovjet és a kelet-német titkosszolgálattal. És az iratban nincsen név. Feladat van benne. A Történeti Levéltár az utóbbi négy-öt évben tényleg kicsit olajozottabban működik, de éppen azon koncepció alapján, hogy a nevek szerint görgetnek dossziékat. Ezzel pedig túl sokra nem lehet menni.

PAPP ISTVÁN: Van, akinek talán mégis sikerült a nevek alapján is előrejutni. Hadd mondjak egy példát. Bizonyos források valóban egyszerűen nem állnak rendelkezésünkre. Ez jogos kritika. Ezzel viszont mi ugyanúgy nem tudunk mit kezdeni, mint ahogy a kutatók nem tudnak mit kezdeni. Tehát adott esetben, hogyha nincs meg egy iktatókönyv, akkor mi azt nem tudjuk előteremteni. Nagyon gazdag viszont például az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratanyaga. Nemrégiben volt egy kutatóm, ő pont azzal foglalkozott, hogyan készítették elő az állambiztonsági törvényt, azaz, ahogy Varga László is említette, azzal a finom trükkkel, hogy az állambiztonság nemzetbiztonság legyen.

A fiatalember eljött, lementünk a raktárba, elővettük, és voltak ilyen anyagok. Nem szelektáltunk, az egész dobozt odaadtuk.

Ennek ellenére jogosnak vélem Kenedi János felvetését. Mégis, hadd meséljek el egy példát az ellenkezőjére. Nemrég jött egy kutató, aki nyugati magyar emigrációval foglalkozik, megkapott egy iratanyagot, nevezük úgy, hogy Wolfgang Kauserről, és ezt szépen elkezdte olvasni. Ebben aztán volt egy olyan megjegyzés, hogy Sümegi és Mátraházi anyagát is bekapcsoljuk az anyagba. Erre kikérte Sümegi és Mátraházi dossziéját. Aztán Mátraháziéban volt egy olyan utalás, hogy akkor Nicolas Kurtnak a jelentéseit is fölhasználjuk. Azt is kikérte. Tehát láncszerűen tovább lehet menni, a meglévő hiányokat tulajdonképpen így lehet pótolni, és ezekben a bizonyos dossziékban komplett leírást találunk arról, hogy volt az operatív terv, milyen lépéseket tettek, hogyan hajtották azt végre. Még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy az utóbbi években szerintem komoly előrelépés és komoly változás történt, és mindenkit arra biztatok, hogy személyesen is próbáljon erről a kutatás során meggyőződni.

KOVÁCS ÉVA: Hadd vessék közbe egy kutatás-módszertani megjegyzést. Egészen más ismerethorizontja jön létre a kutatónak akkor, hogyha személyek alapján rekonstruál egy világot, mintha mondjuk az objektumdossziékon, vagy az intézményeken keresztül. Ti mindannyian amellet foglaltatok állást, hogy a személyes történetek terhéől meg kellene szabadítani már ezt a történetet, a hivatal mégis úgy működik, hogy szándékaitól függetlenül is ezt a személyes horizontot preferálja. Tehát a kérdés az, hogy rekonstruálható-e egyáltalán az intézményi, társadalomszervezeti horizont e forrásokból? Ha nincs vezető, nincs rendes fondjegyész, nincsenek meg az iktatókönyvek, akkor van-e más kézikönyv, amellyel ezt a hiányt pótolhatnánk, amelynek segítségével ezeket a személyeket intézményekbe, funkciókba, pozíciókba helyezhetnénk?

PAPP ISTVÁN: Most történik az archontológia és a szervezettörténet feltérképezése, ami nagyon fontos előrelépés lesz, másrészt, ahogy már említettem, tízen vagyunk, tíz ember nem tud csodát tenni. Ezt most minden cinizmus nélkül mondom. Így nyilván borzasztóan nehéz kutatni.

KENEDI JÁNOS: Sebtében, de nagyon konkrétan akarok válaszolni. Nagyon jó volt István példája. Az 1989-es állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárság iratai, azaz, a Sillay Árpád vezette osztály iratai azért tanulmányozhatók, mert az 1989 és 1990-ben induló Végvári-perben, illetve a Bajcsy-perben nem maradt elegendő idő kimenteni őket az újonnan alakult Nemzetbiztonsági Hivatal szigorúan titkos irattárából. Ezek,

mint aktuálisan peres iratok, a jogi apparátus működése folytán bennre-
kedtek a BM Dokumentációs Főosztályán, hogy a BM jogi osztálya véde-
kezhessen velük. Az SZDSZ és a FIDESZ által 1989 karácsonya után
kirobbantott „Dunagate”-per miatt. Ha nincs a nyilvánosság figyelmével
kísért per, ugyanezek az iratok legkorábban egy negyedszázaddal később
kerülhettek volna az ÁBSZTL iratórző helyeire, s akkor sem biztos, hogy
a szabályos iktatókönyvek, kötelező lajstromok alapján kutatható iratok
közé. Próbáld meg azonban István, Horváth János, illetve Borgos Gyula
– Biszku Béla hivatalvezetői – iratait fellelni az osztályiratok között! Bár
ezek az '56-os represszió legfontosabb – 1956. november 4. és 1958 júniu-
sa között keletkezett – iratai, mégsem fogod tudni fellelni őket, mert azok
olyan iratórzőben vannak, amiről nem világosították fel a saját levéltáradat
sem, nyilvános fondjegyzéket pedig 16 éve nem készítettek.

VARGA LÁSZLÓ: Csak hangsúlyozni szeretném, hogy tényleg nem
sérelemkről van szó, senki sem feltételezi, hogy a Történeti Levéltár
munkatársai rosszindulatúak lennének, inkább úgy fogalmaznék, jobb
volna, ha egyre inkább úgy működhetne, mint egy levéltár. Amikor
a németek külön törvényt hoztak, akkor azért tették, hogy elsősorban
a megfigyelteknek, másodsorban a kutatóknak, beleértve az újságírókat,
többlet-jogokat biztosítsanak, mint teszi azt a levéltári törvény. Nálunk
máig olyan törvény van hatályban, hogy az ember azt mondja, helyezték
ezt az iratanyagot inkább a levéltári törvény hatálya alá, mert jobban jár-
nak a megfigyelték, és jobban járnak a kutatók is.

GRANASZTÓI GYÖRGY: Kenedi Jánoshoz felvetéséhez egy megjegy-
zésem volna. 18 éves voltam 1956-ban, és nagyon komoly dolgokon
estem át a magam szempontjából. Amit persze nem országos jelentősé-
gű események értelmében kell érteni, de katartikus, mondjuk így, a lel-
ki alkatomat formáló dolgok voltak. Minthogy végül is én úgymond
képzett történész vagyok, többször is elgondolkoztam a saját története-
men és rájöttem arra, hogy történészként nem tudnék foglalkozni vele.
Az érem másik oldala, hogy nagyjából a rendszerváltozás óta hirtelen
beértünk egy olyan korszakba, ahol az emlékezetnek óriási lett a jelen-
tősége. Az emlékezet új kultusza relativizálja a történettudomány szere-
pét és jelentőségét, másrészt megnyit csapokat és lehetőségeket az embe-
rek előtt, akik tulajdonképpen más formában, kötetlenül és egyébként
ellenőrizhetetlen formában beszélhetnek a múltról, így a sajátjukéről is.
Ami érdekes elméleti probléma. Hadd mondjam el, hogy egy pár évti-
zede történészek körében népszerű a német-amerikai szerző, Siegfried

Kracauer utolsó könyve [*History. The Last Things Before the Last*. New York, Oxford University Press, 1969.], amely mértékadóan és hatásosan azt fejtí ki, hogy is-is. Tehát azok a történészek, akik valamilyen módon emocionálisan, közvetlenül, emlékeik formájában kötődnek a történeti valósághoz, azok paradox módon torzabb és nehezebb módon tudnak ezekkel a dolgokkal foglalkozni, mint azok, akik friss szemmel, és kizárólag intellektuálisan, szárazon, éppenséggel az emlékek és az élmények hiányában nyúlnak ezekhez a dolgokhoz. Én mégis úgy gondolom, hogy nem az a kérdés, hogy fiatal vagy öreg a történész, hanem az, hogy meg tudja-e teremteni a távolságot saját kutatási tárgya és saját személye között. Ez nem korfüggő, de az biztos, hogy én nem volnék képes rá 1956-tal kapcsolatban. Tehát ilyen értelemben csapnivaló történésze lennék 1956-nak, miközben ma is az az érzésem, hogy borzasztó sok mindent láttam, ráadásul olyan dolgokat, amiket egyébként az erről szóló történeti művekben nem olvasok.

KENEDI JÁNOS: A példátat hálásan köszönöm. Én, megismerve állambiztonsági anyagokat, eldöntöttem, hogy soha a saját dossziémat meg nem nézem, a demokratikus ellenzék ügyeivel nem foglalkozom. Ezt mindenkor sikerült betartanom, mert használtam azt a példát, amit kollégáimon tanultam meg az 56-os Intézetben, tudniillik amennyiben ők 1956-ról írnak, összekeverik a saját akkori vágyaikat és emlékezeteiket a történetírás olyan követelményeivel, amit mind betartanak akkor, ha nem 1956-ról írnak. Úgyhogy a saját életem nem tárgya semmilyen történeti kutatásomnak, és én magam is nagyon szeretem Kracauernek ezt a könyvét, és elolvasva döntöttem úgy, hogy mindenkinek, aki a demokratikus ellenzék ügyeiben érdeklődik olyan ismeretek iránt, amit tudok, segíteni fogok. De senkinek nem segítek állambiztonsági források alapján olyan információkat adni, amely összekeveredhet az enyémmel.

VARGA LÁSZLÓ: Ezzel én is így vagyok, a különbség köztünk a korban leledzik, én nyolc éves voltam '56-ban, semmi meghatározó élményem nem volt, vannak pinceélményeim, de maga a forradalom abszolút nem befolyásolja a történetemet, vagy azt, amit a történelemlről írok. Van erre egy klasszikus példám: amikor a nyolcvanas években elkezdtem '56-tal foglalkozni, anyámnak meséltem erről, aki nagyon föl volt háborodva, mert ő meg volt róla győződve, bevette, hogy ez ellenforradalom volt, és leállt velem vitatkozni. Majd jött a mindent felülíró érv, hogy „te ezt nem tudod, te gyerek voltál. Én éltem, én emlékszem, ahogy itt a ház előtt – mutatott ki a Bajza utcai garzonházból – itt hozták a Sztálin-

szobrot.” És akkor elnevettem magam, hogy „édes jó anyám, mi ’56-ban a Rózsadombon laktunk, és ott semmiféle Sztálin-szobrot nem vittek”. Tehát az emlékezetnek vannak ilyen lyukai, amikor az ember emlékezni vél olyanra, amit csak hallott. De alapvetően teljesen egyetérték Granasztói Györggyel, és 1968 történetét én sem írnám meg, mert nagyon markáns véleményem alakult ki akkor. És nem tudom biztosan, hogyha most az ellenkezőjét olvasnám levéltári forrásokból, akkor az emlékeimnek, vagy a forrásoknak hinnék. Erre csak egyéni válaszok vannak.

KOVÁCS ÉVA: Elnézéseket kérem, de ha így veszem, akkor szociológusként, vagy etnológusként eldobhatnánk diplománkat. Én nem ezt az ellentmondást érzékelem, hanem inkább azt, hogy teljesen más viszonyban van egy szemtanú a korral, amit kutat, mint az, aki nem abban a korban élt, és nyilván ezeket a viszonyokat tisztázni kell. Engem zavar egy kicsit, hogy az ifjúságot ilyen nagyon idealizáljuk. Nézzük például a német *Vergangenheitsbewältigung*-ot, ott mi történik? A gyermekek nemzedéke ront az apákéra és kéri számon, hogy mit műveltek a II. világháborúban. Tehát én egyáltalán nem hiszek abban, hogy a második generáció érzelmeiktől mentesen tudna ehhez a korhoz viszonyulni, hiszen a szüleit kell ebbe a korba elhelyeznie. Az ifjúságban én tehát nem látok ekkora potenciát. Látván a hazai helyzetet, sokkal nagyobb lehetőséget látok a nemzetközi együttműködésben. Ha, teszem fel, itthon csak nevek nyomán lehet valamit kutatni, meglehet, a lengyel, a román vagy a német levéltárakban könnyebben a nyomára bukkanhatunk a szervezeteknek.

STEFANO BOTTONI: Én egy pillanatra próbálnék kilépni a Magyar Glóbuszból, és Romániára vonatkozóan mondanék néhány dolgot. Elhangzott, hogy még a románok is előbbre tartanak, mint a magyarok. A román társadalom viszonyulása paradox. Már 1990–91-ben volt egy nagyon komoly, nagyon lendületes nekifutás, amit a románok úgy neveznek, hogy *procesul comunismului*, tehát a kommunizmus pere, ami egyfajta ügyészi vizsgálat volt, tehát gyakorlatilag összeszedtek bizonyos történeti dokumentumokat az állambiztonsági vagy a pártarchívumból, és ezzel egy vádiratot fogalmaztak meg az egész kommunista korszak, illetve a volt rendszer fogalmaztak ellen. A kezdeményezés azonban 1992-ben befuccsolt, évekig nem történt semmi. 1996 után a román elnök tanácsosa, Marius Oprea nekimegy a problémának, ő gyűjti össze akkor a legnagyobb dokumentációt, illetve elkezd komolyan foglalkozni azzal, amit Kenedi János is említett, vagyis a gazdasági lobbik kérdésével. Tehát azzal a témával, amely most is mindenre rányomja a bélyegét.

1997 és 2000 között Marius Oprea tehát betekintést nyert a Securitate kémelhárító szolgálatának anyagaiba. Rájön arra, hogyan épültek ki ezek a hálózatok a hetvenes-nyolcvanas években. És ezek óriási vagyonokat is mozgatnak, itt ne magyar vagyonokra gondoljunk, ez már a Szovjetunió, ezek már a szovjet vagy az orosz oligarchák, s megnézte, ezek a vagyonok hogyan mentődtek át a kilencvenes években, és hogyan épültek be szervesen és nagyon profi módon az új román gazdaságba. Oprea publikálta is eredményeit 2005-ben, aztán Tom Gallagher neves angol politológus professzor átvette az eredményeit, ő is írt erről könyvet, tehát ezek úgymond kikerültek a kelet-európai süllyesztőből. Mi történt? Nem történt semmi. Mert a társadalom egyszerűen nem reagált ezekre a dolgokra. Aztán 1999-ben felállították a Securitate irattárát vizsgáló bizottságot. Mit csináltak? Egy zseniális trükkel az eredeti törvényt úgy formálták át, hogy azt mondták, hogy a levéltárba bekerülnek a politikai rendőrség iratai. Na most a Milíciát, tehát a rendőrségét kiiktatták ebből az irattárból, illetve kiiktatták a határőrséget, illetve az *evidența populației*-t, vagyis a lakosság-nyilvántartást. Amiből például olyan apróságokat lehetne megtudni, mint az urbanizáció, a mobilitás és ennek etnikai összefüggéseit. Egyszerűen kikerült a levéltárból, a szolgálatok megtartották, és véget ér a történet, mert gyakorlatilag az 1999-es törvény határozza meg ma is a kutatás lehetőségeit. Most, amikor Romániában a Kommunizmus Bizottság munkálatait elkezdtük, valaki a bizottságtól a román Belügyminisztériumhoz fordult, hogy nem lehetne-e ezeket az anyagokat megkapni? Természetesen azt mondták, szóba sem jöhet. Vannak tehát nagyon lendületes nekifutások, amelyek Magyarországon talán elképzelhetetlenek lennének, és aztán évekig leül a dolog, illetve a politikai elit tényleg saját céljaira használja azt, amit ma úgy hívnak, hogy dossziárda, szó szerint dossziétörténet, egy óriási ringliszpíl, amelybe mindenki boldogan beszáll, és egyszerűen hónapokig forog körbe-körbe az egész. Az az érzésem, hogy a közvéleményt ez nagyon kevésbé érdekli, annak ellenére, hogy minden újság csakis erről ír.

A. GERGELY ANDRÁS: Nekem volna még egy kérdésem. Valóban céhes, és csakis céhes ügy-e, amelyről az imént beszéltünk? Milyen écsakat, technikai segédletet, feladattudatot vállal, ad tovább, vagy sugall nekünk a történészek régi vagy új nemzedéke, mindegy is, amelyik azt mondja, hogy ezzel a múltfeltárással azért még csínján kell bánni?! Tehát Kovács Éva kérdéseit – úgy érzem – nem válaszolták meg több szempontból sem. Megmaradt bennem Varga Lászlónak az a felvetése, hogy a fe-

lelősség kérdése is fontos. Ő ezzel kicsit kibújt – felelősséget vállalva, de kibújt – a kérdések megválaszolása alól, viszont én meg úgy gondolom, hogy a felelősség két aspektusban szokott felmerülni. Egyrészt: „vállalja” valaki a felelősséget... – költői, hogy ez néha mit jelent, mit nem; a másik pedig áthárítja, „nem vállalja” ezt a valamit. Mármost, a történészek vállalják-e a felelősséget, hogy nekünk valami olyasmit mondjanak a világról, ami az ő dolguk lehet, lenne vagy lesz, és ezt milyen módon teszik? Másrészt, hogy ebben a múltfeltárási dimenzióban kap-e a társtudomány (a történettudomány, a kulturális antropológia, a történeti mikroközösségek kutatása, és még sorolhatnám a rokon területek érdeklődését) valami olyat, ami új a megközelítési aspektusokban? Mert hogyha mondjuk fel lehet dolgozni Foucault és munkatársai által Pierre Rivičre kalandjait egy jogi ügymenetben, hogyha fel lehet tárni a 600 évvel ezelőtti történetet egy más kontextusban (Le Roy Ladurie „Montaillou”-jára és Natalie Zemon Davis „Martin Guerre visszatérésére” gondolok itt), akkor vajon tanulunk-e mi magunk ezekből a közvetlen történetekből, amelyek itt élnek köztünk és bennünk? Ilyen értelemben én most ezt nem lezáró kérdéskörnek tartanám, hanem, ha úgy tetszik, továbbdobható labdának, de hogy ez továbbdobható-e és akkor ki kapja el, hadd ne döntsem el én magam.

KOVÁCS ÉVA: Szeretném megismételni az előző kérdésemet: van egy következő nemzedék, aki ül az iskolában, és tanulja a XX. század történelmét. Mi legyen velük? Mondjuk azt ennek a korosztálynak, hogy sajnos erről nem tudunk semmit mondani, majd ha nagypapák lesztek, megmondjuk nektek, hogy mi miért vagyunk ilyen rosszkedvűek, ha erre a korszakra gondolunk? Nem lehetne, kellene – az előttünk járóktól tanulva – ezt a terhet a következő nemzedék válláról levenni?

KENEDI JÁNOS: Tudod, egyszer Abody Bélát, aki szunyókált az egyetemen orosz óra alatt, a tanár felébresztette, hogy el tudná-e mondani az orosz igeragozást. Azt válaszolta, „naiv a kérdés, tanár úr, mert azt igeideje válogatja”. Az a helyzet, hogy neked tökéletesen igazad van. Ennek semmi köze nincs sem a történész céhhez, sem a történettudományhoz. Egy lépéssel tovább kell menni. Amit fessegetsz, az a magyar jogrendszerben gyökerező probléma. Ha volna magyar *Freedom of Information Act*, és Magyarországon föl lennének szabadítva ötven év hidegháborús iratai, oly módon, ahogy azt Moynihan szenátor bizottsága 1997–2005 között tette az 1949–1990 között keletkeztetett tízmillió oldal CIA és FBI irattal, akkor lett volna egy csöpp esélyünk arra, hogy ez másképp

történjen. De ehhez más jogrendszer kellett volna előnyben részesíteni az 1989-es kerekasztal-tárgyalások idején. Nem a német, hanem az angol-szász típusút. Így inkább lett volna remény arra, hogy az áldozatok gyerekei és unokái az információs önrendelkezési jog alapján megismerjék azt, amiről sejtelmük sincs, még a Horthy-korszakkal kapcsolatban sem. Ha Varga Laci vagy engem olykor megkérdeznek egy-egy „ügynöktörvény” megalkotásakor, hogy mit gondolunk, egymástól függetlenül mind a ketten azt mondjuk: ez a tudás alanyi joga jár mindenkinek. Nem a tudományos specialistáknak, hanem az állampolgároknak.

PAPP ISTVÁN: Én természetemből adódóan optimista vagyok, és ezzel a borús hangulattal nem tudok egyetérteni. Elmondanék két történetet. Tavaly kötöttem egy életbiztosítást. Leültem a biztosítási ügynökkel beszélgetni, hogy akkor mi a helyzet? Kérdezte, hogy hol dolgozom, milyen levéltár ez stb., és hogy mi van ott. Elkezdtünk beszélgetni, és akkor kiderült, hogy az ő nagyapjával 1946-ban csináltak valamit, hogy kirakták, vagy mi. Mondom, B-listázták? Ez az! Igen, meg aztán elötte volt ő valami, benne volt valami pártban. Kiderült, hogy az a KALOT volt. Aztán, mondja a biztosítási ügynök, az ötvenes években is csinált valamit a nagyapa. És így tovább. Az egészből azt akarom kihozni, hogy nagyon fontos a személyes történet. Az emberek alapvetően történetekre vágnak. És a jövő nemzedék megismerésében nagyon fontos lehet, hogy a fiatalokat is személyükön, családjukon keresztül tudjuk megfogni. És erre válaszol a másik példám. Rövid ideig tanítottam forrástörténetet, és a legsikeresebb órám mindig az volt, amikor a fényképről mint történeti forrásról volt szó, és azt az egyszerű feladatot adtam a tanítványaimnak, hogy mindenki hozzon otthonról öt képet, és mondja el, hogy ez szerinte miért történeti forrás, és mi benne az érdekes. És az egyébként szerény képességű tanulók is hatalmas lelkesedéssel hoztak fényképeket és mesélték a családi történeteiket. Tehát megértették, hogy nincs olyan, hogy történelem általában, a történelem a mi életünk része is. Ez által szerintem kézzelfoghatóbb és sokkal jobban megmozgatható a jövő generációja, én ebben bízom.

VARGA LÁSZLÓ: Én is egy történetet mesélnék. Berlinben, egy konferencián '56-ról tartottam előadást. Valaki megkérdezte a vita során, hogy mondja, hol áll maga? Mondom, hol állnék? A témaválasztásom az, hogy hol állok, én az elefántcsonttoronyban vagyok. Nem azt mondom, hogy leköpött, de iszonyúan ellenszenves lettem neki. És idő kellett hozzá, hogy rájöjjenek: alapvetően igaza van. Mi kialakítottunk a marxizmus-leniniz-

mussal, a kötelező elvárásokkal szembeni különböző védekező mechanizmusainkat. Az egyik ilyen ütőkártyánk az volt, hogy mi ideológiailag semlegesek vagyunk. Ami megóvott minket attól, hogy mondjuk az osztályharc alapján magyarázzuk a világtörténelmet. Csak aztán valahogy ebből az ideológiai semlegességből morális semlegesség lett, és bensővé vált. Nem vettük észre, és itt most a saját egyéni felelősségemet mondom, hogy 1989-ben kellett volna húzni vastagon egy vonalat, és azt kellett volna mondani, ezt a tudományt csak morálisan lehet művelni. És morálisan már nem lehet semlegesnek maradni. Tehát nem a témaválasztásom a moralitásom, hanem a szövegem maga is az kell legyen. Na most ez a legnagyobb baj. Tehát jogos a felvetés, az eddigi munkánk valóban nem szól a következő nemzedékeknek, noha a mostani könyvemnek, amely épp az állambiztonsági szolgálat átmentéséről szól (?????), van egy rövid záró fejezete, melyben megírom, hogy ez a könyv a gyerekeimnek és az unokáimnak szól. Hogy nekik ne kelljen ezt tovább cipelniük.

AZ ÁLLAMFŐ ÉS A PARLAMENT INTÉZMÉNYE UKRAJNÁBAN

ROMANYUK ANATOLIJ

Az ukrán elnöki hatáskör nyugat-európai és egyesült államokbeli összehasonlításban*

Ukrajna 2004. december 8-án kelt 2222.IV. számú törvénye, mely módosításokat és kiegészítéseket eszközölt az ország alkotmányában, lényegesen megváltoztatta Ukrajna elnökének hatáskörét, valamint a hatalomgyakorlás jogi kereteit és lehetőségeit az elnök, a parlament és a miniszterelnök részéről. A változások véleménynyilvánításra sarkallták a különböző szintű és politikai meggyőződésű politikusokat, újságírókat, publicistákat, akik azon meggyőződésüknek adtak hangot, hogy az országban megváltozott a kormányzati rendszer, az új struktúrára a parlamentet helyezi előtérbe. Egyidejűleg új megközelítésbe helyezték a korábbi kormányformát, amelyre immár úgy tekintenek, hogy a szóban forgó alkotmánymódosítás előtt elnöki, elnöki-parlamentáris, de legalábbis fél-elnöki rendszer működött az országban. A jelenlegi eszmecsere implicit módon magában foglalja annak taglalását is, hogy vajon Ukrajna kész-e/képes-e az új hatalmi keretek között a stabil politikai fejlődésre. Egyidejűleg a hivatalban levő elnök és a hozzá közel álló politikusok permanens módon vetik fel, hogy az alkotmányos változások befejezetlenek és más, a jelenleginél optimálisabb megoldást kell találni. Véleményünk szerint a politikatudomány alapkategóriáival és fogalmaival való operálás önmagában is pozitív jelenség. Ugyanakkor a politikatudomány minden

---

* Романюк А.: Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи і США – Comparative analysis of the president's power in Ukraine, West European Countries and the USA. In: *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Випуск 4. Ужгород, 2006. 200–205.

egyres kategóriája nem csak belső tartalommal rendelkezik, hanem számos gyakorlati konstrukcióba épül be, melyek a különböző országok konkrét történelmi-politikai keretei között funkcionálnak és fejlődnek. Ezért célszerűnek tartjuk összehasonlítani az alkotmánymódosítás előtti és utáni ukrán elnöki hatáskört a világ néhány demokratikus államának elnöki jogköreivel. Ehhez az alapvető kormányzati rendszereket – az elnököt, a parlamentárist és a fél-elnököt vesszük figyelembe.

E három kormányforma alapos elemzését az ukrán nyelvű szakirodalomban Giovanni Sartori fordításban megjelent könyve adja.¹ E kérdésnek a nyugati politikatudományban gazdag szakirodalma van. Az alapvető kormányformák gyakorlati konstrukcióinak igen nagy változatossága és állandó evolúciója determinálják a fennálló kormányzati rendszerek kritériumainak és alapvető jellemzőinek permanens verifikációját. A nyugati kutatók közül kiemelkedik Juan J. Linz, aki az elnöki kormányzati rendszernek nem csak a pozitívumait, hanem veszélyeit és hátrányait is mélyrehatóan vizsgálta.² Alapműnek számít Arend Lijphart könyve, melyben a demokrácia-modellek vizsgálata mellett a három alapvető kormányforma összehasonlítását is elvégzi.³ A politikai rendszerekre vonatkozóan megkerülhetetlen állításokat tesz Robert Elgie⁴ és Alan Siaroff⁵ is. Külön ki kell emelnünk Maurice Duverger tanulmányát, melyben az immár klasszikusnak számító politikatudós elsőként elemezte mélyrehatóan a fél-elnöki kormányformát.⁶ Ugyanakkor a kimondottan ukrán nyelvű szakirodalom ezt a kérdést csak felszínesen érinti.

¹ Sartori Дж.: *Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів*. Київ, АртЕк, 2001. 224. A fordítás alapjául szolgáló mű: Sartori, Giovanni: *Comparative Constitutional Engineering*. 2nd ed. London, Macmillan, 1997. Magyarul: Sartori, Giovanni: *Összehasonlító alkotmánymérnökség. A kormányzati rendszerek struktúrái, ösztönzői, teljesítményei*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 2003.

² Linz, Juan J.: Presidential or Parliamentary Democracy: Does it make a difference? In: Linz, Juan J. – Valenzuela A. (eds.): *The Failure of Presidential Democracy*. John Hopkins University Press: Baltimore–London, 1994. 3–87.

³ Lijphart, Arend: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press: New Haven–London, 1999. 352.

⁴ Elgie, Robert: The classification of democratic regime types: Conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European Journal of Political Research*, 1998 (33) 2. 219–238.

⁵ Siaroff, Alan: Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction. *European Journal of Political Research*, 2003 (42) 3. 287–312.

⁶ Duverger, Maurice: A new political system model: Semi-presidential government. *European Journal of Political Research*, 1980 (8) 2. 165–187.

Az elnöki hatáskörök összehasonlíthatósága érdekében ki kell jelölni néhány mutatót, melyekre támaszkodva egybevethető a különböző köztársaságok elnökeinek kompetenciája, státusza és egyéb jellemzői. Ehhez Alan Siaroff módszertanát vettük alapul.⁷ Az általa javasolt elemzési algoritmusokra és indikátorokra támaszkodva nyolc indikátor kijelölését tartjuk célszerűnek. Az első – az elnököt általános választással helyezik-e pozíciójába. Ennek az indikátornak a sajátossága az elnöki pozíció politikai súlyának meghatározása. Az általános választások arról tanúskodnak, hogy az elnök a parlamenttel egy szinten az egész népet képviseli és pozíciója, politikai súlyát tekintve, megegyezik a parlamentével. A második – az elnök központi szerepet tölt-e be a miniszterelnök és a kabinet többi miniszterének kinevezésében. A harmadik – az elnök joga arra, hogy vezesse a kormányüléseket, megfelelő befolyást gyakoroljon a kormányülés napirendjének kialakítására. A negyedik – jogában áll-e az elnöknek megvétózni a parlament döntését, azaz visszaküldheti-e a törvénytervezeteket további kiigazításra. Az ötödik – rendelkezik-e az elnök széles jogkörökkel rendkívüli helyzetben, természeti csapások, kritikus nemzetbiztonsági fenyegetés esetén. A hatodik – döntő szerepe van-e az elnöknek a külpolitika meghatározásában, beleértve a nemzetbiztonsági tanács feletti ellenőrzést, valamint a döntő szerepet a külügyminiszter, a védelmi miniszter, az államot a nemzetközi szinten képviselő diplomaták kinevezésében. A hetedik – van-e joga az elnöknek a mandátum lejártá előtt feloszlítani a parlamentet és új választásokat kiírni. Ebben az esetben nem vesszük figyelembe azt a lehetőséget, amikor az elnök arra való hivatkozással oszthatja fel a parlamentet, hogy az nem tartotta be az intézmények kialakításának meghatározott időkereteit. Erre példa Ukrajna. A nyolcadik – vajon egybeesik-e az ország elnökének és parlamentjének hivatali ideje. Ha az elnök hivatali ideje hosszabb a parlamenténél, ez segíti az államhatalom stabilitásának biztosítását, különösen abban az esetben, ha a parlamenti választásokat követően a kormányalakítás elhúzódik. Számos kutató egyetért abban, hogy a hosszabb elnöki megbízatás egyik fontos biztosítója az állam stabil funkcionálásának az állam alapvető politikai intézményeinek felállításáig. Ez természetesen növeli az elnöki pozíció súlyát. Minden indikátor esetében az igen válasz 1 pont, a nem válasz 0 pont.

---

⁷ Siaroff i. m.

A kiemelt indikátorok segítségével fogjuk elemezni néhány elnöki rendszerben működő európai állam,⁸ az USA⁹ és Ukrajna alkotmányát. A választást az indokolta, hogy noha az európai országokban ismeretlen az elnöki kormányforma, ám ezekben az országokban sokféle parlamenti és fél-elnöki rendszer működik, melyekben súlya van az elnöki intézménynek. Az USA az elnöki kormányzás példája, amely forma ebben az országban született meg és öltött magára klasszikus jellemzőket. Az ukrainai elnöki jogköröket két törvényi keretben vizsgáljuk – a Legfelsőbb Tanács ötödik ülészsaka által 1996. június 28-án elfogadott Alkotmány¹⁰ és a 2004. december 8-án elfogadott 2222-IV. számú alkotmánymódosítás¹¹ nyomán előállt helyzetben.

Az indikátorok összeadásából minden egyes indikátor esetében megkapjuk az általános mutatót. A maximális mutató a 8-as, ami megfelel az elnöki hatalom maximális szintjének az elnök – parlament – miniszterelnök kölcsönös viszonyában. Ennek megfelelően a 0 mutató az elnök gyengeségét bizonyítja az említett viszonyrendszerben.

Az alkotmányos felhatalmazások elemzésekor figyelembe kell venni a fent említett három kormányforma alapvető jellemzőit, minőségbeli eltéréseit. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szóban forgó három kormányformát nem minden kutató tekinti önállóknak. A. Siaroff például a fél-elnöki rendszert nem tekinti önálló kormányformának. Véleménye szerint az alapvető kormányformák: az elnöki rendszer, a parlamenti rendszer az elnöki főhatalommal, a parlamenti rendszer az elnök semlegesítő hatalmával és a parlamenti rendszer az elnök nominális hatalmával.¹² Amint látjuk, a második és a harmadik forma a fél-elnöki rendszer dichotóm variánsa. Ezért kiindulópontnak azt fogjuk tekintetni, hogy három alapvető kormányforma létezik.

⁸ Окунькова Л. (ред.): *Конституции государств Европейского Союза*. [Az Európai Unió országainak alkotmányai.] Москва, ИНФРА М-НОРМА, 1997. 802.

⁹ Конституция США. [Az USA Alkotmánya.] In: Маклаков В. (сост.): *Конституции зарубежных государств: Учебное пособие*. [A külföldi országok alkotmányai. Tankönyv.] Москва, БЕК, 2000. 339–374.

¹⁰ *Конституція України*. Офіційне видання Верховної ради України. [Ukrajna Alkotmánya. Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos kiadványa.] Київ, 1996. 117. Magyarul az Alkotmány szövegét lásd: http://www.konzulatus.uz.ua/docs/const_ua.html

¹¹ *Конституція України* (із змінами і доп.). [Ukrajna Alkotmánya módosításokkal és kiegészítésekkel.] Київ, Атіка, 2006. 64.

¹² Siaroff i.m. 287.

A. Lijphart a parlamenti és az elnöki kormányforma összehasonlítása kapcsán három kritikus különbségre hívja fel a figyelmet.¹³ Az első, hogy parlamenti kormányzás esetén a miniszterelnök, akinek tiszttségét többféleképpen nevezhetik, és kabinetje abban az értelemben felelős a törvényhozó szervnek, hogy a törvényhozó szerv bizalmától függenek és felmenthetik őket, megfoszthatják tiszttségüktől bizalmatlansági szavazással. Ugyanakkor elnöki kormányforma esetén a kormány feje az elnök, akit az alkotmányban megjelölt időszakra választanak meg és bizalmatlansági szavazással nem lehet lemondítani. Másodszor az elnököket általános választások alkalmával közvetlenül vagy közvetett módon választják meg, a miniszterelnököt azonban a törvényhozó szerv (a parlament) választja meg. Harmadszor a parlamenti rendszereket testületi végrehajtó struktúrák jellemzik, míg az elnöki rendszereket egyetlen ember vezetése alatt álló nem testületi szerv képviseli. Ennek következtében az elnöki hivatalokat az jellemzi, hogy e hivatalok tagjai az elnök egyszerű tanácsadói és beosztottjai. Ez ahhoz vezet, hogy a parlamenti rendszerekben a legfontosabb döntéseket az egész kabinet fogadja el, elnöki rendszerekben azonban az elnök egyedül is dönthet, mely döntés akár ellentétes is lehet a kabinet tagjainak álláspontjával. G. Sartori az elnöki kormányzás következő alapvető kritériumait emeli ki: 1. az államfő közvetlen vagy ahhoz hasonlatos módon történő megválasztása általános választások alkalmával meghatározott időszakra; 2. a kormányt vagy a végrehajtó hatalmat nem parlamenti szavazással nevezik ki és oszlatják fel, hanem a kormányalakítás az elnök előjoga, aki saját belátása szerint dönt a kormánytagok kinevezéséről vagy felmentéséről; 3. az elnök irányítja a végrehajtó hatalmat. Sartori kiemeli annak fontosságát is, hogy az elnököt parlamenti szavazással nem lehet elmozdítani a hivatali időszak letelte előtt.¹⁴ Ily módon a parlamenti kormányforma legfontosabb sajátossága, hogy a kormányt a parlament alakítja meg és a parlamentnek felhatalmazása van a hivatali idő letelte előtt visszavonni a kormány megbízatását bizalmatlansági szavazás útján, melyet a parlamenti ellenzék kezdeményezhet, illetve maga a kormány is kezdeményezhet ilyen bizalmatlansági szavazást.

A fél-elnöki kormányforma koncepcióját Maurice Duverger dolgozta ki és honosította meg a politikatudományban az 5. Francia Köztársaság

---

¹³ Lijphart i. m. 117–118.

¹⁴ Sartori i. m. 79–80.

jellemzésére. A kormányforma alapvető jegyei: 1. az elnököt általános szavazással választják meg; 2. a miniszterelnök és a miniszterek végrehajtói és kormányzati hatalommal rendelkeznek, és mindaddig pozícióikban maradnak, amíg a parlament nincs velük ellenzékben.¹⁵ Ez a rendszer nem a parlamenti és az elnöki kormányforma egyszerű összevonása, szintézise – hangsúlyozza Duverger, hanem a parlamenti és az elnöki forma változása.¹⁶ Jóval később G. Sartori a fél-elnöki vagy vegyes kormányforma következő kritériumait emelte ki: először is az elnököt közvetlen vagy nem közvetlen általános választások alkalmával választják meg, a legfontosabb, hogy az elnököt nem a parlament választja meg; másodsor a végrehajtó hatalomnak kettős szerkezete van, azaz a hatalmat két vezető képviseli – az elnök, aki az állam feje és a miniszterelnök, aki a kormány élén áll.¹⁷ Az elnök független a parlamenttől, miután nem az választja meg, de nem tud önállóan kormányozni, ehhez szüksége van a kormányra. Ugyanígy a miniszterelnök és kabinete független az elnöktől annyiban, hogy a parlamenttel állnak függőségi viszonyban, szükségük van a parlamenti bizalomra és a parlamenti többség támogatására.

Sartori fenti megállapításaiból következik, hogy az elnöki pozíció elemzése során nem csak azokat az alkotmányos normákat kell figyelembe venni, melyek kijelölik a helyét az adott ország politikai rendszerében, hanem azokat a reális, tényleges hatásköröket és lehetőségeket is, amelyekkel az elnök rendelkezik az elnök – parlament – miniszterelnök kölcsönös viszonyában. Ennek következtében elvi jelentősége van ebben a modellben a parlamenti többségnek. Lijphart szerint a francia elnök 1986-ig (az első kohabitáció kezdetéig) egyértelműen a kormány feje volt, a miniszterelnök pedig nem. Az elnöki hatalom azonban sokkal inkább az erős parlamenti többség támogatásán alapult, mint sem az alkotmányos felhatalmazáson.¹⁸ Franciaországban 1986-ban a parlamenti választásokon a parlamenti többséget a Francia Szocialista Pártot képviselő François Mitterand elnökkel ellenzékben álló politikai erők szereztek meg. 1986–1988-ban az a Jacques Chirac volt a miniszterelnök, akit a jobboldali Egyesülés a Köztársaságért Párt adott. A szakirodalom ezt az állapotot nevezte el kohabitációnak (ang. cohabit – együttélés) – az elnök és a miniszterelnök politikai együttélése Franciaországban, amikor a két

¹⁵ Duverger i. m. 166.

¹⁶ Uo. 186.

¹⁷ Sartori i. m. 115–116.

¹⁸ Lijphart i. m. 121.

tisztséget eltérő politikai áramlatokhoz tartozó személyiségek töltik be. A kohabitáció megismétlődött Mitterrand elnöksége idején 1993 és 1995 között, amikor Eduard Balladur, az Egyesülés a Köztársaságért Párt képviselője volt a miniszterelnök, és Jacques Chirac elnöksége idején 1997 és 2002 között, amikor a szocialista párti Lionel Jospin volt a miniszterelnök. A kohabitáció sajátossága az volt, hogy a parlamentben ellenzékbe került elnök elvesztette döntő befolyását a miniszterelnök kinevezésére és azt a jelöltet kellett a parlament elé terjesztenie, akit a parlamenti többség számára kijelölt. Sartori ezzel a helyzettel kapcsolatban megjegyzi, hogy egységes állásponton levő többség esetén az elnök nyilvánvalóan a miniszterelnök és az alkotmány fölött áll, és fordítva, széthúzó többség esetén a miniszterelnököt saját parlamenti többsége támogatja, amely őt az elnök elé helyezi.¹⁹ A kohabitáció fél-elnöki kormányzati rendszerben azt jelenti, hogy az elnök és a miniszterelnök között kényes egyensúly van, amely függ a parlamenti választásoktól és attól, hogy így módon kinek lesz többsége a parlamentben. Maurizio Cotta szerint Franciaországban az elnök soha nem veszíti el a reményt, hogy visszaszerezze meghatározó szerepét az elkövetkező parlamenti vagy elnökválasztás alkalmával.²⁰

Ily módon leszögezhetjük, hogy az elnöki pozíció az elnök – parlament – miniszterelnök (kormány) hármában függ a nemzeti alkotmány normáitól és a politikai erőviszonyoktól. Az elnök politikai súlya az elnöki kormányforma esetén a legnagyobb, és a parlamenti rendszerben a legkisebb. Fél-elnöki rendszerben köztes állapot áll fenn. Fél-elnöki rendszerben két olyan konstrukció lehetséges, melyekben más-más lesz az elnök politikai súlya. A legnagyobb politikai súllyal abban a helyzetben rendelkezik az elnök, amikor támaszkodhat a hozzá politikai értelemben lojális politikai többségre, és gyengül az elnök pozíciója, ha a parlamenti többség vele szemben áll.

Ha elemezni kezdjük az ukrán elnöki pozíciót az Alkotmány módosításáig és utána, arra a megállapításra jutunk, hogy annak az alkotmányos jellemzők tekintetében a fél-elnöki rendszer felé kell haladnia. Lijphart nyomán a formális jegyek alapján Nyugat-Európában ide sorolható Ausztria, Izland, Írország, Portugália, Finnország és Franciaország. Ausztriában, Izlandon és Írországban az elnök meglehetősen gyenge

¹⁹ Sartori i. m. 118–119. o.

²⁰ Blondel, Jean – Cotta, Maurizio (eds.): *The Nature of Party Government: A Comparative European Perspective*. Palgrave: New York, 2000. 80.

pozíciókkal rendelkezik. Pusztán formális jegyek alapján ezen országok a fél-elnöki kormányzati rendszerbe tartoznak.²¹ Sartori ugyanakkor úgy véli, hogy a formális kritériumokon túl, a reális hatáskörök tekintetében ezek az országok parlamentáris kormányformát valósítanak meg.²² Parlamenti rendszerű országok: Görögország, Németország, Olaszország és Svájc.²³ Fél-elnöki kormányzású Portugália, Finnország és Franciaország, illetve vitás Ausztria, Izland és Írország besorolása.

A vizsgált országok közül az általunk felállított indikátorok alapján a legerősebb pozíciókkal az USA elnöke rendelkezik (7 pont). A parlamenti kormányzati rendszerű országokban az elnök pozíciójának értékelése 1–3 pont közé esik. Miután 2001-ben Franciaországban az elnök hivatali idejét hétről öt évre csökkentették, az elnöki pozíció értékelése 6 pontra csökkent, de még mindig a legerősebb Nyugat-Európában. Portugália és Finnország elnökeinek pozíciója 3–3 pontot kap. A finn elnök pozíciója jelentősen meggyengült azáltal, hogy az Alkotmány 1999. évi módosítása folytán, mely 2001. március 1-jén lépett életbe, jogköreit jelentősen korlátozták. A vitatott kormányzási formájú Ausztriában és Izlandon az elnöki pozíció közel esik a parlamenti kormányzati rendszerű országok, Írország esetében a fél-elnöki kormányzati rendszerű országok elnökeinek helyzetéhez.

A formális jegyek tekintetében Ukrajnával kapcsolatban elmondhatjuk, hogy 2005-ig az elnök hatalma korrelált az USA elnökének hatalmával, a fél-elnöki kormányzati rendszerű országok tekintetében a felső határon helyezkedett el. Leonyid Kucsma elnök gyakorlati lépéseit tekintve elmondható, hogy az a reális hatalom, amivel Ukrajna második elnöke bírt, lehetővé tette számára, hogy abszolút dominanciája legyen ne csak a miniszterelnök és a kormány fölött, melyek függtek az elnöki adminisztrációtól, hanem a parlament fölött is, hiszen az elnök döntően befolyásolta a frakciók többségének formátumát, függetlenül a választások eredményétől, a szavazások alatt tanúsított magatartásuk függvé-

²¹ Lijphart i. m. 121.

²² Sartori i. m. 120.

²³ Svájc tekintetében nem állapítható meg egyértelműen a kormányforma. E tanulmány szerzője érveit, amelyek alapján Svájcot parlamenti kormányzásúnak tekinti, a nyugat-európai országok politikai rendszereit összehasonlító monográfiájában fejti ki. Vö.: Романюк А.: *Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір*. [A nyugat-európai országok politikai rendszereinek összehasonlító elemzése: intézményi dimenzió.] Львів, Тріада плюс, 2004. 96–97.

nyében. Az Alkotmány módosításáig az ukrán elnök nagyobb hatalmat gyakorolt, mint amit az Alkotmány számára ténylegesen biztosított, és e tekintetben nagyobb hatalommal bírt, mint az USA elnöke. Az alkotmánymódosítás előtt Ukrajnában autoritarizmus felé hajló elnöki kormányzás volt. Az utána következő szakaszban, 2006-tól, amikor az alkotmánymódosítás életbe lépett, az ukrán elnök hatásköre lényegesen csökkent és azon keretekhez igazodik, amely a fél-elnöki kormányzati rendszerű európai országokban jellemző.

Elemzésünk alapján megállapíthatjuk, hogy az elnöki hatáskör pozicionálásakor az elnöki hatalom alkotmányos jogosítványain túl azokat a tényleges hatalmi tényezőket is figyelembe kell venni, melyekkel az elnök élhet. Az elnöki hatáskört a parlament, azon belül a parlamenti többség korlátozhatja. Nyugat-Európa fél-elnöki kormányzati rendszerű országaiban általános tendencia az elnöki jogkörök korlátozása a parlament javára, a közeledés a parlamenti kormányzati rendszerekhez. Egyes időszakokban Franciaország képez kivételt. A kohabitáció mindazonáltal jelentős mértékben korlátozhatja az elnöki hatáskört. Az Alkotmány módosításával Ukrajna megtette az első konkrét lépést, hogy az autoritárius jegyeket magán hordozó elnöki kormányformát felváltsa a fél-elnöki kormányzati rendszer.

Fordította: Fedinec Csilla

PETRUSKA NATÁLIA

Az ukrán parlamentarizmus fejlődési szakaszai (1990–2006)*

Az ukrán alkotmány az állam építőköveinek tekinti a demokrácia, a jogállam és a szociális állam elveit. A függetlenség óta eltelt időszak bebizonyította, hogy ezeknek az elveknek a megvalósítása igen bonyolult feladat. Az akadályozó tényezők közé tartozik a politikai rendszer bizonyos összetevőinek kiegyensúlyozatlansága, azok az ellentmondások és konfliktusok, melyek időről időre kiéleződnek a hatalmi ágazatok és a politikai intézmények között. Az államhatalom egyik legfontosabb szereve, amely vezető szerepet játszik a fennálló bonyolult viszonyok közepette – a Legfelsőbb Tanács, vagyis Ukrajna parlamentje. A konfliktusosság és a permanens feszültség, ami a végrehajtó és a törvényhozó hatalom viszonyát élezi, több objektív és szubjektív okra vezethető vissza, mint például: a szociális érdekek strukturálatlanok a politikai palettán, kiforratlan a választási törvénykezés, az igazságügyi és államháztartási reformok befejezetlensége stb. Mindez arról tanúskodik, hogy nem csak egyes elemeiben, hanem egészében meg kell reformálni az ország politikai rendszerét.

A politikai reform célja – egyensúlyt teremteni minden hatalmi ágazat működésében a szolidáris felelősségvállalás, a kompetenciák és jogkörök pontos elhatárolása, a funkciók szétválasztása révén. Ily módon lehetséges felszámolni a nemcsak hiábavaló, de egyenesen romboló szembenállást, ami akadályozza a gazdasági, szociális és humanitárius

---

* Петрушка Н.: Основні напрями та етапи еволюції українського парламентаризму – The main directions and stages of the evolution of Ukrainian parliamentarism. In: *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Випуск 4. Ужгород, 2006. 223–230.

problémák megoldását is. A politikai reform egyik kulcsfontosságú lépése, hogy az elnöki kormányzás helyett az alkotmány módosításával a parlament lépett az első helyre az állam irányításában.

Ne feledjük el, hogy a független Ukrajna parlamentjének megalakulása milyen körülmények között történt. Az ország előtt az a két legfontosabb feladat állt, hogy megteremtse az államiság intézményeit és a gazdaságot az adminisztratív tervegazdálkodás útjáról a piacgazdaság felé terelje. Ebben a helyzetben éles politikai harc folyt az állami politika kialakításának és megvalósításának befolyásolásáért, többek között a hatalom elosztásáért és újraelosztásáért, bizonyos érdekközösségek érdekeinek érvényre juttatásáért az államhatalmi szerveken keresztül. A társadalmi érdekek parlamenti képviselője a második vonalra szorult. Az Ukrán Politikai és Gazdasági Kutatóintézet szakemberei a parlament működésének, fejlődési szakaszainak feltárásában a következő alapvető kritériumok vizsgálatát tartják nélkülözhetetlenek: a társadalmi érdekek képviselőjének mértéke; az ország politikai rendszerében betöltött szerep; a jogkörök kihasználásának hatékonysága; az államhatalom többi szerveivel fennálló viszony.¹ Ennek megfelelően az ukrán parlament történetében a következő szakaszokat különíthetjük el: (1) 1990–1994, (2) 1994–1996, (3) 1996–2000, (4) 2000–2002, (5) 2002–2004, (6) 2004–2006.

A különböző szakaszokban érthető módon bizonyos kritériumoknak nagyobb elvi jelentősége volt, mint másoknak. Az első szakaszban a Legfelsőbb Tanács kizárólagos jogosítványokkal rendelkezett. A második szakaszban az újonnan választott elnök, Leonid Kucsma (1994) új viszonyt alakított ki a parlamenttel és megindult a harc a hatalmi helyzet alkotmányba iktatásáért (1996). A harmadik szakaszban az alkotmánynak megfelelő törvényekben kellett rögzíteni a parlament és az elnök jogosítványait. A negyedik szakaszban kialakult egy elnökbarát parlamenti többség (2000. február), a parlament vezetését „erővel” lecserélték és kísérlet történt a Legfelsőbb Tanács hatáskörének korlátozására erre vonatkozó kérdések népszavazásra bocsátásával (2000. április). Az ötödik szakaszban megváltozott az elnök és parlamenti ellenzéke viszonyának jellege, a 2004-es elnökválasztások kapcsán politikai harc robbant ki. A hatodik szakaszban elfogadták az alkotmány módosítását célzó törvényt (alkotmányreform), amely a Legfelsőbb Tanácsot erősítette meg

¹ Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення. [A parlament Ukrajnában: a kialakulás tendenciái és problémái.] (Аналітична доповідь Центру Разумкова.) In: *Національна безпека і оборона*. 2003. №2. 3.

a 2004-es elnökválasztás nyomán kialakult helyzetnek megfelelően. Ebben az esetben az ukrán parlament fontos szerepet töltött be – konszolidálta az ukrán társadalmat. Most nézzük meg részletesen ezeket a szakaszokat.

Első szakasz: 1990–1994

Az ukrán parlamentarizmus elemzésének induló éve 1990. Az ország politikai rendszerében a Legfelsőbb Tanács ekkor teljhatalommal rendelkezett, ami az első szakasz kulcseleme. A szakasz határai 1990, amikor megválasztották az első összehívású Legfelsőbb Tanácsot, és 1994, amikor Ukrajna elnökévé választották Leonyid Kucsját.

A Legfelsőbb Tanácsba a választásokat 1990. március 30-án tartották meg többségi rendszerben, egy mandátumos körzetekben.² A Szovjetunió fennállása óta először került sor döntően demokratikus jellegű választásokra plurális ideológiai légkörben. A választásokon különböző társadalmi-politikai mozgalmak vettek részt, ami a széles körű társadalmi érdekek képviselőit alapuló parlamentáris elv alapkövetelménye. Tekintettel arra, hogy ebben az időszakban a társadalmi érdekek jobbra ideológiai megfontolások mentén sorakoztak fel, a társadalom két pólusú volt – „balosok” és „nem balosok” –, azt mondhatjuk, hogy az első összehívású Legfelsőbb Tanácsban a társadalmi érdekek képviselője döntően adekvátnek tekinthető.

Bő egy éven keresztül a parlamenti képviselőknek nem volt állandó státusza, helyzetüket az a törvény szabályozta, amelyet 1992 novemberében fogadtak elé „Ukrajna népképviselőjének státuszáról”.³ A képviselői státusz főfoglalkozásúvá nyilvánítása professzionalizálta a parlamenti munkát, ami mind a mai napig fennáll.

Az első összehívású Legfelsőbb Tanácsban a képviselők többsége az egykori párt- és tanácsi nomenklatúrából és gazdasági apparátusból került ki, akik rendelkeztek bizonyos szervezési tapasztalatokkal, a törvényalkotáshoz azonban addig semmilyen közülük nem volt.⁴ Olyan emberek alkották meg az első törvényeket, akik szakmailag nem voltak hozzáértők.

² Уо.

³ www.rada.gov.ua (Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapja.)

⁴ Закон України „Про статус народного депутата України.” [Ukrajna törvénye „Ukrajna népképviselőjének státuszáról.”] Київ, Парл. вид-во, 1998. 50.

Az első összehívású Legfelsőbb Tanács által megalkotott legfontosabb dokumentumok: „Az állami szuverenitásról szóló nyilatkozat”, „Ukrajna függetlenségi nyilatkozata” stb. Ez a parlament nem volt képes megfelelő törvényekkel beavatkozni az ország gazdasági fejlődésébe.

A parlament politikai struktúráját ideológiák és pártok határozták meg a „balosok” – „nem balosok” tengely mentén (elsősorban a kommunista párti 239-ek csoport és a nemzeti-demokratikus Narodna Rada). A parlamenti többség és kisebbség döntően formális jellegű volt.

Ukrajna parlamentje az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsától olyan jogköröket örökölt, melyek nagy mértékben túlléptek a demokratikus országok parlamentjeinek jogkörein. Miután 1991 augusztusában betiltották az Ukrajnai Kommunista Pártot, a hatalom teljes egészében a Legfelsőbb Tanács kezébe került. A parlament gyakorolta a törvényhozó, és tulajdonképpen a végrehajtó, a bírói és a törvényhozó hatalmat is.

A Legfelsőbb Tanács konfliktusos viszonyban állt Leonyid Kravcsuk államfővel, az „erős parlamenttel” állt szemben a „gyenge elnök”.⁵ Ukrajna elnöke jelentéktelen befolyással bírt a parlament belső viszonyaira. Az állandó konfliktusosság időről-időre éles szembenálláshoz vezetett. Kravcsuk teljesen a háttérbe szorult, az 1994-es elnökválasztások alkalmával meg is bukott.

Az 1990–1994 közötti szakaszban a parlament változatlan jogkörökkel működött. Az állam első számú hatalmi intézménye volt. Ez volt az első és utolsó alkalom a független Ukrajna történetében, amikor az elnök és a parlament közötti hatalommegosztás egyértelműen az utóbbi javára dőlt el.

Második szakasz: 1994–1996

Ennek a szakasznak a legfőbb jellemzője a parlament és az elnök viszonyának megváltozása, illetve a küzdelem a hatalmi jogkörök alkotmányba foglalásáért. A szakasz kezdete 1994, amikor Ukrajna elnökévé választották Leonyid Kucsमत és végpontja 1996 júniusa, amikor elfogadták Ukrajna Alkotmányát.

A második összehívású Legfelsőbb Tanács megválasztására 1994 márciusában került sor többségi rendszerben, alapvetően demokratikus

---

⁵ Парламент в Україні... i. m. 4.

körülmények között, bár történtek kísérletek a beavatkozásra az adminisztratív erőforrások igénybevételével.⁶

A parlamentbe különböző politikai pártok és ideológiai vonulatok képviselői kerültek be, közte a következő politikai pártok: Ukrajna Társadalmi Kongresszusa, Ukrajna Demokratikus Pártja, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, Ukrajna Népi Mozgalma („Ruh”), Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártja, Munkapárt, Ukrajna Parasztpártja, Ukrajna Szociáldemokrata Pártja, Ukrajna Szocialista Pártja, Ukrán Konzervatív Köztársasági Párt, Ukrán Köztársasági Párt, Ukrajna Kereszténydemokrata Pártja.⁷ Formális szempontból nézve adekvát módon képviselték a különböző társadalmi rétegek érdekeit. A parlament azonban ezúttal sem volt képes érdemben beavatkozni a szociális-gazdasági folyamatokba.

Ideológiai tekintetben a parlamentben nem volt pontosan elhatárolható „baloldali” vagy „jobboldali” többség, ami visszalépés volt a jobban strukturált első összehívású parlamenthez képest. Számbelileg fölényben voltak a „baloldali” politikai erők, de önállóan nem voltak képesek parlamenti többséget alkotni. Ezért a szavazások végkimenetele mindig az adott helyzet függvénye volt.

Ki kell emelni, hogy az 1995–1996-os alkotmányozási folyamat nem csak a „baloldali” – „jobboldali”, hanem „elnökpárti” – „elnökellenes” tengely mentén is strukturálta a parlamentet. A politikai erő pozíciója meghatározásának fő kritériumává az alkotmánytervezettel kapcsolatos álláspontja lett.

Az újonnan választott parlament és elnök egymásnak feszült, hogy eldöntsék Ukrajna politikai rendszere e két fontos intézményének alkotmányos jogi kereteit. Az államfő és a Legfelsőbb Tanács álláspont-egyeztetésének hosszadalmas és konfliktusos folyamata 1995. június 8-án zárult le, amikor megszületett az alkotmányos szerződés „Az államhatalom és a helyi önkormányzatok szervezeti és funkcionális alapjairól Ukrajna új alkotmányának elfogadásáig terjedő időszakban”. E szerződés értelmében Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa leadott valamennyit az 1978-as alkotmányban meghatározott jogköreiből: lemondott jóváhagyási jogáról a miniszterelnököt, a külügyminisztert, a honvédelmi minisz-

⁶ Закон України „Про вибори народних депутатів України” (18 листопада 1993 р.) [Ukrajna törvénye „Ukrajna népképviselőinek megválasztásáról” (1993. november 18.)] Ужгород, „Орбіта”, 1993. 36.

⁷ www.cvk.gov.ua (A Központi Választási Bizottság hivatalos honlapja.)

tert, a pénzügyminisztert, az igazságügy-minisztert, a belügyminisztert, a Határőrség Állami Bizottsága, az Állami Vámhivatal elnökeit illetően, akiknek személyére az államelnök tesz javaslatot, valamint lemondott arról, hogy önállóan jelölje ki Ukrajna főügyészét, Ukrajna Biztonsági Szolgálatának vezetőjét, Ukrajna Nemzeti Bankjának elnökét.⁸

A további események arról tanúskodtak, hogy a dokumentum nem oldotta meg az alapvető konfliktust a parlament és az elnök között. Ugyanakkor ebből a felismerésből adódóan felgyorsult az alkotmányozási folyamat. Kucsma elnök és a Legfelsőbb Tanács kemény harcot vívott egymással a hatalommegosztás kérdésében és az új alkotmány elfogadásának módját illetően.

1996. június 28-án a Legfelsőbb Tanács elfogadta Ukrajna alkotmányát. Az alkotmány jóváhagyásának voltak pozitív és negatív következményei egyaránt, ami jelentős mértékben meghatározza még ma is az országban zajló társadalmi-politikai folyamatokat. Jogi értelemben Ukrajnában az elnöki kormányformát felváltotta az elnöki-parlamentáris kormányzati rendszer. Az új alkotmány az államhatalom szervezésében olyan jogi megoldásokat alkalmazott, melyek a stabilitás ellen hatottak, a hatalom végrehajtó ágazatában dualizmust teremtettek. Az új alkotmány elfogadása egy részről elkerülhetővé tette a súlyos politikai válságot, ami a parlament feloszlásában, össznépi bizalmatlanságban nyilvánult volna meg; más részről az államhatalom szervezetének új rendszere olyan új elemeket iktatott közbe, melyek magukban hordozták a hatalmi ágazatok közötti ellentétek további mélyülésének lehetőségét.⁹

Tehát a második szakaszban úgy a parlament, mint az államfő kemény álláspontra helyezkedett. Különösen robbanásveszélyes volt a helyzet az alkotmányos szerződés aláírása és az új alkotmány jóváhagyása előtt. A harc az „erős elnök” és az „erős parlament” között folyt. Azonban Ukrajna elnökének továbbra is csekély befolyása volt a parlament munkájára.

⁸ www.rada.gov.ua (Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapja.)

⁹ Журавський В.: *Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту.* [Politikai pártok létrejötte az ukrán társadalomban és szerepük a parlament politikai strukturálódásában.] Київ, Парл. вид-во, 2002. 53.

Harmadik szakasz: 1996–2000

A szakaszra leginkább az jellemző, hogy továbbra is konfliktus állt fent az elnök és a parlament között, ami abban nyilvánult meg, hogy folyamatos próbálkozások történtek a jogkörök újraosztására az államfő és a Legfelsőbb Tanács között alkotmánymódosítással, vagy az alkotmányból eredő törvények meghozásával. A szakasz Ukrajna alkotmányának 1996-ban történt jóváhagyásával kezdődik és 2000 februárjában zárul, amikor kísérlet történt az elnökpárti többség megteremtésére.

Ebben a szakaszban is sor került elnökválasztásra, mégpedig 1998 márciusában. Ez a választás, a korábbiaktól eltérően, először is vegyes választási rendszerben történt,¹⁰ másodsor – döntően nem demokratikus keretek között zajlott, a hatalom „sötét eszközöket” is bevetett, ami által sérült az állampolgárok választási szabadsága.

A vegyes választási rendszerrel a pártok némiképp nagyobb társadalmi szerepre tettek szert. A pártokat olyan erőkként kezdték kezelni, melyek reálisan tudják befolyásolni az állam politikáját, többek között a parlament működését. Ugyanakkor az arányos elv megjelenése a választási rendszerben a politikai pártokra irányította az üzleti körök képviselőinek figyelmét, mivel megnyílt számukra a lehetőség, hogy ne csupán személyes választási kampány útján kerülhessenek be a parlamentbe, hanem oly módon is, hogy biztos befutó helyhez jutottak a pártlistán a pártoknak nyújtott anyagi támogatás fejében.¹¹ A képviselőséggel a céljuk főképp üzleti érdekeik védelme, a képviselői mentelmi jog megszerzése volt. Ennek köszönhetően a harmadik összehívású Legfelsőbb Tanácsban a vállalkozók aránya már 21%-ot tett ki, amivel a második legnagyobb csoportot képezték az ukrán parlamentben.¹² Ez a körülmény objektív módon megnövelte a lobbizás súlyát a törvényalkotási folyamatban. A harmadik összehívású Legfelsőbb Tanács struktúrájának fő tengelyét az „elnökpárti” – „elnökellenes” erők képezték, a „baloldali” – „nem baloldali” besorolás másodlagossá vált. A politikai erők így sem voltak képesek állandó többséget létrehozni, a szavazás végkifejlete továbbra is a pillanatnyi helyzettől függött. A parlamentben ideológiai,

¹⁰ Закон України „Про вибори народних депутатів України” (24 вересня 1997 р.) [Ukrajna törvénye „Ukrajna népképviselőinek megválasztásáról” (1997. szeptember 24.)] In: *Урядовий кур’єр. 1997. 25 жовтня.*

¹¹ Парламент в Україні... i. m. 7.

¹² www.cvk.gov.ua (A Központi Választási Bizottság hivatalos honlapja.)

párthovatartozás, valamint regionális és egyesületi színek alapján jöttek létre csoportok és frakciók. Bizonyos esetekben vezető személyiségek személyes érdekeinek keresztülvitelére alakultak frakciók és csoportok.¹³

Az események arra engednek következtetni, hogy az a „béke”, amit az elnök és a parlament kötött az alkotmány elfogadása után, már 1996 végére megbomlott. Ennek egyaránt voltak objektív (a hatalmi ágazatok közötti egyensúly megváltozása) és szubjektív (személyes antagonizmus Leonyid Kucsma államfő és Olekszandr Moroz, a Legfelsőbb Tanács elnöke között) okai.

Mindkét szembenálló oldal kész volt a legvégső eszközhöz nyúlni a rendelkezésre álló lehetőségek listájából. A Legfelsőbb Tanács igyekezett bizalmatlansági indítványt kezdeményezni Ukrajna elnökével szemben. Az elnöki hivatal pedig a parlament feloszlásának lehetőségét kereste.

Az elnök és a parlament szembenállásának lényege e szakaszban abban a helyzetben keresendő, hogy az államfő, akinek immár komoly befolyása volt a Legfelsőbb Tanács tevékenységére, egy teljes egészében neki alárendelt és objektív módon gyenge parlamentet akart.

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a parlamentáris fejlődés harmadik szakaszában az elnök állandó konfliktusban volt a Legfelsőbb Tanács ellenzéki részével, ami időnként éles szembenálláshoz vezetett a „gyenge parlament” – „erős elnök” tengely mentén. Ennek eredményeképpen a parlament tovább gyengült. Ukrajna elnöke komoly befolyással bírt a parlament munkájára.

Negyedik szakasz: 2000–2002

A szakasz legfőbb történései az elnökpárti többség kialakulása, a parlament vezetésének „erővel” történő eltávolítása (2000. február) és a kísérlet a parlament jogkörének korlátozására népszavazás útján (2000. április). A szakasz kezdete az említett elnökpárti többség megteremtése, a végpont pedig a 2002-es parlamenti választások, amikor is új parlamenti struktúra jön létre és új alapokra helyeződik a Legfőbb Tanács és az államelnök viszonya.

---

¹³ Парламент в Україні... i. m. 7.

Ebben a szakaszban az elnök a népkarát kinyilvánításának mechanizmusával igyekezett korlátozni a parlament jogköreit és arra törekedett, hogy biztosítsa a Legfelsőbb Tanács munkájának teljes ellenőrzését.

Az első cél elérése érdekében 2000. január 15-én az elnök rendeletet adott ki, melyben népszavazást írt ki a következő kérdésekben: több lehetőséget az államelnöknek a parlament feloszlatására; a képviselői mentelmi jog korlátozása; a népképviselők számának 450-ről 300-ra csökkentése; kétkamarás parlament bevezetése.¹⁴ Ám Leonyid Kucsmának nem sikerült élni a referendum adta lehetőségekkel, mely alapján jóval nagyobb befolyást szerezhett volna a parlamentben és a parlamentre háríthatta volna a felelősséget az ország helyzetéért. A parlament nem támogatta az elnök által beterjesztett törvénytervezetet, nem implementálta a népszavazás eredményeit. A második cél érdekében 2000 februárjában az elnökpárti erők kezdeményezték parlamenti többség létrehozását oly módon, hogy a baloldali politikai erők képviselőit eltávolítják a parlament vezetéséből. Ebben a helyzetben az elnöknek döntő szava volt a parlament munkáját illetően. A parlamenti többség úgy jött létre, hogy az elnökpárti struktúrák nyílt politikai nyomást gyakoroltak a Legfelsőbb Tanácsra. Egyes képviselők véleménye szerint döntő tényezőnek bizonyult a pénz.¹⁵ A „donor” szerepét az elnökhöz közel álló politikai-pénzügyi csoportok vállalták, melyek saját frakciókkal rendelkeztek. Végeredményben az új többséghez csatlakozott gyakorlatilag minden nem baloldali egyesület, valamint a korábban ellenzéki Hromada frakció tagjai.¹⁶

Ám ez a többség nem volt, nem lehetett stabil, mert azzal a céllal jött létre, hogy új vezetőséget válasszanak a Legfelsőbb Tanács élére, s ehhez eszközként használják fel a politikai nyomásgyakorlást, valamint képviselők lefizetését. Azért is kudarca volt ítélve hosszabb távon, mert ideológiailag igen különböző erőket próbált összefogni, melyek érdekei nem egyeztek az államfő és környezete érdekeivel.

A negyedik szakasz jellemzője tehát a „gyenge parlament” – „erős elnök” séma. A konfliktus igen intenzív volt, ami az államelnök és a parlamenti ellenzék állandó éles konfrontációjában nyilvánult meg. Egy rövid ideig az elnök döntő befolyást tudott gyakorolni a parlament mun-

¹⁴ www.president.gov.ua (Ukrájna elnökének hivatalos honlapja.)

¹⁵ Шовкун Л.: Почім продаються депутати. [Mennyiért eladók a képviselők.] In: *Україна молода*. 2002. 9 жовтня. 2.

¹⁶ Парламент в Україні... i. m. 9.

kájára, mégpedig az elnökpárti többség formálódásának és tevékenységének időszakában.

Ötödik szakasz: 2002–2004

A szakasz fő jellemzője, hogy megváltozott a parlament ellenzéki oldala és az államfő közötti viszony jellege, még élesebb lett a szembenállás a 2004-es elnökválasztás kapcsán. A szakasz nyitánya 2002 márciusa, amikor parlamenti választásokat tartottak, és zárása Viktor Juscsenko Ukrajna elnökévé választása.

2002 márciusában a parlamenti választásokat többségi-arányos rendszerben tartották meg. A választások légköre nem nevezhető demokratikusnak, így a kialakult képviselő nem tükrözte adekvát módon a társadalmi érdekeket.¹⁷

Annak ellenére, hogy a hatalom bevetett minden lehetséges adminisztratív eszközt és „piszkos” politikai technológiát, az államfővel szembenálló erők jelentős sikert értek el. Pártlistákon az ellenzéki pártok és blokkok képviselői (Viktor Juscsenko Mi Ukrajnánk Blokkja, Julia Timosenko Blokkja, Ukrajna Kommunista Pártja, Ukrajna Szocialista Pártja) együttesen a szavazatok 57%-át szerezte meg, az elnökpárti erők (Egység Ukrajnáért Blokk, Ukrajna Szociáldemokrata Pártja (egyesített)) ennek mindössze egyharmadát, valamivel több mint 18%-ot szereztek.¹⁸

A negyedik összehívású Legfelsőbb Tanács az államfőhöz való viszony mentén strukturálódott: „elnökpárti” és „elnökellenes” térfelek alakultak ki. A frakciók és csoportok ideológiai és pártszínezet alapján szerveződtek. Azonban rövidesen ez a rendszer megbomlott, és megkezdődött a frakciók és csoportok átszerveződése regionális, egyesületi érdekek mentén, valamint egyes vezetők elvárásainak megfelelően.

Ebben a szakaszban az államfő a legfontosabb feladatának a Legfelsőbb Tanács tevékenysége fölötti ellenőrzés megszerzését tartotta, mivel ez volt az egyik alapfeltétele saját érdekei biztosításának az elnökválasztásokon.

¹⁷ Закон України „Про вибори народних депутатів України” (31 жовтня 2001 р.) [Ukrajna törvénye „Ukrajna népképviselőinek megválasztásáról” (2001. október 31.)] In: *Урядовий кур'єр*. 2001. 2 листопада.

¹⁸ Підсумки парламентських виборів. [A parlamenti választások eredményei.] In: *Політичний календар*. 2002. №3. 22.

E cél érdekében 2002. szeptember 27-én megalakult egy 226 fős parlamenti többség (9 elnökpárti frakció és csoport, valamint a függetlenek egy részének összefogásával).¹⁹ Ám ez a többség csak formálisnak bizonyult, ténylegesen cselekvésképtelen volt, mert először is megosztották az egyesületi és regionális érdekek; másodsor egyetlen cél – a parlamenti bizottságok és kormányzati tisztségek újracsztása – érdekében jött létre, ami önmagában meghatározta az ideiglenességét; harmadszor kiderült, hogy 226 képviselő nem elegendő a stabil munkához.

A parlament evolúciójának ötödik szakaszában éles antagonisztikus ellentét állította szembe az ukrán államfőt és a parlament vele ellenzékben álló oldalát. A „meggyengített parlament” állt szemben a „meggyengített elnökkel”. Ugyanakkor az államfőnek továbbra is komoly befolyása volt a parlament munkájára. Ugyanakkor Leonyid Kucsma végeredményben veszttett, mert politikai irányvonalának folytatója, Viktor Janukovics miniszterelnök a 2004-es elnökválasztás alkalmával veszttett, a hatalmat az ellenzék jelöltje, Viktor Juscenko szerezte meg.

Hatodik szakasz: 2004–2006

A szakasz kezdete Viktor Juscenko államfővé választása, zárása pedig a 2006-os parlamenti választások. Ebben a szakaszban gyengült az államfő befolyása a parlamentre. Leonyid Kucsától eltérően, aki igen sajátosan értelmezte a parlamentarizmus lényegét – olyan Legfelsőbb Tanácsot akart, amelynek egyetlen funkciója az államfő politikai akaratának törvényi végrehajtása – Viktor Juscenko új szakaszt nyitott a parlament szemléletében.

Ukrajna elnöke nem tudott saját elnökpárti többséget létrehozni. A szavazások végkimenete mindig az adott helyzet függvénye volt (a népképviselők saját, egyesületi vagy regionális érdekek mentén szavaztak), ezért elmaradt számos társadalmi-politikai törvényjavaslat jóváhagyása.

Egy tekintetben azonban végre sikerült áttörést elérni. A parlament több törvényt meghozott a politikai reform elindítása érdekében. Ilyen volt többek között Ukrajna törvénye a népképviselők megválasztásáról²⁰

¹⁹ Уроки виборів 2002 р. та перспективи парламентаризму. [A 2002. évi választások tanulságai és a parlamentarizmus jövője.] In: *Політичний календар*. 2002. №3. 22. 11.

²⁰ Закон України „Про вибори народних депутатів України” (7 липня 2005 р.) [Ukrajna törvénye „Ukrajna népképviselőinek megválasztásáról” (2005. július 7.)] In: Київ, Парл. вид-во, 2005. 189.

s Ukrajna Alkotmányának módosítása.²¹ Az első Ukrajnában bevezette az arányos választási rendszert, amivel megnyitotta az utat a polgári társadalmat jellemző tekintélyes politikai pártok, tulajdonképpen a demokrácia alapját képező többpártrendszer felé. Az alkotmánymódosítás pedig bevezette a parlamenti-elnöki kormányformát. Ez azt jelenti, hogy a parlamentet komoly jogosítványokkal látták el, az államhatalom egyik kulcsintézménye lett. Az ukrán parlamentarizmus evolúciójában fontos lépés annak kimondása, hogy a Legfelsőbb Tanácsba bekerült pártok kötelesek parlamenti többséget létrehozni, amelyek megszavazza a kormányt, mely kormány elszámolással tartozik a parlament előtt. A világ számos államában ez az elfogadott demokratikus rend.

Állíthatjuk, hogy a hatodik szakaszban Ukrajna elnöke kevés befolyással bírt a parlament belső folyamataira. „Meggyengített parlament” és „meggyengített elnök” állt egymás mellett.

A 2006-os parlamenti választások után új szakasz kezdődött az ukrán parlamentarizmus történetében. Ez a szakasz várhatóan a 2009-es államfőválasztással zárul majd. Az alkotmányos reform következtében az „erős parlament – gyenge elnök” rendszernek kell működnie.²²

Az elmondottakból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- az 1990-es évek elején Ukrajnában hibrid hatalmi rendszer alakult ki, amely a szovjet, a parlamenti és az elnöki kormányzati rendszerek elemeit ötvözte;
- az 1990-es évek közepén az ország politikai életében autoritárius tendenciák kezdtek teret nyerni. Ukrajna az „adminisztratív demokrácia” világában élt, amikor minden folyamatot, a demokratikus normák formális elismerése mellett, az államhatalom tartott ellenőrzése alatt, mégpedig saját magának a fenntartása céljával;
- ennek következtében az 1998. és a 2002. évi parlamenti választások nem nevezhetők demokratikusnak, mert a hatalom adminisztratív eszközöket is bevetett, pizskos politikai játszmákkal élt.

²¹ *Конституція України* (із змінами і доп.). [Ukrajna Alkotmánya módosításokkal és kiegészítésekkel.] Київ, Атіка, 2006. 64.

²² Жданов І.: Конституційна реформа в Україні: макіяж чи пластична хірургія? [Alkotmányos reform Ukrajnában: kozmetikázás vagy plasztikai műtét?] In: *Дзеркало тижня*. 2002. 29 березня.

- Az ukrán politikai valóságban ezt a fajta beavatkozást segítette a vegyes választási rendszer, mivel az állampolgárok politikai választását leginkább a többségi körzetekben tudták befolyásolni;
- 1996-tól a parlament munkája mindinkább az államfő befolyása alá került, aki céljai elérése érdekében az illegitim eszközöktől sem riadt vissza. Politikai nyomásra választották meg a parlament vezetőit, a frakciókat politikai nyomásra bontották le vagy hozták létre és politikai nyomásra tudott csak felállni időleges parlamenti többség. Ebben a helyzetben állandó volt a konfliktus az államfő és a parlament (annak elnökelles része) között. A parlament strukturálódását nem a „baloldali – jobboldali” politizálás, hanem az „elnökpárti – elnökelles” szimpátiák határozták meg;
  - a társadalmi érdekek képviselője a parlamentben egyre inkább eldeformálódott. Az illegitim eszközök bevetése következtében a Legfelsőbb Tanács frakciónyomása nem igazodott az állampolgárok politikai választásához. Az első és második összehívású parlamentben még érvényesültek ideológiai és pártelkötelezettségek, 1998-tól azonban a frakciók és csoportok szerveződését egyesületi, regionális és egyes politikai vezetők személyes érdekei mozgatták;
  - mára, az ukrán politikai rendszer jelenlegi állapotában a Legfelsőbb Tanács a legdemokratikusabb államhatalmi szerv, amelyben az ellenzéknek is van szavazati joga és képes befolyásolni a törvénykezést.

Fordította: Fedinec Csilla

KULTUSZ ÉS KULTÚRA

ZOMBORY MÁTÉ

Önmuzealizáció és etnikai hovatartozás *Az etnikai identitás performativitása a kényszeremigráció kontextusában**

„**A** történetek, amelyekkel dolgunk van, rettenetesek. 60–80 millió ember vesztette el Európában a szülőhelyét a 20. század első felében. Ennek a gyökértelenné válási folyamatnak a központi színtere Európa középső és déli része volt. Kevés olyan család akad, amelyet ne érintettek volna – közvetlenül, közvetve, legalább közvetve – az erőszakos helyváltoztatások.” – mondja Karl Schlögel *Az elűzetések tragédiája (Egy európai történet)* című írásában.¹ Az alábbiakban olyan történetekkel lesz dolgunk, melyek során embereket *közvetlenül* érintett a kényszerszállás. A Kádár-korszak kulturális emlékezetét ugyanis olyan sváb származású személyekkel készített élettörténeti interjúkon keresztül elemzem, akik személyesen élték át a kitelepítést vagy a Szovjetunióba hurcoltatást. A Karl Schlögel által javasolt „európai perspektíva”, mely a kényszeremigrációt nem a ki- vagy bevándorlás terminusai-ban értelmezi, lehetővé teszi, hogy azokat az identitásstratégiákat tegyük vizsgálat tárgyává, amelyek a hovatartozást a kényszerű helyváltoztatásra válaszul konstruálják meg.

---

* Jelen tanulmány elkészülését az OTKA 2003–2005 közötti pályázat, T 38025. számú, „A Kádár-korszak társadalmi emlékezetéről” c. kutatása tette lehetővé. A kutatást Kovács Éva vezette

¹ Lettre International. 51. szám, 2003. tél, http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre51/karl_schlogel.htm

Annak ellenére, hogy a II. világháborút követő, nemzetközileg támogatott² európai népcsoportmozgásokat a modern nemzetállami paradigma jegyében az etnikai és területi konfliktusok megoldási és megelőzési kísérleteként hajtották végre,³ maga a kényszermigráció újabb konfliktusok forrásává vált.⁴ Az alábbiakban elsősorban nem az architektikus ábránddal,⁵ vagyis e megoldási kísérlet kudarcával és konfliktuspotenciáljával foglalkozom, hanem az identitás konstrukcióját kikezdő és provokáló deterritorializációs jelenségként kezelem a kényszermigrációt. Az identitás diszkurzív konstrukciójának lokalizáló gyakorlatait elemzem, amelyekkel az én elhelyeződik, válaszul a legtöbbször „kiszakadásként”, „lebegésként”, „sehova nem tartozásként” értelmeződő kényszervándorlásra. E vizsgálati szempontnak az ad különös jelentőséget, hogy élettörténeti elbeszélőink mindegyike – legálisan vagy illegálisan – visszatért Magyarországra. Noha e történetek óta akár fél évszázad is eltelhetett, a személyes érintettség révén következményeik nem tekinthetők lezártak, az identitás konstrukciója ugyanis folyamatos, része a mindennapi élet tevékenységeinek. E folyamat egyrészt nyelvi–narratív, másrészt testi–materiális. A lokalizáció gyakorlatai ezért egyszerre retorikaiak és fizikaiak. Előbbi értelemben a „hely” toposz, nyelvi alakzat (az „én” helye), amely hasonló módon biztosít otthonosságot a nyelvhasználó számára, mint egy kényelmesen berendezett épület (a „hely” utóbbi értelmében).⁶ Az etnikai hovatartozás vizsgálatakor tehát az otthon konstrukciójára kérdezek rá. A lokalizációt pedig olyan reterritoria-

² Az 1945 nyarán megtartott potsdami konferencia XIII. cikkelye kimondja, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió kormányai elismerik, hogy „a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német népességet vissza kell telepíteni Németországba”. Idézi Beer, Mathias: A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba. *Regio*, 2003/1. 73–97.

³ Münz, Rainer: Az üldözések évszázada. *Regio*, 2003/1. 36–56.

⁴ Az áttelepítések helyéről a nacionalizmus logikájában lásd pl. Gellner, Ernest: A nacionalizmus kialakulása – a nemzet és az osztály mítoszai. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel: Budapest, 2004. 45–78.

⁵ Bubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus-kutatásban. *Beszélő*, 1996/7. 26–41.

⁶ Az otthon fogalmáról ld. Morley, David: *Home territories. Media, Mobility and Identity*. Routledge: London – New York, 2000.

lizációs eljárásként értelmezem, amely „helyet” és „ontológiai biztonságot”⁷ nyújt az „én” számára a világban.⁸

Két olyan kényszerre hívnám fel a figyelmet, melyek a diskurzus történetisége folytán befolyásolják a megszólalást, így a vizsgált lokalizációs eljárásokat is. Az elsőt nevezhetjük a kollektív bűnösség és igazságtétel logikájának.⁹ A *malenkij robot* ebben a tekintetben nem különbözik a kitelepítéstől, mivel a szovjethatalom a magyarországi német származásúakat azzal akarta munkára fogni, hogy „amit a németek leromboltak, azt a németek építsék újjá”.¹⁰ A kollektív bűnösség és igazságtétel problematikájával csak annyiban és úgy foglalkozom, amennyiben és ahogy e diskurzív kényszer magukban az élettörténeti beszámolókból működik – elsősorban a „német” stigmatizációjával: tág értelemben a dolgot tárgya az „etnikai” diskurzív szubverziója. A másik tényező az a paradoxon, amely a visszatérésből adódik: az elbeszélés alanyai „oda” térnek vissza, „ahonnan” elüldözték őket. Mindez a sváb etnikai és magyar nemzeti identitás összefüggéseit problematizálja azáltal, hogy a „haza” már az elhurcoltatás előtt Magyarország volt.¹¹

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni a kényszeremigrációt követő társadalmi–politikai közeget sem, amely az *akkori* megszólalást befolyásolta.

A lokalizáció gyakorlatait abban a történeti kontextusban kell vizsgálni, amelyben alkalmazzák őket. A lokalitás szabad előállításának¹² korlátozó tényezői között kitüntetett helyet foglalt el a kommunista

⁷ Giddens, Anthony: 'Living in the world': dilemmas of the self. In: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press: Stanford, CA, 1991. 187–201.

⁸ A lokalitás fogalmáról ld. Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001/3. 3–31.

⁹ A magyarországi német nemzetiség kollektív felelősségével kapcsolatos elgondolások közé tartozik a „Hitler ötödik hadoszlopának” sztereotípiája és az az elképzelés, hogy „állam az államban” szerepre törtek. Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság*. JPTE TK Kiadói Irodája: Pécs, 1997.

¹⁰ A szovjet katonai vezetés 1944. december 22-i 0066. számú hadparancsa rendelkezik a „magyarországi németek munkaerejének igénybevételéről”, amely a magyarországi német származású munkaképes személyekre terjed ki (férfiaknál 17–45, a nőknél 18–30 éves korig). Tilkovszky: *Német nemzetiség – magyar hazafiság*, i. m.

¹¹ Vö. Bindorffér Györgyi: A magyarországi németek hazaképe. A magyar és német együttélés a közös hazában. *Barátság*, 2001, 8(2) 3151–3153.; illetve Ugyanő: *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2001.

¹² Appadurai: A lokalitás teremtése, i. m.

állampárti rendszer, melynek nemzetiségi politikájára¹³ ezért röviden ki kell térni. Noha e korlátozást Appadurai sem az adminisztratív hatalmi intézkedésekben, hanem a lokális szubjektum rekontextualizációjában ragadja meg, érdemes fordítottan fogalmazni. Így az etnikai identitás mint hovatartozás vizsgálatakor nem az az érdekes, hogy mit tiltott az állampárti rendszer, hanem az, hogy mit engedett.

A Magyarországra visszatért kitelepítettek állampolgári státusát egy 1950-es kormányrendelet rendezte, addig – pontosan nem tudni hányan – nemhogy persona non graták, de törvényesen létező személyek sem voltak. A kommunista rezsim a nemzetiségi kérdést a nemzeti szövetségek megszervezésével igyekezett „rendezni”, azonban a német szövetség csak 1955-ben alakulhatott meg.

A hatvanas évektől a közvetlen állampárti irányítás alatt álló nemzeti szövetségek viszonylag szabadabb mozgásteret kaptak (rendszeres kongresszusokat tarthattak), a pártállam elvetette az ún. automatizmus elvét, mely szerint a nemzetiségi kérdés a kommunizmus megvalósulásával önmagától megoldódik, vagyis a „nemzetiségi” mint olyan megszűnik. Ekkortól engedélyezték szigorú keretek között az „etnikai” nyelvi–kulturális, szigorúan apolitikus artikulációját (az iskolai nyelvoktatással, népdalkörökkel, tánccsoportokkal). A viszonylag szabadabb mozgástér azonban továbbra is erősen korlátozott: nemzetiségi politika kizárólag – a nyolcvanas évekig felülről irányított – nemzetiségi szövetségekben folytatható, és ott is szigorúan a művelődéspolitikára korlátozva. 1983-tól¹⁴ kezdődik egyfajta alulról szerveződés, az évtized legvégén pedig még az állampárt kezdi el a nemzetiségi törvény kidolgozását. Ezzel párhuzamosan a hetvenes évektől egyre szabadabb tér nyílt a témával kapcsolatos tudományos kutatások számára.

E töretlen enyhülés azonban nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a rendszerváltásig az etnikai hovatartozás a kezdeti tabusítás után is a „kultúra” és a művelődés területére korlátozódott. Megmarad tehát az az ellentmondás, amely abból adódott, hogy államilag folyamatosan alkalmazták a nemzeti kategóriákat (pl. „szocialista nemzet”, „szocialista hazafiság”, a határon túli magyar kisebbségek „ügye”, de persze a hazai

¹³ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó: Debrecen, 1998.

¹⁴ Aczél György a német szövetség kongresszusán tartott beszédében többek között elítélte a német nemzetiség bűnbakká tételét, tagadta, hogy lennének „fasiszta népek”. Tilkovszky: *Nemzetiségi politika*, i. m.

nemzetiségek esetében is, vö. „hídszerep”), ugyanakkor tiltották a nacionalizmust, azaz e kategóriák politikai használatát, illetve az etnikai hovatarozás artikulációját a politikai nyilvánosságban.¹⁵

Persze az identitás személyes konstrukciója nem kizárólag az államilag előírt és lehetővé tett módon valósulhat meg. Elemzésem azonban erre fog korlátozódni: éppen azt próbálom kimutatni a szövegek analízisével, hogy miképpen alkalmazható stratégiailag a lehetővé tett identitás-artikuláció a rendszerváltás előtt és után. A Kádár-kor emlékezetére vonatkozó kérdés így nem egyszerűen az, hogyan emlékeznek rá viszsza, sokkal inkább az, hogy a korszak államilag lehetővé tett identitás-konstrukciós eljárásai hogyan élnek – vagy nem élnek – tovább. Öt narratív interjúban elemzem a kényszermigrációra adott reterritorializációs reakciókban az etnikai kategória működését, ebből háromban a kitelepítés, kettőben a Szovjetunióba hurcoltatás áll a középpontban. Két elbeszélőnk részt vett a Kádár-kori nemzetiségi politikában, de a többi esetben is a megszabott korlátok között marad az identitás konstrukciója. Az elemzés során a vizsgálat tárgya mindvégig az elbeszélő én narratív konstrukciója (mint eljárás és mint produktum), vagyis a narratív identitás marad.¹⁶

A történetek, amelyekkel dolgunk van, rettenetesek – azonban arra is érdemes rámutatni, mennyiben csodálatosak. Ha nem egyszerűen a múlt referenciális olvasatát adjuk, hanem a múlttal kialakított viszonyt is rekonstruáljuk (mint az önmaga viszonyát az énhez), értelmezhetővé válik az identitás konstrukciójának stratégiai jellege. A vizsgált élet-történeti visszaemlékezések performatív aspektusának legjellemzőbb vonása, hogy egyfajta önmuzealizációt hajtanak végre, a személyes–családi múltat örökségésítik.¹⁷ Azt, hogy a kulturális örökség elve, illetve

¹⁵ Vö. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press: Cambridge, 1996. Chapter 2, 23–54. [Magyarul: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan – Atelier: Budapest, 2006. 32–60.]

¹⁶ Az elbeszélő én (szereplő, hős), az elbeszélő fogalmához ld. Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Európa: Budapest, 2002. Az élettörténeti interjú helyzet módszertani kérdéseivel Lejeune, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan: Budapest, 2003. A narratív identitás konstrukciójáról elsősorban Ricoeur, Paul: *Oneself as Another*. The University of Chicago Press: Chicago, 1992.

¹⁷ Hartog, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*, 2000/4. 3–25. Hartog felhívja rá a figyelmet, hogy az örökség elve a magánjogból a természetten keresztül kerül át a kultúra területére (vö. az UNESCO 1972-ben fogadja el

a muzealizáció összekapcsolódik a nemzeti–etnikai kategória használatával, és így a kollektív identitás konstrukcióját végzi, több kutatás kimutatta.¹⁸ Ugyanakkor a személyes és családi tárgyak gyűjtése és megőrzése, a „tárgyak élettörténeti narratíváján” keresztül a személyes identitás artikulációjának eljárása lehet.¹⁹ Az alábbi élettörténetekben azonban a nemzeti–etnikai kulturális örökség elsősorban állami technikáit alkalmazzák taktikailag a személyes múltra. Mintha az örökségesítés folyamata visszafordult (vagy továbbterjedt?) volna: a magántól a kulturálisig burjánzó örökség visszatér a személyeshez. Hartog az ökomúzeummal fejezi be tanulmányát – az alábbiakban az „én múzeumának” bemutatása következik.

I. Az etnikai hovatartozás mint a kulturális örökség ápolása

„1987 ...²⁰ 25. napján együtt van egy kis csoport M. E. és felesége, D. H. otthonában. Ez a ház régen W. L. és felesége, E. T. otthona volt. T. T. 1848-ban itt, e házban kötötte be Görgey tábornok fejsebét. Erről írásos dokumentum van. A ház azóta átépült. E csoport tagjai szeretnék felkutatni, összegyűjteni őseink szokásait, énekeit, imádságait. A régi tárgyakat, amiket őseink használtak, készítettek, 1984-ben egy kiállításon már bemutattuk. Sajnos az állandó kiállítást nincs módunkban fenntartani, mert nincs megfelelő helyiség a tárgyak számára. (...) [a résztvevők bemutatkoznak] Elkövetkezendő munkánkban teljesen a hagyományokra hagyatkozunk, az nélkülöz mindennemű előkészítést. Egyetlen, féltve felvetett szóra önként jöttünk össze, s próbáljuk adni, ami még elődeink életéből és a mi múltunkból megmaradt.”

„a kultúra és a természeti világörökség védelméről” szóló megállapodást). Érdekes asszociációkra sarkall, ha belegondolunk a természet pusztulása és a személyes-családi veszteség közötti analógiába.

¹⁸ Ld. pl. Kaplan, Flora E. S. (ed.): *Museums and the Making of „Ourselves”. The Role of Objects in National Identity*. Leicester University Press: London – New York, 1994.

¹⁹ Otto, Lene – Pedersen, Lykke L.: *Collecting Oneself. Life Stories and Objects of Memory*. *Ethnologia Scandinavica*, 28 (1998) 77–92., http://etnhum.etn.lu.se/eth_scand/text/1998/1998_77-92.PDF

²⁰ A kipontozott helyeken itt és a későbbiekben dátumok és nevek szerepeltek, amelyeket a felismerhetetlenség céljából kitöröltem.

Így kezdődik a „P betelepült őslakossága vallási és köznapi életének bemutatása” című a hangfelvétel,²¹ amelyet a kutatásban résztvevő egyik élettörténeti elbeszélőtől, a csoport egy résztvevőjétől kaptam CD-n. A projekt magánjellegét mutatja, hogy a bevezetőben a résztvevők kizárólag név szerint szerepelnek, a csoport etnikai jellege nem derül ki, nem tudjuk meg az „ők” hovatartozását (vagy a település nevéből egyértelmű, de ez a lényegen nem változtat). A bevezetés kulcsmondata, hogy „nincs helyiség a tárgyak számára”. Az emlékeztetmunka az alábbi interjúkban arra irányul, hogy legyen „hely” az emlékek számára.

1.1. Az etnikai mint a lokalizáció tárgya

MM 1922-ben születik P-n, nő. A történeti dokumentumok szerint felmenői a 18. században érkeztek Németországból, és 1848-ban MM dédnagyanyja köti be Görgey tábornok fejsebét. Anyai nagyapja kőműves, kilenc évig Amerikában dolgozik, keresetéből felépíti azt a házat, ahol MM a mai napig lakik. Nagyapja hazatérése után már csak a szőlővel foglalkozik: a családnak a háború előtt öt szőlője van, a bort a környékbeli vendéglősöknek adják el. Apja lakatosmester, önálló műhellyel egy környező faluban.

MM a négy elemi követően katolikus polgári iskolát végez, ahol Vincés (Irgalmas) nővérek tanítják. Iskola után és nyáron anyjának segít a szőlőben (a családnak napszámosai is vannak). Iskolái után előbb gyors- és gépipróként dolgozik, majd Budapestre kerül egy egészségügyi anyag-szertárhoz.

1944-ben két német katonát szállásolnak el a családnál, akik segítenek elásni az értékeket a közeledő szovjet katonák elől. December elején odaér a front, MM kalandos úton, a Dunán jut haza Budapestről. Egy másik családdal együtt a pincében bújnak el. A velük együtt rejtőző fiatal, kétgyermekes nőt megerősokolják, MM-et is megfenyegetik, de ő ellenáll, ezért megerősök. Ezután egy nagynénje pincéjébe menekülnek.

²¹ Köszönet minden kedves elbeszélőnek minden könyvért, hanganyagért, tárgyért, és a kutatásban nyújtott segítségéért. Az interjúkban és egyéb idézetekben szereplő neveket megváltoztattam. Mivel a lokalitás konstrukciójában, mint látni fogjuk, a település kitüntetett helyet foglal el, úgy döntöttem, fantázianevek helyett P, Q, R, S és T „változókkal” jelölöm őket. Így valamennyire az olvasó is részt vehet abban a képzeleti munkában, amely a visszaemlékezésekben szerepet kap. Az érthetőség kedvéért minden rövid esettanulmányt egy biográfiai adatsor vezet be.

1945 január elején név szerint keresik, majd többekkel együtt gyalog egy kisvárosba terelik. A bevagonírozást követően jó két hétig utaznak, végül egy 4–5 épületből álló lágerbe érkeznek meg, ahol 230 fő tartózkodik, ebből egy istállóban kialakított szálláson 206 nőt tartanak fogva. Két falubelijével együtt hárman vannak Magyarországról. Egyikük 16 évesen tifuszos lesz, és hazakerül, másikuk életét veszti, és a 470-es számot viselő MM mások segítségével eltemeti. Egy brigádban dolgozik egy temesvári, csak németül beszélő lánnyal, akivel jó barátságba keveredik; MM németül tanul tőle, míg ő magyarra tanítja. A háború után is tartják a kapcsolatot.

MM gyakran kiszökik a táborból, és megismerkedik orosz családokkal, egyikük, különösen egy vele egyívású nő jó barátja is lesz. Megtanul oroszul, és ő írja a tábori nyilvántartást, illetve kezeli a postát (amiről utólag kiderül, hogy nem küldték el). Így másokkal ellentétben, akik 8-at, ő 10 dekagramm kristálycukrot kap havonta. Élelemért dolgozik az orosz családoknak is. Dolgozik fatelepen, kőbányában, később nyelvtudása okán művezetőként is.

1948-ban felszámolják a tábort, és egy magyar gyűjtőtáborba kerül. Itt találkozik egy falubeli barátnőjével, aki teljesen legyengült, és egy héttel később meghal. MM kezdettől fogva egy füzetbe mindent leír, ez az írás e barátnőjének a bátyjához kerül Bécsbe. Hazafelé útra az orosz barátnője varrta ruhát veszi fel.

Hazafelé Máramarosszigeten szavazniuk kell, majd Debrecenben gyűjtőlágerbe kerül. Szolnokon kapnak 5 forintot és meleg levest. Rongyokból nemzeti zászlót készítenek. Apja várja a budapesti Nyugati pályaudvaron, egy darabon vonattal, majd taxival ér szülőfalujába. Négy másik, falubeli nővel érkezik meg.

Anyja beteg, sokáig az sem biztos, tudja-e számára biztosítani a gyógyszert. Visszamegy dolgozni az anyagszertárba, ahol visszamenőleg is kap fizetést.

1949-ben férjhez megy. Férje szintén három évig volt a Szovjetunióban, ahol vasesztergályosként a szakmájában dolgozott és jó fizetést kapott. Háromszor próbált szökni, de mindig elfogták. Ugyanebben az évben megszületik MM első fia, otthagyja munkahelyét. Néhány szőlőt eladnak.

Férje művezető lesz a MÁV-nál, ahol minden alkalommal problémák adódnak abból, hogy mindhárom gyermeküket hittanra járatták. Férje a hetvenes évek végén hal meg.

A hatvanas években, Drezdában meglátogatja egy szovjetunióbeli ismerősét, majd később többször is. Egy ízben egy hónapot tölt az NSZK-ban rokonoknál.

A kilencvenes években jóvátételben részesül, életjáradékot kap és férje után nyugdíjat. Újabb szőlőt ad el, mára csupán egy maradt. 2003-ban emlékművet avatnak a faluban, egy 20–25 tagú német delegáció is érkezik. MM-nek három fia, öt unokája, és egy dédunokája van, jelenleg az egyházközségnél és a szőlőben dolgozik.

„H. J-né vagyok, P-n lakok, itt is születtem, hát itt éltem le az életemet. Az iskoláimat is itt végeztem, négy elemi, és utána ...-on, a ... Katolikus Iskolában négy polgárit végeztem el. Utána elmentem gyors- és gépipró tanfolyamra, de közbejött a háború, az aztán megakadályozott. És a háború alatt ugye, a háború kellős közepén, hát '945 január másodikán összeszedtek bennünket itt P-n, a fiatalokat, és elvittek a Szovjetunióba kényszermunkára, ott, ahol három évig voltam. Három kemény évig. De hála Istennek *én* egészségesen jöttem haza.”

Az élettörténeti narratíva a P-i hovatartozás deklarálásával kezdődik, majd az „*itt*” rámutató gesztus háromszorosan megerősíti e helyhez tartozást. Az iskolák felsorolása, majd a munkahelyek számba vétele egy karriernarratíva kezdeteként fogható fel, amelyet a háború szakít meg. „*Közbejött a háború*”, és megakadályozta, hogy az élet a maga rendjében folyjon tovább. Az éles határmegvonás a mindennapi élet normális menete és a háború között eltávolítja az elhurcoltatás eseményeit is: a kitelepítés a „*háború kellős közepére*” helyeződik. Ebben a történetben tehát az elhurcoltatás a háborús események közé tartozik. Ezt a következőkben érdemes szem előtt tartani. Az elbeszélés így folytatódik:

„És én azt néztem, amikor odakerültem, hogy miné' előbb megtanuljak oroszul, hogy az emberekkel beszélni tudjak, hogy én megértessem magam azzal, hogy én nem vagyok semmiféle bűnös, én nem csináltam semmit, csak a ne- német nevem végett vittek el. És az sikerült is nekem.”

MM a már idézett CD-n úgy fogalmaz, hogy „*magyar szívvel, és német névvel*” indultak el kelet felé 1945 januárjában. A fenti szövegrészben tetten érhető kollektív bűnösség – kollektív igazságszolgáltatás disz-

kurzív logikájának kényszerítő ereje azáltal oldódik fel, hogy a kitelepítés okaként a név hangzása van megjelölve. Valószínűsíthető, hogy ebbe a stratégiába tartozik az elhurcoltatás háborús eseményként történő konstrukciója is. A hely, hogy pontosan hova is került az elbeszélés alanya, nem derül ki, csak annyi, hogy az a hely nem „itt” van („odakerültem”). Ha visszatekintünk kicsit az előző idézetre, feltűnik, hogy a Szovjetunió nem maga a célállomás: „elvittek a Szovjetunióba kényszermunkára ott, ahol három évig voltam.” Látni fogjuk, hogy az „itt” versus „ott” kizáró lokalizációja, mely párhuzamos a mindennapi élet – „háború” ellentétpár alkalmazásával, a teljes interjú szövegben tetten érhető.

A főnarratíva azzal folytatódik, hogy nyelvtudásából adódóan az elbeszélő írta meg a napi beszámolókat, értesülünk a tábor jellegzetességeiről, majd a hazaút következik, és az, hogy Máramaroszigeten szavazniuk kellett.

„Na, és akkor hazajö- És azt még nem is mondtam, hogy háború előtt én valamennyit dolgoztam a -- ... egészségügyi anyagszertáránál Budapesten. -- Egészen '44 december elejéig, amikor az oroszok itt átvágták a frontot, és már csak az utolsó hajóval, csak Dunán, hajóval tudtunk hazajönni. Így kerültem haza - és - innen vittek aztán el az oroszok '45 január másodikán. -- Igen. -- Hát onnan aztán három év után hazajöttem, és akkor ő: anyám nagyon nagy beteg volt ugye.”

Már láttuk, hogy ebben a történetben a „háború közbejött”. E részlet is arról tanúskodik, hogy az élettörténeti elbeszélés nem a hazajöveteltől, hanem a háború előtről folytatódik. Az otthoni életet és a „háborút” egyedül az „itt” és az „ott” ellentéte hozza viszonyba, és nem a cselekményszövés szerkezete.

Arról, hogy az édesanya három évig nem tudott a lányáról, a történet ismét a hazatérésre vált, és a debreceni gyűjtőtábor helyszínére érünk, ahol megkérdezték a hazatérőktől, hogy hova valósiak.

„És mondtuk, hogy P-iek. És azt mondták, hogy nyugodtan hazamehetünk, nem lesz *semmi* baj, P-ről senkit nem telepítenek ki, mer itt se Volksbund se nyilas ház a faluba nem volt. Nem tudták megszervezni. – És ezért bennünket nem is bántottak.”

E részlet alapján azt talán túlzás lenne leszögezni, hogy az elbeszélés kívül helyezi P-t a kollektív bűnösség említett logikáján, az azonban megállapítható, hogy e hovatartozás kinyilvánítása a bántalmak elkertülésével jár.

Innen a „háborúval” megszakadt élet folytatódik: az elbeszélés hőse visszatér munkahelyére, majd férjhez megy. Férjéről megtudjuk, hogy szintén elhurcolták a Szovjetunióba. A gyerekek hittanra járatásával kapcsolatos nehézségeket követően a család, a gyerekek, az unokák és a dédunoka rövid bemutatása következik.

„Hát, így élem az én életemet. – Igen. – Dolgozok, még nyolcvankét évesen is – az Egyházközségné’. Nagyon szeretek dolgozni. Hát meg a szőlőbe’ dolgozok a fiammal, konyhakertbe’ dolgozok. Szóval - én az a típus vagyok, ((/aki nem tudok leülni, és tétlenkedni/)). ---- Ez van -----.”

Így ér véget a főnarratíva. „Ez van” – és nem „ez volt”. Az élet visszatért a „háborúval” kikökönt kerékvágásba. Most lássuk tüzetesebben az eddig felmerült kérdéseket.

A háborút megelőző, és a „szép” jelzővel ellátott időszak egyfajta aranykorként rajzolódik eléink, ahol rend volt és rendben mentek a dolgok. Az iskolával kapcsolatban például:

„Volt egy vigyázó, aki nagyon figyelt arra, hogyha valaki jött velünk szembe, fennhangon köszönni kellett. Ma meg elmennek az ember mellett ismerősök, nem is köszönnek! De akkor fennhangon köszönni kellett, mer’ ha nem köszöntünk, megmondták a tanító úrnak, és akkor a- a- a bottal még ki is kaptunk. Nagyon jól tette. Most is azt köllőne csinálni. Bizony! -- Szép idők voltak. Nagyon szép. A legszebb idők voltak.”

A falu egykori helyszínei mindig elhelyeződnek a falu jelenében is:

„És akkor bejött, hát volt ugye tíz perc, akkor játszottunk kin a – utcán, mer ugye udvara nem volt az iskolának, most a most az üzlet van ottan a nagyüzlet. Nem ez volt, hanem fönt a templom alatt.”

E háború előtti idők iránti nosztalgiát, a mindkét szövegrészben az akkor–most ellentétes viszonyán keresztül kialakított különb-

ség működteti: már nincs minden teljesen ugyanúgy, mint egykor. Azt gondolom azonban, hogy a „háború” előttinek ez a konstrukciója mégis a folytonosságot, pontosabban a „nem a háború általi megszakítottaságot” hangsúlyozza. Ezért is szerepelnek egyes népszokások ebből az időből, melyek már csak az emlékezetben élnek, és ezért értesülünk például arról is, hogy az elbeszélő elvitte fiát egy volt apáca tanárnőjének a temetésére, hogy megmutassa neki, milyenek is voltak az apácák („*Elvittem őt a temetésre, mert ugye az apáca ruhájába volt fölraivalozva, és én megmutattam neki, hogy ő tanított engem, és ilyen ruhába tanítottak. Ilyenek voltak a' apácák.*”) Az akkor és a most különbségéből a „háború” hiányzik.

A múlttal való folytonosság vezeti a német „ősök” témáját is. Azzal kapcsolatban merül fel, hogy az elbeszélő elmeséli: egyetlen szülő maradt meg az ötből, és azt fiának adta.

„És ezt azoktól a' őseimtől örököltük, akik bejöttek először ide Németországból.- Azok, azok kapták, a dédszüleink, ugye hát má' ó, hát nekem, én a- én a hatodik generáció vagyok, aki itt születtem.”

Személyes felmenőkről van szó, és nem egy csoport eredetéről. Egy kérdésre az elbeszélő elmondja, hogy vannak nála házasság- és keresztlevelek a felmenőitől („*Én ezeket mindet eltettem, és megőrzöm.*”), majd elmeséli a Görgeyvel kapcsolatos történetet.

„Ez benne van P történelmébe. A nagymama elővett a szekrényből egy fehér fejkendőt, és bekötötte a Görgeynek a fejébét. Igen. Ez benne van a történelemben! A P történetébe.”

Ezután a névadási szokások témájára vált („*Ez egy hagyomány. Hagyomány. És ezeket én nagyon szerettem.*”). Majd így folytatja:

„Na most ők, hogy aztán hogy választották ezt a vidéket, pont itten P-t ugye, erről ilyen metszetek vannak, ilyen rajzok, hogy mikor megérkeztek, ugye hát itten erdőség volt minden. És akkor úgy osztották föl nekik a- a földeket. Főleg az alsó sori házak, ezek voltak az első házak.- Még -- hát, talán kettő van belőle. Kettő. Kettő. Volt olyan, olyan ház, amit lebontottak, mer- ugye majdnem rájuk szakadt, mostan a'- ötvenes: - évekbe. Igen. És mikor ásták az új alapot, ugye a régit, I. Ferenc császár idejéből találtak pénzt benne. Hát az Mária Teréziának volt a férje. És az

ő ideje alatt jöttek be a mi őseink ide. Ugye? - És ott találtak az alapba I. Ferenc császár idejéből pénzt. - Igen.----"

Az „*ősök*” múltja a szövegben tehát összekapcsolódik „a” történelemmel, olyan személyeken keresztül, mint Görgey, Mária Terézia vagy I. Ferenc. Fontosnak tartom, hogy benne nem egy etnikai múlt konstruálódik, hanem a történelem részeként elhelyeződik az „*ősök*” családi, generációkon átívelő története: e kapcsolat pedig P lokalitásában teremődik meg. A falu múltja ugyanis egyszerre mesél a mindenki – vagy legalábbis sokak – számára ismerős személyekről és eseményekről, és állít emléket a „Németországból” érkező felmenőkről („*honfoglalókról*” – ahogy a CD-n megnevezik őket). Az az elveszett teljesség, melynek a „*háború*” vet véget, nélkülözi az etnikai kategóriákat, és mint láttuk, az *ősök* témáját is az az egyetlen szülő vonta az elbeszélésbe, amely „*még most is megvan*”. Rögtön a fenti részlet után következik a szövegben, hogy az elbeszélő az NSZK-ban szerette nézegetni a sírköveket. Azonban nem a felmenőit, hanem az *ittenieket* találta meg ott. („*És én ott néztem a – a sírköveket. És ott én – fölfedeztem a – olyan nevűeket, mint amilyenek – amilyenek itt is vannak.*”) Ugyanígy, ez a szövegrész tudósít arról is, hogy az NSZK-ban szeretett templomba menni és meghallgatni a német miséket, amelyek sajtát, háború előtti múltjára emlékeztetik.

A „*háború*” minőségileg más, „*ottani*” világában, ahogy már láttuk az erre utaló jeleket, hangsúlyossá válik az etnikai hovatartozás. Maga a sváb megnevezés először a barátokkal kapcsolatban merül fel:

„Vótak úgy több barátnőim is. - És kint, Oroszországba is -- hárman voltunk magyarok - abba a lágërba, a többi- Hét nemzetiség volt. -- Szászok voltak, erdélyi szászok, azok voltak a legtöbben. Akkor temesvári - svábok, temesvári svábok. Ván- Nánászi, úgy mondták, hogy nánászi svábok Temesvárról.”

Az „*ősök*” témája nem kapcsolódott valamilyen etnikai hovatartozás kinyilvánításához (a német nyelvű templomi énekek a háború előtti falu világát idézték fel), a „*háború*” tematikája azonban mozgásba hozza a nemzeti-etnikai kategóriákat. A fenti részlet magyarázatot adhat arra, miért nem használja az elbeszélő önmagára a sváb megjelölést: azt ugyanis a kollektív bűnösség és megtorlás logikája működteti. A három P-i nő magyar mivolta (az etnikai diszkurzív „mi”) lehetővé teszi, hogy a bű-

nösség problematikája kikerülhető legyen. Az egész szövegről elmondható, hogy sikeresen oldja fel azt a diszkurzív csapdahelyzetet, amely a kollektív etnikai megtorlás velejárója szokott lenni. Két utalást tennék arra, hogy a „sváb” kifejezés ebben az értelemben foglalt. Az egyik egy tábori epizód az interjúban, amikor egy grafikust arra kényszerítenek fogvatartói, hogy a szállás falára többek között katonasírokat fessen fel, azzal a címmel, hogy „*Hitler seregszemlét tart*”. A másik egy megjegyzés a szovjetunióbeli időszak végéről, miszerint „*már elismerték azt, hogy mi magyarok vagyunk*”.

A „*háborús*” szövegrészekben a „*német*” kategória az „*orosszal*” oppozícióban működik, és nem többes szám első személyben, pontosabban ez a diszkurzív csoportképző „*mi*” egyenesen kizárja a „*németeket*”. Pl. az orosz katonák kegyetlenkedéseivel kapcsolatban:

„Nem azért, mert én n- nem vagyok nem- németpárti, mer az, amit a Hitler csinált, azt én nem - nem tartom szépnek, ez egy szörnyűségés valami volt, amit a zsidókkal csinált. *Borzasztó* valami volt, ugye? Ez, ez egy nem is lehet elmondani! -- De azt merem mondani, hogy be voltak szállásolva a német katonák nálunk. De nekünk nem kellett félni tőlük. Nem kellett tőlük félni! Sőt! Azt mon- ők vótak, akik figyelmeztettek, hogy *nagyon-nagyon* vigyázzunk!”

Meg kell jegyezni, hogy az „*oroszok*” kegyetlenkedése egyedül a katonákra vonatkozik, a „*háborús*”-(civil?) megkülönböztetés lényegesen cizellálja ezt a kategóriát is.

Összefoglalásul azt lehetne mondani, hogy a kényszmigráció, de maga a (diszkurzív) kényszer is „*háborúként*” konstruálódik, és ez által kívül helyeződik a mindennapokon. Ezt a távolítást szolgálja az „*itt*” és „*ott*” térbeli lokalizációja is (és mint láttuk, az „*ott*” Németországra és a „*németre*” is vonatkozhat). Az elbeszélésben konstruálódó én elsősorban „*P-i*”, és nem sváb; a „*háború*” alatt pedig „*magyar*”. A P-i hovatartozás elkerülhetővé teszi a stigmatizált etnikai kategóriák használatát, egyúttal helyet ad a németországi „*ősöknek*” is (történelem és családi leszármasítás P történetében fonódik össze). Ezzel kapcsolatban hadd idézzem a CD-n található, 1987-ben rögzített hangfelvételt „*Magyarrá válás méltatása*” című fejezetét:

„Azt hiszem, a mai naptól már meg kell próbálnunk bemutatni, hogyan váltak őseink magyarrá. Az ősök szokásait, nyelvét megőrizve, tiszteletben tartva az új haza törvényeit, igyekeztek megtanulni magyarul beszélni, magyarul imádkozni. A templomban fölváltva magyarul és német nyelven volt az istentisztelet. Az iskolában magyar nyelven és német nyelven folyt a tanítás. Amikor a reánk maradt emlékek között és tárgyak között kutattunk, találtunk egy iskolai tablót. B. H. tanító 124 gyermek között ül a képen, és a tanítványai ezek a mi nagyszüleink és szüleink. A csoportkép alatt ez a felirat olvasható: »124 gyermek, egy tanító, egy tanteremben 1902-ben.«”

P lokalitása az elemzett szövegben olyan keretként szolgál, amelyben megférnek egymással a német felmenők és a magyarrá vált utódok. Az „*ősök életének, szokásainak, imádságainak*” összegyűjtésére irányuló – hozzá kell tenni, csoportos – emlékezetmunka ezt a diszkurzív keretbe helyezést valósítja meg.

1.2. Az etnikai mint a lokalizáció eszköze

NZ második fiúként jómódú sváb családba születik Q-n 1935-ben. Nagy parasztházban tölti fiatalkorát, amely a település főterére néző emeletes saroképület, az alsó szinten anyai nagypapa kocsmájával és báltermével. Anyai nagyszülei még születése előtt meghalnak. Apai nagypapa, továbbá annak két fiúgyermeké fodrászmester, nagypapjának, szintén a falu központjában, önálló borbélyüzlete van patikával. Szülei házasságát a kocsmáros és a borbély nagypapa határozza el. Magyar nyelvű elemibe jár, itt tanulja meg a nyelvet, majd zárdaiskolába. Öt évvel idősebb bátyja a ferencesekhez jár gimnáziumba. Apja az 1941-es népszavazáson német anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek vallotta magát.²²

Német tiszték vannak elszállásolva náluk, apjával jó kapcsolatba kerülnek, a szovjet hadsereg közeledtekor felajánlják, hogy menekülhetnek velük. Miután felpakolták a teherautót, anyja közli, nem megy sehová, holmijuk elvész.

²² Az 1945. december 29-én megjelent 12330/1945. M. E. rendelet szerint „Németországba kitelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki az utolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres alakulatnak (SS) tagja volt.”

A háború végén három hónapon keresztül Q-nál húzódik a front.

1946-ban az anyai nagyszülőkkel együtt az egész családot kitelepítik. Egy egyedülálló asszony házába kerülnek, aki egy helyiséget tud nekik felajánlani. NZ anyja mostohaszüleit ugyanebben a faluban szállásolják el. Bátyja és ő iskolába jár, apja hajt nyír és borotvál a faluban.

1947-ben a báty nyomására a család eldönti, hogy hazaszökik két hullámban: előbb az apa és a báty, majd később, ha már lesz hova hazatérni, az anya és ő. Így is történik, s még ebben az évben levelet küld nekik az apa arról, hogy bérel egy szobakonyhás lakást Budapesten. NZ és anyja viszontagságos úton hazaszöknek, a gyerek H-ra, egy kelet-magyarországi városba kerül nagynénjéhez. Itt befejezi az iskolát. Nem sokkal az egyenjogúsító rendeletet követően összeköltözik a család egy nagyobb, szobakonyhás szolgálati lakásba.

A báty gépészmérnöki diplomát szerez, 1956-ban disszidál, és családot alapít. NZ-t harmadik kísérletre, 1956-ban felveszik a Műszaki Egyetemre, ahol mérnökként végez. A Fővárosi Villamosvasútnál dolgozik, ahonnan osztályvezetőként megy nyugdíjba. Nyugdíjasként részt vesz a 4-es metró projektben.

A családi vagonból a nagybáty segítségével egy prэшázat és egy kisebb szőlőt sikerül átmenteni. Megpróbálja elintézni, hogy felújítsák a Q-i temető sírjait, ám nem jár sikerrel. NZ-nek két fia született, öt unokája van.

A főnarratíva a sváb származás deklarálásával kezdődik, NZ elmeséli, hogy utánajárt családnéve eredetének, és megállapította, hogy ősei Itáliából költöztek Q-ra a 19. században. Ezután rögtön az 1941-es népszámlálásra vált, a kitelepítési listák kontextusában. Az elbeszélés innen-től kezdve lineárisan halad az utazáson keresztül a németországi elhelyezésig. NZ konzekvensen tartja a kisgyerek nézőpontját, így a bevagonírozás egy kalandos utazás jellegzetességeit veszi fel.

„Én életemben akkor láttam először pályaudvart, több vágány volt és vonatok voltak ott, gőzmozdonyok pöfögtek, mi gyerekek ezt a dolgot eléggé élvezetesen éltük meg. [...] A vonatban ültünk a nyitott ajtóknak és lógattuk ki a vonat oldalán a lábunkat, hát én élveztem mint gyerek azt az egész dolgot, idegen tájakon mentünk keresztül, soha életemben még nem utaztam sehová.”

Ebből a perspektívából a szülők kétségbeesése a gyermeki izgalmak prizmáján keresztül tükröződik a szövegben. Hasonló módon értesülünk arról, hogy mikor látott először amerikai katonát, vagy mikor evett először halkonzervet. A kitelepítés helyszínét elérve az elbeszélés fő témája a kívülállás lesz:

„Aztán a teherautók elmentek, az emberek jöttek a falubéliek is, nagy érdeklődéssel néztek bennünket, hogy kik vagyunk. 'Megjöttek a magyar cigányok' kábé ezt mondták ránk, hogy a magyar cigányok.”

Az elbeszélés itt egyszerre tudósít a kalandos utazás érdekességeiről és a beilleszkedés nehézségeiről: a viszontagságos mindennapi boldogulásról, a nyelvi nehézségekről, a megaláztatásokról. Újabb fordulatot akkor vesz, amikor a család úgy dönt, hogy hazaszökik.

„Hát egy elég nehéz -- nehéz döntés volt a részéről a családnak, mert bár apám is hasonlóan gondolkodott, ő sem tudta megemészteni, hogy itt elvesztett mindent Magyarországon és ott nincs semmink nincs és esténként nagyon sok vita volt a családban, hogy akkor most mi legyen, hogy történjen, mint történjen, lehetett már akkor hallani több család részéről, hogy visszaszöktek Magyarországra.”

A döntés indoka tehát az elveszett családi vagyon, a kisemmizettség. A főnarratíva ezt követően a szétszakított család újraegyesüléséről szól: előbb az apa és a báty tér vissza Magyarországra, majd kb. kilenc hónappal később a tizenkét éves NZ édesanyjával. E sajátosságok miatt a következő fordulópont nem a hazatérés lesz, hanem az azt két és fél évvel később követő családi összeköltözés – méghozzá saját lakásban.

Mintegy intermezzóként, bizonyítva, hogy a szó szerinti hazatérés, a Q-ra költözés lehetetlen, az elbeszélő tudósít arról, hogy amikor apja éjjel titokban elmegy a saját anyja ravatalához, feljelentik, és délelőtt a rendőrség már keresi is Q-n maradt nagybátyjánál.

„Na most ez a H egy tősgyökeres magyar város, ahol senkinek nem jutott eszébe, hogy én ki vagyok, és hogy honnan kerültem ide, tehát engem ott veszély nem fenyegetett, de ennek ellenére, állandóan úgy éreztem, -- ha én egy rendőrt láttam, akkor én mindig megijedtem, és

mindig azt hittem, hogy na most engem le fognak tartóztatni és vissza-visznek vagy előállítanak vagy valami.”

A fenti részletből nemcsak az derül ki, hogy a sváb Q-val szemben H, ahol nagynénjénél lakott, „*magyar város*”, hanem az is, amit a kisgyerek perspektívájáról jegyeztem meg. Míg a németországi faluban sikeresen beilleszkedik („*a gyerekek között én nem éreztem magam -- hogy is mondjam -- se kirekesztve, se megkülönböztetve*”), addig H-n – noha ugyanez a helyzet – az illegalitásból fakadó másság fenyegetésként jelenik meg. Erre utal az is, hogy az elbeszélő elmondja: bátyja megtanította „*hazudni*”, „*származását letagadni*”, vagyis arra, hogy önéletrajzában mit kell mondania.

„Időközben - időközben meghalt a nagyapám Q-n és neki volt ott egy háza, amit aztán megosztottak a nagybátyám és apám egymás között úgy, hogy nagybátyám kifizette apámnak a - a - az örökséget, és azon a pénzen vettünk itt Pesten egy házat, itt ez a ház, ami szemben áll velünk.”

Ezt követően, a család újraegyesülése után – „*hát mit mondjak még, akkor kezdett így rendbejönni az életünk*”; „*hát aztán nem is tudom, hogy mondtam-e még tovább*” beszúrásokkal – az elbeszélő saját karriertörténetével folytatja. A munkahelyek, beosztások felsorolása után, mintegy a főnarratívát követően, számba veszi a családi veszteségeket:

„Hát ennyit tudok körülbelül elmondani. Azt még talán elmondanám, hogy ugye mindent elvettek tőlünk a kitelepítés során Q-n, tehát elég jelentős értékeket vettek el tőlünk, ebből semmit nem kaptunk vissza, az *ég egy világon semmit* --. Nevetséges összeget kaptunk a kárpótlási jegy kapcsán, mert akkor kikerestem ezeket a régi iratokat, amiket annak idején igen felületesen készítettek, ilyen jegyzőkönyveket, hogy mik maradtak ott a svábok után a kitelepítés után, és ez alapján némi kárpótlási jegyeket kaptunk, de hát olyan sokat nem értem el vele.”

Itt tudjuk meg, hogy nagybátyja segítségével sikerült megtartani egy szőlőt és egy prэшázat a családi vagyonból, továbbá azt, hogy amikor felkeresték a családi ház új lakóit, azok még egy bútort sem voltak hajlandók visszaadni. A főnarratíva legvégén egy értékelés következik:

„Ja, igen, aztán a bátyám ugye 56-ban disszidált, most ...-ban él. Őmiatta jöttünk elsősorban haza és ő az, aki végül is nem itt lakik az országban, ő családot alapított, úgyhogy ő már nem is fog visszajönni. Én meg úgy érzem, hogy magyarnak érzem magam, bár -- bár büszke vagyok a sváb származásomra, de -- úgy gondolom, hogy ez a hazám --- és -- és nagyon jó, hogy visszajöttem --. És hát az utódaim már ebből nagyon keveset -- mondjuk éreznek, inkább én próbálom bennük táplálni ezt a -- ezt az érzést, de igazából ők ebből már nagyon keveset éreznek. Feleségem is magyar, úgyhogy --- ez már --- Az asszociáció, --- az asszimiláció, ez már --- ez már működik itt ilyen szempontból. Kár, mert a Q-i -- volt egy saját kultúrája a svábok által kialakítva, saját nyelvjárásuk volt -- vagyis ezt a Pest környéki vidéken egy speciális sváb nyelv volt, amit én egyébként beszélek a mai napig is, csak nincs kívül, és -- ezek mind semmivé -- megszűntek, semmivé váltak -- mind --- mind tönkrement. Mert akik oda kikerültek, azok -- azok ott -- ott kellett, hogy belesimuljanak az ottani környezetbe, nem tudták tovább vinni a saját kultúrájukat, itt meg nem maradtak annyian, hogy ez megmaradhatott volna. --- Hát ezek már --- ilyen szempontból szomorú dolgok -- de -- ez a valóság.--- Hát ennyit tudtam elmondani az én történetemet illetően.”

A családi anyagi veszteség e részletben egyfajta kulturális veszteséggé alakul. Meg kell azonban jegyezni, hogy az anyagi veszteség jelentősége elsősorban abból fakad, hogy az nem más, mint az én veszteségeinek tárgyiasítása. Gondoljunk csak a „kárpótlás” szó átvitt értelmére, vagy arra, hogy a vissza nem kapott családi bútor értéke sem forintban fejeződik ki. Továbbá fontos, hogy a fenti szövegrészlet a testvér „elvesztésével” kezdődik, és abból vált a sváb származásra és az „asszimilációra”, amely a kulturális veszteség szinonimájaként fogható fel. E veszteség pedig egy romlási folyamatba ágyazódik, amelyben minden érték (személyes, anyagi, kulturális), „*tönkrement*”.

Azt gondolom, hogy ez az identitásstratégia az én artikulációját elsősorban a veszteség elhelyezésével végzi el. E lokalizáció legfőbb eszköze az, hogy az elbeszélés a személyes–anyagi károkat kulturális veszteséggé alakítja át, a kulturális értékek ismerete és felmutatása, mintegy leltára egyúttal azonban kárpótlást is jelent. Ezért van jelentősége annak, hogy az elbeszélő „*utódai ebből keveset éreznek*”, vagy máshol: „*az a régi -- időnként bemegyek a falu centrumba és nézegetem -- az a régi hangulat már nincs meg, ami volt. Nem is lehet már meg.*”

E stratégiát szolgálják továbbá az egyes etnikumokhoz kapcsolt önálló értékrendszerek: a magyarnak, a svábnak, a cigánynak, a kunoknak meghatározott kulturális jegyei vannak az én-elbeszélésben. Megjegyzendő, hogy miként azt a fenti részlet is mutatja, a „*sváb*” élesen elkülönül a „*némettől*”, és ez a határ kulturális különbségként húzódik. H, vagyis a „*tősgyökeres magyar város*” is úgy szerepel a történetben, hogy ott – hasonlóan Németországhoz – NZ kulturális érdekességekkel gazdagított (jelen esetben magyar nótákat tanult). A kulturális érdekességek, úgy tűnik, analógok a gyermeki perspektíva által láttatott érdekességekkel: az elbeszélésben szerepel egy németországi farsang leírása, a német viseletnek, például a klumpa jellegzetességeinek és az eltérő növénykultúráknak az összevetése. A tárgyak gyűjtése is emiatt lesz jelentőségteljes. Ilyen a bárszék példája („*Thonet székek voltak a kocsmában, ami a mai napig, sikerült egy széket megőrizni abból a kocsmából*”), az elbeszélő által birtokolt „*mindenféle emlékkönyvek Q-ról*”, vagy a kitelepítési törvény teljes szövege. Ugyanezért fontos a sváb gyerekjátékok számba vétele az elbeszélésben („*egy játékkultúra volt, ami - ami kialakult azon kívül, amit népviseleti kultúrát lehet mondani, vagy más szokásos kultúrát*”) és persze nem utolsó sorban a sváb nyelv szerepe, amely hangsúlyozottan különbözik a némettől. És még lehetne folytatni a sort.

A személyes–családi múltnak az etnikai kategórián keresztül történő kulturális örökséggé alakítása Q lokalitásának konstrukciójában valósul meg (amelynek, mint láttuk, *saját* sváb kultúrája volt). Erre a lokalizációra példa a tárgyak és élmények örökségesítésén túl, többek között, a Q-i temető rendszeres látogatása, a sírok (végül sikertelen) felújításban vállalt szerep, és az is, hogy az elbeszélő a mindennapokban bármikor láthatja azt a lakást, amely – mivel a család kitelepítés utáni első tulajdona volt, ahol együtt lehetett – az élettörténeti narratíva csúcspontján helyezkedik el.

I.3. Az otthon mint a hiány helye

ZÉ szegénységben nőtt fel, férfi. 1903-ban megépiül édesanyja családjának a szobakonyhás parasztháza, amelyben ZÉ is született, és a mai napig él. 1913-ban anyai nagyapja meghal, a nagymama egyedül marad három gyermekével, ZÉ anyja ekkor nyolc éves. Apja hét éves korától béresként dolgozik teljes ellátás fejében. A szerződést a gazda 1925-ben, ZÉ szüleinek esküvője után bontja fel.

1927-ben születik R-en, anyanyelve német. Húga négy évvel később látja meg a napvilágot. 1932-ben apja betegségben meghal, arra sincs elég pénz, hogy hazavitessék a szertartásra. Ezért a pénzzé tehető ingóságokat sorsjegyekkel értékesítik a faluban (apja télikabátját egy rokon nyeri, aki később visszajuttatja, ZÉ-nek a mai napig megvan). Édesanyja egy évig betegen fekszik, ezért egyedül a nagymama keresetéből élnek, aki egy gyár vendégházának mindenese. Húga ingyenkonyhán étkezik, ZÉ pedig nagykereskedelmi áron vásárolt zöldséget árul, illetve napszámiban ideénymunkát végez. Miután anyja munkába áll, nagymamája neveli.

Az elemi iskolát követően polgáriba jár, és miután egy tanárnő nyáron felkészíti a különbözeti vizsgára, eredménye miatt rögtön a harmadik osztályban kezd tanulni. Szabadideje akkor van, ha nagymamája nem talál neki munkát (fahordás, krumpliszedés, nádgyári segédmunka stb.). Leérettségizik. A nagymamát alkalmazó gyárban kezd dolgozni, aki-vel az igazgató jóban van, és németül beszélgetnek (a nagymama nem is tud magyarul). Protezsáltként kisebb lógásokat megenged magának, de lebukik és megbüntetik. A harmadik zsidótörvény miatt a gyárigazgató külföldre szökik: ZÉ Pestre kerül egy nénikéjéhez fodrásztononcnak.

1944-ben munkaszolgálatba hívják, leventeként lövészárkokat ás. Egyszer egy SS-tiszt magával viszi tolmácsnak, és ütközetbe kerül, de sikerül elmenekülnie, igaz, nyílt parancsát széttépik. SS-katonaruhát adnak rá, amelytől tetves lesz.

1945 januárjában jelentkezik a plakát miatt, amelyen a német származásúakhoz intézett felhívás olvasható (anyja és húga rákerül a kitelepítési listára). Bevagonírozzák őket.

Február közepén megérkeznek egy szovjetunióbeli lágërba, fertőtlenítést majd kéthetes karantént követően munkába állnak. Szénbányákban dolgozik, vagonokat pakol. Kap fizetést, de neki kell megfizetnie az ételmen kívül a lakhatást, a munkavállalást, a világítást is. Csencsel, barátságba keveredik örökkel, személyzettel.

1947-ben a tábort felosztatják, ZÉ új lágërbe kerül. Az új rubel bevezetésével megötszöröződik a fizetése. Az elhurcoltak többet keresnek, mint az oroszok. Nagymamája ebben az évben meghal.

Négytagú brigádban dolgozik, a csapat hihetetlen teljesítményekre képes, többször annyi munkát végeznek, mint mások. Jól keresnek, a körülmények is enyhülnek, a pénzt el tudják költeni étteremben a magyar szakács ételeire, Egri Bikavérre vagy a táncesteken. ZÉ itt ismerkedik meg későbbi feleségével, aki hozzá hasonlóan svábként került a Szovjetunióba.

1949 november közepén, az utolsó munkanapon még vállal munkát a brigád, majd zenekari búcsúztató kíséretében elindulnak Magyarország felé. December elején érkeznek meg. Felesége is munkát vállal, ZÉ abba a gyárba kerül, ahol azelőtt is dolgozott. Beszerzi a gyakorlatát igazoló papírokat, majd átkerül egy másik gyárba, ahol egy részfeladat vezetője lesz.

Az ötvenes évek elején elvégzi a technikumot, és gépész szakmát szerez. 1956-ban a Mester utcánál eltépi párttagjelölti igazolványát és a tűzbe dobja.

Részlegvezetőként van állásban a gyárban. Amikor a tagjelöltség leteltével a párt felvennie tagjai közé, ír egy levelet, amely szerint, amíg a jelen vezetés irányít, nem hajlandó belépni. Elbocsátják a gyárból. Viszszamegy a másik gyárba dolgozni, előző munkahelyére (a protekció újra működik). Középvezetői beosztásba kerül. Egy párttaggyűlésre meghívják, de a számonkérésekre visszavág. Nem bocsátják el.

1966-ban főnöke kérésére belép a pártba. Üzemvezető lesz. 1976-ban felesége erdélyi szülőfalujába látogatnak, ZÉ rajzokat készít. 1982-ben rokkantnyugdíjazza. A gyárvezető tanácsosként alkalmazná, de nem fogadja el. Palettát, ecsetet, festéket vesz, és emlékezetből megörökíti egykori környezetét.

1990-ben meghal az édesanyja. Az interjú felvételekor nyolcrészes önéletrajzi festménysorozatán dolgozik, addig két könyve jelent meg, melyekben gyermekkorának világát rajzolja meg, két másik könyve készülöben. Gyermek, unokája van.

A főnarratíva azzal kezdődik, hogy az elbeszélő „*nem volt otthon*” a ki-telepítésekkor, mert a Szovjetunióba vitték, ahol megismerkedett későbbi feleségével. A romániai utazással folytatódik a történet, amikor meglátogatták felesége szülőfaluját.

„Én ő 1976-ba’ voltam ott, azután az egy *nagyon* tiszta sváb falu, és ami ott engem n- nagyon megfogott az, hogy a- a- Ceaușescu én a- a- legkeményebb diktátornak tartottam és tartom – ma is, hát hála Istennek nem él, de volt a temetőbe nyolc német katonai sír, és ő ezeket lebontatta. Nappal lebontatta, éjjel a falu lakói visszahelyezték, visszatették, és rendbe hozták. Ezt csinálta két-, háromszor, utána úgy érezte, hogy ebbe neki sajnos bele kell törődni, ezek a sírok megvannak. Én, amikor hetvenhatba voltam ...-en, akkor ezek a sírok még léteztek, és *gondozott*

sírok voltak. Hát a feleségem egész családját áttelepült most Németországba.”

Felesége németországi rokonainak életét ismerteti röviden, azzal a kommentárral, hogy „*hát ők a mennyországba kerültek ugye, a pokolból a mennyországba*”. Ezzel veszi kezdetét a szegénység motívuma, amely talán legfőbb jellegzetessége az élettörténeti elbeszélésnek. A németországi rokonok jólétének leírása után kezdődik el a személyes élettörténet a ház megépülésével és az anyai nagyszülők rövid bemutatásával.

„Az utcában *én voltam* és én *vagyok* a legszegényebb. Szóval nekem az élet az nem úgy sikerült, ahogy kellett volna, de én most megmutatom Önnek azt, hogy ennek a háznak, tehát ott egy szoba, itt egy szoba, annak a háznak a felét örököltem, és negyvenkét év alatt ez – sajnos a Kádár-rendszerre vonatkozik, negyven – ö is, is, mert itt a háború előtti munkát is beleszámították, de a Kádár-rendszer alatt is én kerestem egy hálószobát, egy fürdőt, egy kamrát és egy konyhát. Negyvenkét évi kemény munkával -- hát kemény munkával, mit mondjak.”

Maga a Kádár-rendszer is a szegénység–jólét témáján belül helyeződik el, méghozzá úgy, hogy a „lényeg”, vagyis a boldogulást szem előtt tartva indifferens („*én voltam és én vagyok a legszegényebb*”). Ám fontosabb ennél, hogy az élettörténet keretét a szülői ház adja: egy élet munkája az épület kiegészüléseként reprezentálódik. A szegénység epizód-történetei közül az apai nagykabát motívumát mutatom be:

„És hogy arra gondoljon, hogy 1925-be’, hogy ez a kabát, ez mit jelentett, akkor ez – hát ő – ezt meg fogom őrizni. Meg is mondtam az unokámnak, a fiú unokámnak, hogyha meghalok, vidd el, tedd el, mert ez évtizedek múlva ez egy ez egy nagy érték, és ez --. Na ezek alapján végre sváb viseletnek lehet nevezni. Ilyen félparaszt, paraszt, paraszti sváb viseletnek lehet nevezni, és ezt -- hordták.”

Fontos megjegyezni, hogy a kabátot *értéke* alapján lehet sváb viseletnek nevezni (és nem fordítva). Ez az érték egyfelől eszmei, mivel a történet hőse apjától örökölte (és akinek monogramja a kabáton egyezik az

övével), továbbá értékét az adja, hogy a paraszti életmódnak állít emléket, ezért is lényeges, hogy hordták. Így az átörökített családi tárgy a sváb kategórián keresztül kulturális értékre és jelentőségre tesz szert. Azt is lehetne mondani, hogy az a diszkurzív munka, amely során a (szegény)-paraszti életmód sváb hagyományként konstituálódik, értéket állít elő. ZÉ könyveiben is a háború előtti mindennapi élet eseményeinek, és szokásainak állít emléket, gyerekjátékokat mutat be, olyan mezőgazdasági eljárásokról, munkaeszközökről ír, amelyeket már nem használnak, a napszámról, vagy ugyancsak apja okán a béres-lét jellegzetességeiről – mind-mind a sváb hagyományok részeként.

E régi világ történeteinek megörökítése tanúságtétel is egyben:

„Ezek ilyen – szezonmunkáknál dolgoztam gyerekkoromba. Tehát krumplit szedni vagy vagy éppen aratáskor, amikor ezeket a fonott köteleket szépen kirakosgattuk, és az aratásról csináltam itt egy- egy- azér’ egy [...] festék, hogy a gyerekeknek megmutassam. És én a helytörténeti gyűjteménybe be is szoktam ezt mutatni. Na most mi – gyerekek – mer itt az történt, hogy itt bemutattak egy ilyen aratást. Ilyen hagyományörző aratást. Na, gondoltam magamba’, ha ilyen aratás lett volna az én gyerekkoromba’, minden nap mentem volna aratni. De szó sincs arról, hogy ott énekeltek, meg szó sincs arról, hogy a gyerekek vitték a vizet. Egy nagy fenét!”

Az interjú szövegében egy olyan személy tárul elénk, aki egyfajta kultúrmissziót folytat azért, hogy az elveszett világ a maga valóságában a lehető legtöbb embert emlékeztesse, vagy érje el újdonságként: könyveket ad ki, újságcikkeket ír, festményeit lefényképezi és a képről készített képet elajándékozza, illetve kiállításai vannak. A kényszervándorlás legfőbb jellegzetességét ugyancsak a valóságra hivatkozásban találhatjuk meg a történetben:

„A kitelepítés, az engem nem ért otthon, mint mondom, engemet engem elvittek a – Szovjetunióba. Öt évig voltam. -- Itt egy kicsit meg kell állnom, mert ahányszor kérdeznek, engem, mindig erről a fogságról, itt mindenki azt várja, hogy borzalmakat meséljek. Na most én nem: tudok borzalmakat mesélni, én a valóságot mondom el [...] Ezek mindig, valaki mindig rátesz valami szörnyűséget. Hogy mi ennek a célja, azt én nem tudom, én nem teszek rá. Mert én kijelentem azt, hogy az

a láger -- az nem volt gulág. Tehát mi nem gulágba kerültünk, hanem egy lágerba.”

A valóság elvesztésének megakadályozásáért folytatott kultúrmisszió azzal áll összefüggésben, amit jobb híján kivonulásnak nevezhetnénk. Az elbeszélés néhol hallgatásba torkollik, és az így előálló csendet a festmények töltik ki:

„Az ifjúságról má’ azér’ nem beszélek, mer az ifjúságunk az má’ úgy volt, hogy má’ este nyolckor megszólalt a sziréna, meg mit tudom mi. Engedd meg, hogy behozzak két festményt, amit, amiről úgy fogok majd egy-két szót mondani.”

Élettörténeti eseményként a kivonulás 1982-be helyeződik, a betegségek miatti rokkantnyugdíjba vonulással összefüggésben („’82-be’ *mint-ha elvágták volna*”). A gyárigazgató felajánlja, hogy tanácsadóként még foglalkoztatja, azonban az elbeszélő ezt visszautasítja.

„Úgyhogy én így szereltem le. Viszont egyet elhatároztam. Műszaki ember vagyok, műszaki, ez a szakmám, amit nagyon szerettem. De ezt abba kell hagynom. Ebbe nem szabad sem tanácsadóként, semmiféleképpen ezt folytatni, nekem egészen új dolgot kell csinálni ahhoz, hogy az agysejtjeimet frissen tartsam, és ahhoz, hogy én a fejlődésbe’ ne álljak meg. Hiszen ez az egészség az olyan, *minden* sejt pótolható, vagy szaporodik, az agysejt az elhal. Annak vége. Így aztán a gyerekkori álmaimat valósítottam meg, vagyis palettát és ecsetet fogtam a kezembe, és ezek lettek az alkotásaim, amiket itt lát, nagyon sok. Volt kiállításom is, és ráálltam a festészetre, akkor írtam ezt a két könyvet, de megmondom őszintén, még kettő van benn elkezdve, az egyik itt tart, a másik ott tart.”

Az elbeszélés énje a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelemből száll ki (vö. „*én így szereltem le*”; illetve előbb: „*az ifjúságunk az má’ úgy volt, hogy má’ ő este – nyolckor megszólalt a sziréna*”), és az azzal járó folytonos ügyeskedést hagyja abba. Azt lehet mondani, hogy mivel az anyagi értékek előállítására 42 év alatt nem járt sikerrel („*Szóval nekem az élet az nem úgy sikerült*”), a veszteségeket a kulturális érték előállítására kompenzálja.

A kivonulás egyfelől tehát azt jelenti, hogy az elbeszélő felhagy a Kádár-rendszer mindennapi politikumában folytatott küzdelemmel. Érdekes felidézünk az interjú elejét, amikor a romániai „*nagyon tiszta sváb falu*” temetőjéről van szó, ahol a falubeliek a diktatúra által lerombolt német katonasírokat rendre újjáépítik, és a mai napig *gondozzák*. Másfelől feltehető, hogy a kivonulás a rendszerváltás utáni kisebbségi politika elhagyására utal, a visszatérésre a nyugdíjazással elkezdett apolitikus kultúrmisszióba. Puhább megfogalmazásban a részvétel elutasításáról van szó.²³ Ezt a feltevést támasztja alá az is, ahogy az elbeszélésben a kényszermigrációról folytatott beszéd konstruálódik, a valóságot meghazudtoló sérelmi egymásra licitálásként. Mivel a valóság problematizálódik, kétségbe vonódik, bemutatása előtt meg kell azt teremteni, létre kell hozni a referencia referenciáját. Így az emlékezetmunka megkettőződik: immár a tanúságtétel tanúságtételéről és a képekről készített képekről van szó. A képek tehát, festmények és emlékképek, a valóság hiányának betöltését célozzák.

A fenti szövegrész így folytatódik (emlékezzünk, a megírásra váró két könyvnél szakítottuk félbe):

„Az egyik éppen azt akarja megírni, hogy a fándlitól a gyöngymalomig, vagyis én elkezdtem a ...gyárba, amikor kézzel keverték meg mi, és ma milyen *akkor* milyen volt akkor a legkorszerűbb gép, amikor én eljöttem nyugdíjba. Ezt le akarom írni. Na de közbe jött ám ez a- ez a festészet, most ezt azért mutatom, mer ez ez a gyári pataknak egy része, és ez az én gyerekkorom valahol itt van látható. Szóval mi innen, erről a hídról ugráltunk be a vízbe, ide csináltunk egy kőgátat, felduzzasztottuk, hogy mély legyen, itt volt egy homokbánya, mikor má' nagyon fáztunk, akkor itt fölszaladtunk, bele a forró homokba. Szóval ez már nincsen, ezt így emlékezetből megfestettem. Nagyon sokan vagyunk - akik erre nagyon szívesen gondolunk vissza. 1944 április negye- harmadikán volt az első bombázás R-en, és ez a ház, ez most itt a szembe lévő ház. Ez a szembe lévő ház. Itt volt egy fűszeres, ide becsapott egy légiakna. Azt a földszinti részt elvitte, ennek a háznak elvitte a felét. A mellette ház- lévő háznak is elvitte a felét. Ott volt egy haláleset is, és ez a fehér lovas paraszt szerék, ez lakott itt a szomszédba. Ez lakik itt a szomszédba, hát ezt már utólag festettem oda. Na most ezt az egész képet úgy kellett megszerkesztenem, hogy az én házam nincsen. Mert ilyen látószög nincs. Mer' akárho-

²³ Az elbeszélőt a német kisebbségi önkormányzaton keresztül értük el.

vá állok, ezt nem látom. Na én ezt – mi sem könnyebb – így ugye, mer ezt ezt-. Na most ezt a képet, erről fotót küldtem ki, mert nem adom oda senkinek, de ezt megsiratták. Ott kint éppen ezek a stájeriak, mer’ ezek emlékeztek erre a házra, erre a két lóra, ezek emlékeztek, hogy itt laknak, ez volt a mi játszóterünk, a mi szabad terünk. Aztán egyet festettem arról a másik épületről. Azt úgy küldtem el, a szomszéd kislánynak. Annak megírtam, hogy húzd végig a kezedet a - képen, érezni fogod, hogy milyen forró a homok, amikor mi mezítláb azon végig szaladtunk. Ez is olyan könnyes telefont - küldött nekem. Na most ez a másik, és itt van ez a ház, amiről beszéltem, ez ottan errefelé folytatódik, mer ez egy darázsfészek, és ez az a ház, ami az R-i ... gyárnak a ve-. Na de ez egy másik utcáról, mert erről a házról szól, meg erről a házról, ez a ház megvan, de átépült, viszont ez a kis nyári konyha majdnem ebbe’ a formába megvan. Itt lakott a barátom, aki ma építészmérnök. Ide is becsapott egy bomba, és itt ez teljesen tönkre ment. Na most önekik volt egy - másik házuk, abba beköltöztek, és ez a ház megsemmisült. Én ezt emlékezetből, mer sehol, semmilyen fénykép nincsen, lefestettem.”

E hosszú idézetből, melyet elég csupán kommentálni, jól látszik, ahogy a személyes élmény minduntalan kulturális értékbe íródik át. Az apai kabát esetéhez hasonlóan, a festő (gyerekkori) élményei *ezáltal* közösségi jelentőségre tesznek szert: a kép megérintése nem egyszerűen egy személyes élmény átadását teszi lehetővé, hanem egy egész elveszett világot nyit meg. A „*mi szabad terünk*” – egyszerre a gyerekek játszótere és az etnikai hovatartozás szabad mozgásteré. Ugyanakkor a fenti részletben a hiány beszél, ez a világ, a valóság ugyanis már nincs meg. Éppen az emlékek helye hiányzik, ezért is nem elégséges csupán az emlékezetre hagyatkozni, ezért nem működik a hagyományos értelemben vett tanúságtétel.

A szülői ház kitüntetett helyet foglal el az élettörténeti narratívában (a romániai utazást és a feleség németországi rokonait követően a születés és a ház megépülése együtt szerepel, csakúgy, ahogy az én és az épület kiteljesedése is párhuzamos). Ebben a történetben nem a település, hanem a szülői ház és a mikrokörnyezete a tárgya és eredménye a lokalizációs gyakorlatoknak. Az élettörténet tehát a ház születésével kezdődik, és ezzel az otthon-konstrukcióval is ér véget. Mindeközben a történetmesélés képek interpretációjává válik. A bombázások csakúgy, mint a szülői ház bővítése egy élet munkájával, szimbolikus jelentőségre tesznek szert, ezek megfestése több mint megörökítés, sokkal inkább a hiány

betöltése. A verbális–diszkurzív lokalizációt pedig a vizuális lokalizáció váltja fel, melyben az otthon konstrukciója a hiányt jelöli („*Na most ezt az egész képet úgy kellett megszerkesztenem, hogy az én házam nincsen. Mert ilyen látószög nincs.*”). Az interjú szöveg végén egyenesen problematikus narratív énkonstrukcióról beszélni, hiszen a nyolcrészes önéletrajzi festménysorozat tervének részletes ismertetése az esetkezeléstől a színhasználatig, nélkülözi az önreferenciát. Éppen ellenkezőleg, a képekre, vagyis a hiány jelölőire referál valóságként. Az alkotásnak ebben az esetben nem a szárnyaló fantázia kreativitása szolgál alapjául. Az otthon vizuális lokalizációja ugyanis elsősorban emlékezetmunka. Az elbeszélő saját tevékenységével kapcsolatban ki is jelenti, hogy „*A restaurátor az nem festő. Annak, annak azt kell produkálni, ami volt. Annak azt kell visszahozni.*”

II. Az identitás mint politika

Láthatjuk, hogy a politikum implicit módon ZÉ történetében is problematizálódik. A következő két szövegben azonban az etnikai hovatartozás és politikai képviselő összefüggései szerves részei a cselekményszövésnek.

II. 1. Az identitás mint „művelődéspolitiká”

DÁ módos családba születik 1937-ben S-en, egy dunai szigeten. Anyai nagyapja borkereskedő, üzletel, Bécsbe szállítja a bort. Apai nagyapja révész, és kocsmát tart fenn az átkelőnél. Anyja 1910-ben születik tizenegyedik gyerekként, apja 1908-ban egykeként. Apai nagyapja betegen tér haza a világháborúból, majd néhány év múlva meghal. DÁ-ék a faluba költöznek, vegyeskereskedést nyitnak. A nagymama 1923-ban újrَاهázasodik, de férjével csak adósságokat kap. DÁ nővére 1933-ban születik. Apjuk tűzoltó, trombitán játszik.

Megérkezik a front, DÁ hamar megbarátkozik az orosz katonákkal, egy tiszt náluk van elszállásolva, németül diskurálnak vele. Nagyanyja anyját öregasszonynak öltözteti.

Apja nem hajlandó nevét magyarosítani, elhurcolják a Szovjetunióba 1945 januárjában. 1945 tavaszán evakuálják a falut, szánkón viszik el özszeapakolt holmijukat, az őrizetlen házat a falubeliek kirabolják. Hazatérésükre elolvad a hó. Visszatérve látják, hogy ég az apai ház, apja német nyelvű könyveit gyújtották föl.

A nagymama élelemre cseréli a bort, ezen kívül piacoznak. Anyja két gyermekével a kitelepítési listára kerül. 1945 májusában indulnak a megszállt Németország felé, E-be érkeznek meg. A helybeliek közül egy család kiválogatja őket, és az istálló felett szállást ad nekik. Anyja a mosodában lesz vasalónő. Kezdetben anyja tud főzni paprikás krumplit, mert a hozott paprika még kitart, és DÁ lop krumplit és hagymát. Kéreget is. Iskolába élvezettel jár, nővére azonban beteg a honvágytól, amely csak akkor csillapul, amikor anyja hátizsákot kezd varrni, és akkor múlik el, amikor már be is pakoltak.

1945 szeptemberében gyalog indulnak Magyarország felé. Az amerikai–szovjet zónahatárnál egy férfi fülbevalóikért cserébe a határpatakhoz vezeti őket. Anyja összeköti mindhármukat, és átkelnek a vízen, DÁ egyik cipőjét elviszi az ár. A túloldalon éppen a határőrség ajtaján kopognak be, ezt követően fegyveres kísérettel parancsnokságról parancsnokságra kerülnek. Egy faluban aztán az orosz katonák a főtéren hagyják őket, egy istállóban kapnak szállást és munkát. Egy magyarországi férfi saját családját keresve jut el hozzájuk, vele együtt a határig mennek, ahol átengedik őket. Sopronban a jegygyűrűért vonatjegyet vesznek Pestig, de DÁ-nak már nem jut, ő mindig a mellékhelyiségben bújjik el, mikor ellenőrzés van.

1945 novemberében anyja nővérénél, Budapest környékén kapnak szállást. Anyja többször visszamegy S-be, de ott minden alkalommal razziákba ütközik. Vagyonuk és 20 hold földjük elveszett.

1949-ben az apai nagymamát kilakoltatják, a helyiséget a szövetkezet kapja. A nagymama nem sokkal ezután meghal. Ekkoriban hal meg az anyai nagymama is, a család visszaköltözik a faluba, abba a házba, ahol DÁ a mai napig él. Az 1950-es egyenjogúsító rendelet után anyja napszámoként dolgozik. Visszatérnek a *malenkij robotosok*, ekkor tudják meg, hogy az apa meghalt.

1951–55 között DÁ vörösdiplomával óvónőképzőt végez Budapesten. Megismerkedik későbbi férjével, aki villanyszerelő. 1956-ban férje katoná, biciklin meglátogatja menyasszonyát. Házasságukból két gyerek születik. DÁ nővére tanítónő lesz.

Az ötvenes években sváb tanácselnökük lesz. 1955-ben megalakul a német szövetség, DÁ-t küldöttnek választják. A sváb néptáncokat a bölcsőde vezetője kezdi gyűjteni.

1963-ig egy közeli faluban óvónőként dolgozik. Ekkor terhes második gyermekével, visszatér S-be. Innen megy nyugdíjba, az óvodából.

35 évig kongresszusi küldött, az oktatási program kidolgozásában vesz részt, például a falubeli iskolai német oktatás beindításában.

1971-ben meglátogatja sógorát az NSZK-ban (férje nem kap vízumot).

1973-ban beindítja az óvodában a német nyelvoktatást „anyaországi segítséggel”, ezzel ellenséges reakciókat vált ki a faluban. A német szövetség óvodai német oktatási bizottságában tevékenykedik, igényt mér fel, munkaközösséget vezet, továbbképzéseket szervez, bemutatókat tart. Beindítják a német nyelvű tanári és óvónői képzést. A faluban helytörténeti gyűjtőmunkába fognak. Továbbképzésen németül tanul.

1980-ban DÁ hosszas kijárásával anyja végül megkapja a neki járó támogatásokat. Anyja a kilencvenes évek közepén hal meg, két évre rá férjét is elveszti.

Lánya helytörténeti munkákat ír a faluról, DÁ egy egyházi egyesület tagja, német miséket tartanak. A faluban táncsoport, községi német énekkar működik. DÁ vezeti a nyugdíjas klubot, mely a kisebbségi önkormányzat felkérésére alakult meg. Unokája trombitál. Az oltári-szentség kíséretének hagyományát nem sikerül meghonosítani.

Az élettörténeti elbeszélés az „ősök” felsorolásával veszi kezdetét, az anyai ág „nyugatról települt” Magyarországra, majd a szülők, nagyszülők felsorolását követően szerepel a szövegben, hogy az apai ág német származású, és a török hódoltság után érkezett a szigetre. Mindezt képekkel és anyakönyvekkel, különféle hivatalos iratokról készített fényképekkel támasztja alá az elbeszélő.

„Én, SG és LK két gyermeke közül, a négy évvel idősebb nővérem után, ezerkilencszázharminchétben láttam meg a napvilágot itt, S-n. Itt jártam óvodába, iskolába, és harminc éven át óvónőként – itt neveltem az akkori ovis generációt. Nagyon kötődöm a faluhoz, csak itt tudok otthon lenni. -- Most nem tudom, kíváncsi vagy-e rá, hogy éltem meg a második világháborút és az azt követő eseményeket.”

Az eddigiektől, elsősorban MM történetétől az különbözteti meg a fenti szövegrészt, hogy a mindennapi önéletrajzi narratíva megszakítatlan az iskolák elvégzésétől a hivatás gyakorlásáig (amely egyben generációs folytonosság is). A háborúval és az „*azt követő eseményekkel*” kapcsolatos élmények mintegy érdekességként kínálódhatnak föl a kérdező számára, aki jelzi, hogy kíváncsi a történetekre („*Sajnos, hogy bőlön- bőlín- ő -tasz, elmon-*

dom, hogy...”). A családi veszteségekkel és szenvedéssel folytatódik a történet, meglehetősen tömören, a németországi, E-beli időszakról egyetlen információval, a honvággyal (és egyetlen történettel, a hátzísákéval).

„Egy szeptemberi napon kézen fogott, kézen fogva anyánk elindult velünk haza, Magyarországra. Pénzünk nem volt, lovas kocsira, teherkocsira kéredezkedve – fel, és jóformán gyalog érkezünk az amerikai-orosz zónahatárhoz. -- Hát útközben nekem mindig sikerült egy kis kenyeret, tejet kéregetnem. És azóta, tudod – fájdalom, *mindig* belenyilall a fájdalom, ha egy kéregető gyermeket látok. Önmagamát látom bennük.”

Lényeges, hogy a kitelepítés élettörténeti eseménye a mindennapok eseményeivel kerül narratív egységbe. Persze nem arról van szó, hogy a kéregetés mindennaposnak minősülne a szövegben. Annál inkább arról, hogy a két eseményt a szegénység motívuma köti össze. Hasonlóan, néhány mondattal később, amikor egy pajtában rejtőzködésről esik szó: *„Ott tanultam meg nem félni az egerektől.”* Ez a stratégia nem egyszerűen távolítja a kitelepítés eseményeit, hanem olyan viszonyba helyezi a későbbiekkel, amelyet nem feltétlenül az ellentét, a kizárás határoz meg (*„azóta is irtózom, és ha tehetem, elkerülöm, hogy a vonaton – a nagy vonatokon WC-re menjek”).* Akárhogy is, valamilyen folytonosság konstrukciójáról van szó (pl. az időbeliség viszonzyszavai közül az „azóta” és a „mindig” rendkívül hangsúlyos az idézett részletekben). A visszaút hosszabb és részletesebb története megszakítás nélkül, de kis szünettel folytatódik a hazatérés után történetekkel:

„Én sokszor elmondom itt a faluban, hogy nagy magyarnak érzem magam. Mert én a hazámért gyalog, egy cipővel, betekert lábbal jöttem, és én *mindig* is ide vágyódtam. Ide, Magyarországra. Hát, így kerültünk a nagynénikémhez.---- És most Máté, elmondom, hogy mi várt ránk, itt Magyarországra, Magyarországon. --- Hogy mi várt ránk?”

A kitelepítés és az azt követő idők tematikus folytonossága e fenti részletben úgy jön létre, hogy az elbeszélő mintegy a kérdező helyett felteszi magának a következő kérdést. Majd megválaszolja: a narratíva eddigi mélypontjára zuhan, a kilátástalanság, kisémmizettség és a család szétszakadásának témáival:

„A vagyonunk teljesen a va- üm, el volt kobozva. *Semmink* nem maradt.--[...] Amikor nagyanyámat is ki- lakoltatták a házából. És nagyanyám földjeit is elvették. -- Az örökös razziák. És az, hogy most már ő is teljes vagyontalan. A kilátástalan jövő, és az, hogy nem tud semmit, mer akkor még nem tudtuk apám halálát, felőrölték az erejét, idegeit, és még ebben az évben meghalt. --- Ekkor halt meg az itt lakó, ahol most mi ülünk, [anyai] nagyanyám is -- ő - és nagyapám itt maradt ebben a házban egyedül.----És a testvérek arra kérték, hogy költözzünk mi ebbe a házba be. És így kerültünk mi haza, így kerültünk mi ebbe a házba, és lett ez az otthonunk. --- Aztán enyhültek a hely- öüm, enyhült itt öm- megnyugodott -- körülöttünk -- a légkör, ha így mondhatom, és az ötvenes évek elejére sikerült anyámnak személyi igazolványt szerezni.”

A konszolidáció, az „*enyhülés*” az ötvenes években veszi kezdetét, két legfontosabb jellemzője, hogy van egy otthon, amely hazaként van megnevezve (és amely a faluban van, a felmenők öröksége), és hogy az egyenjogúsítási rendelettel végre törvényes létezőként ismerik el a „*visz-szaszivárgottakat*”, így nincs akadálya a munkavállalásnak sem. Az anya legálisan dolgozni kezd, a gyerekek iskolába járnak, a razziák megszűnnek. Itt ismét egy tematikus lezárás következik:

„A nővérem tanítónő, én pedig óvónő lettem. ----- Hát most ugrok egy nagyot az életemben, jó? Hogy---- mikor kikerültem, mint óvónő, abban az időben a nevelőmunka és a társadalmi munka a pedagógusnak elválaszt- ö óhatatlan a pedagógusnál elválaszthatatlanul összekapcsolódott. ----- Én láttam a kuláko- az itthoni kulákok ---- helyzetét. A kisebbségben lévő nemzetiség félelmét. --- Én jómagam is, amit á- kisgyermek fejjel átéltem, megérlelődött bennem, és láttam, hogy mindenki, minden erejével igyekszik eleget tenni a követeléseknek. Olyannyira, hogy félték, hogy titkolni kezdték a svábságukat, és nem beszéltek -- anyanyelvükön. Nem gyakorolták szokásaikat, hanem valami görcsös félelemmel -- élték napjaikat. A begyűjtés -- a üm --- begyűjtés a a üm --- a TSZ -be való agitálás, ez mind, mind itt a faluban zajlott, csak bennünket nem érintett. Én erről sokat nem tudok neked beszélni, mer nekünk *semmink* nem volt. És ez így a TSZ-be se agitáltak minket be, és nem is nagyon vettek be minket, mer nem tudunk semmit beadni. ---- Ez a görcsös félelem itt, a faluban --- ez akkor kezdett enyhülni igazán, amikor a --- az -- a --- első sváb tanácsel-

nők -küink lett. Aztán jö- következett egy másik, és a polgármesterünk. Az ő jó érzékük, és békesség töle- törekvő toleranciájuk mind jobban közelebb hozta a falut, a falu lakosságát egymáshoz. -- Én akkor léptem -- és kezdtem el dolgozni velük együtt --- tevékenykedni, nem is dolgozni, tevékenykedni, az itt élő német nemzetiség érdekében.---

Fontos megjegyezni, hogy a német nemzetiségért végzett munka a pedagógusi hivatás részeként helyeződik el, és egyfajta terápiás, gyógyító tevékenységgé, „*tevékenykedés*” alakul. Ennek megfelelően az élet-történeti narratíva nyugvópontja nem egyszerűen a család helyzetének konszolidációja, hiszen a falubeli „*enyhülés*”, amely „*közelebb hozta a falut*” önmagához, a német nemzetiségért végzett tevékenységekkel veszi kezdetét. Látható tehát, hogy a német nemzetiség ügyében végzett „*társadalmi munka*” az egész, önmagával meghasonlott faluközösség mint organikus egész javát szolgálja. A szöveg így folytatódik:

„Hát tudod? Akkor nevet adni ehhez a munkához, ez egy nagy merészség volt. Ez ez az a Kádár-korszak, ami nagy-nagy nehézség üm merészség volt. De én megfogadtam, hogy életem során azon fogok munkálkodni, hogy az emberek békében, és békességben éljenek egymás mellett.”

Az időben a Kádár-korszakba helyeződő „*enyhülés*” ellenére a német nemzetiség érdekében végzett tevékenységek nehézségekbe ütköztek, illetve elvégzésükhöz merészség kellett. A sváb etnikai hovatartozás lokális megjelenítéséből és artikulációjából fakadó „*nehézségek*” megoldásának kulcsfogalma a már említett „*tolerancia*”. Az elbeszélő úgy fogalmaz, hogy „*kezet nyújtott a múltnak*”, nem keresett felelősöket, igyekezett megértetni a magyarokkal és szlovákokkal, „*hogyha összefogunk, és megismerjük egymás szokásait, kultúráját, anyanyelvét, gazdagabbak és összetartóbbak-ká fogunk válni.*” Meg kell jegyezni, hogy a nehézségek megoldásának ez a receptje a történetben csak akkor nem működik, ha „*lelki sérültségről*” van szó. A „*lelki sérültség*” nem más, mint a sérelmi politika konstrukciója, amely az elbeszélésben valóban érinti a lelki betegség jelentéstartományát. (DÁ később óvodásainak példáin keresztül meséli el a sérelmi politizálás árnyoldalait: „*Akik politikát láttak ebbe a dologba, másképp veszik föl, és másképp látják. Én mondom, így gyerek szemmel, így látom. Mert én sok politikát nem tudok neked, szóval nem ö:: Szóval aki aki politikai szemszögből, tehát*

felnőtt i::zével nézte a dolgokat, az azér másképp látja ezt mind én a mesémmel. Mer ezek ilyen – ilyen gyerekkori mesék jóformán.”)

Egy, a hivatás gyakorlásának kezdetével induló, megszakítatlan progresszív narratíva vezet el a jelenbe, a folyamatos gyarapodást a nemzetiségi oktatás beindulása, a német nemzetiségi gyűjtemények, helytörténeti munkák és egyesületek, klubok, az énekkar és egyéb szerveződések megalakulásának állomásai jelölik. A főnarratíva egy jövőnek szóló üzenettel ér véget:

„Én csak egyet szeretnék a jövő generációjának - elmondani, hogy én *mindig* együttműködtem a helyi önkormányzattal. Én mindig együttműködtem az itteniekkel. [...] És én ha ---- azt tudom mondani mindenkinek, hogy -- harag nélkül, indulat nélkül -- sokkal messzibb távlatban, sokkal messzibb lehet eljutni, és a célunkat jobban el tudjuk érni. - Én kívánok továbbiakban mindenkinek - toleranciát, és í- így -- ilyen munkálkodást, hogy békesség és együttműködés legyen a mi falunkban. Ahogy eddig volt. -----”

A „munkálkodás” elsősorban (és a korábbiakhoz hasonlóan) néprajzi jellegű hagyományörzés, a kulturális örökség ápolása, amely, szintén a fentiekkel összefüggésben, összekapcsolja a családit az etnikaival, méghozzá a lokalitás konstrukcióján keresztül. Erre példa a DÁ említette úrnapi „virágdíszítő kultúra”, vagy a tűzoltósággal kapcsolatos hagyományok: „*Azt mesélték, és olyan fényképem is van, ahol a tűzoltóság két oldalt áll, és kíséri a baldachin alatt menő oltári szentséget, a papot, aki tartja az oltári szentséget. És mondják, hogy édesapám fehér trikóban fújta ő- trombitával fújta a Mi Atyánkhhoz. Unokám is fúj, ő is trombitál, és a fiú- fiúunokám is trombitál.*”

A korábbi szövegektől az különbözteti meg ezt a történetet, hogy benne a Kádár-rendszer nemzetiségpolitikája által lehetővé tett diskurzusteret látjuk zavartalanul, problémamentesen és sikeresen belakni. E „helyet” a szó szoros értelmében vett művelődéspolitikai határolja le, és a kulturális örökség ápolása tölti ki. Különösen érdekes, hogy ez az identitásstratégia tovább működik a kilencvenes években és az interjú készítésének jelenében, a kétezres évek elején is. A Kádár-rendszer konstrukciója apolitikus, a „*tevékenységekkel*” kapcsolatos „*merészség*” és „*nehézségek*” a falu mindennapi életében tapasztalt konfliktusokra, illetve a sérelmi politizálásra vonatkoznak.

II.2. Az identitás mint emlékezetpolitika

NS többgenerációs bányászcsaládba született 1943-ban T-n, egy nyugat-magyarországi kis faluban. Anyai nagyszüleinek kilenc gyereke van, és anyján és nővérén kívül 1946 tavaszán az egész családot kitelepítik. A nagymama ekkor 64 éves, legidősebb gyermeke 30. Az apa és annak négy évvel idősebb bátyja, mivel bányász, elkerüli a kitelepítést. Az elhurcolt rokonok közül többen öngyilkosok lesznek. 1956-ban apai ági rokonai közül többen elhagyják az országot. Az apának kétszer van bányászbalesete.

NS szegény körülmények között nő fel, az egyszobás helyiségben hatan laknak, a lakást csak 1967-ben tudják megvásárolni az államtól. NS 17 éves korától rendszeresen sportol, a megyei Vasas természetbaráti szakosztály futóversenyzője, hétfégenként túravezető, síel. Több első helyezést kap, csapata a hatvanas évek első felében egy országos versenyen az élen végez és bekerül az országos sportújságba is. Megnősül, 1965-ben megszületik a fia, aki később egy budapesti német gimnáziumot végez el.

NS szakmunkásképzőt végez, majd később munkavédelmi szakvizsgát tesz. Egy városi vasöntödében dolgozik, innen is távozik rokkantsági nyugdíjba. A hatvanas évek közepétől a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének választmányi tagja, két alkalommal (4–4 évig) egyik vezetője is. Később munkavédelmi felügyelő az Öntödei Szakszervezeti Bizottságon belül. Járja az öntödét országsszerte; 13 gyáregység tartozott az öntödei vállalathoz. Húsz éven át üzemi bizottsági tag. Ellenállásba ütközik az a terve, hogy megszervezi az egykor híres öntödei nemzetiségi fúvószenekart. A hetvenes években szakszervezeti bizottsági tag, bértárgyaláson egyszer konfliktusba keveredik a vezetéssel. Konfliktusba kerül az igazgatóval is, miután leállítat egy darut munkavédelmi okokból – ezt követően az igazgató maga mellé veszi országos körútjaira munkavédelmisnek.

1970-ben meghal kitelepített nagymamája, és NS, noha sokszor próbálkozott már korábban, csak 1971-ben kap vízumot – ezért csak nagyszülője sírját tudja meglátogatni. A hetvenes évektől a kitelepített unokatestvérek rendszeresen látogatják a családot. 1973-ban egyhetes ausztriai utazáson vesz részt a Természetbarát Szakosztállyal (az utat az osztrák természetbarát szövetség fizeti).

A hetvenes évek végén MSZMP KB-határozat születik arról, hogy azokon a településeken, ahol 30 százalékban nemzetiségiek élnek, kétnyelvű feliratokat kell elhelyezni. A végrehajtásban NS Győr-Moson-Sopron, Vas és Veszprém megyéért felelős, ahol zökkenőmentesen megy a teljesítés, azonban szülőfalujában, T-n ellenállásba ütközik tevékenysége. A megyei párttitkárhoz fordul, aki Győrben találkozót hív össze. Jelen van a győri rádió, egy német nyelvű lap főszerkesztője, a német szövetség főtitékára, és egy felelős a soproni pártbizottságtól. A táblák végül kikerülnek, de 1982-ben NS gyomorvérzést kap. Nehézségek árán eléri, hogy a T-i öreg temető helyén, ahol ükapja is nyugszik, ne építkezzen a tézs.

A nemzeti szövetségek budapesti központjában közlik vele, hogy ha eredményeket akar elérni, be kell lépnie a pártba – be is lép. A Hazafias Népfront elnöke, majd titkára lesz. SZOT arany kitüntetését kap: a munkavédelemért és a dolgozókért kitüntetését; ezen kívül kulturális tevékenységét is elismerik.

Fia vendéglátós, három napig a honvédelmi miniszter személyi pincére, de miután megtudják, hogy vannak külföldi rokonai, a HM vendéglátósa lesz. Leszerelését követően Ausztriában nyit görög éttermet.

1987-ben NS egy másik német és egy horvát nemzetiségi párttagtársával együtt kilép a pártból. A kilencvenes évek elejétől már nem tagja a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége választmányának. A helyi Német Önkormányzat elnöke, az interjú felvételekor elnökhelyettes, az énekkari egyesület elnöke.

1993-ban megszületik unokája. 1996-ban befejezi könyvét T-ről. Szülőházában múzeumot tart fenn (tájházat üzemeltet 8 szobában, saját berendezésében), fotókat, anyagokat gyűjt. 2000-ben kérése ellenére az önkormányzat nem támogatja a gyűjteményt, mivel az magánkézben van. Ausztriából kap segítséget. A helyhatóság a tájház-táblát sem engedi kihelyezni a faluban.

2001 decemberében a kormány Sopronban ülészik, ahol eldöntik, hogy Sopronban, a környező falvakban az 1921-es népszavazás emlékére megemlékezések tartandók és erre egy nagyobb összeg is rendelkezésre áll. A Német Önkormányzat az iskolájára akarja fordítani a pénzt, de ellenzi a T-re tervezett ún. hűségszobrot, mondván, 1921-ben a túlnyomórészt német nemzetiségű település többségében Ausztria mellett szavazott. Mivel a szoborállításról nem kérték ki a Német Önkormányzat

véleményét, ombudsmanhoz fordulnak, aki többek között javasolja a határozat visszavonásának előterjesztését, és az emlékmű rendeleti újraszabályozását a T-i német kisebbségi önkormányzat egyetértésével. Mégis átadják a hűségzobrot, amelyet később Orbán Viktor akkori miniszterelnök is meglátogat.

2003-ban kiderül, hogy nincs bejegyezve a T-i német önkormányzat. Három hónapig nincs kulcs az irodához (a polgármesteri hivatalon belül van egy német önkormányzati iroda).

„*Tulajdonképpen az alapoknál kell kezdeni*” – indítja élettörténetét²⁴ NS, majd rögtön leszögezi, hogy a Kádár-rendszerbe „*csöppent bele automatikusan*”. Szakmai végzettségének ismertetését követően munkásöntudata bemutatásába kezd: az öntödében munkások között nőtt fel, akik „*nagyon kemény fizikai munkát*” végeztek. E kezdésnek talán az a jelentősége, hogy legitimációt nyújt a későbbi politikai tevékenységhez, melynek során az elbeszélő a munkások képviselőjében jár el. Miután közli, hogy több társadalmi funkciót is ellátott az öntödében, e funkciók közé értve a sportkarrierjét meséli el. Társadalmi funkció és szabadidő így összefonódik. A versenyek, túrák leírása értékelésbe torkollik:

„Még egyszer mondom, nagyon csodálatos élményre, nagyon szép élményekre emlékszik vissza az ember, így természetes dolog, nyilván csak a jó marad meg végig, hogy az emberek hogy szerették akkor egymást, azt máma elmondani nem lehet. Ugyanis akkor valahol az ember az emberhez szólt, de hát máma egy kicsit ridegek lettek az emberek - nem ugrok nagyot, csak egy kitérővel, máma nagyon ridegek az emberek, akkor valahogy úgy érzem, hogy közelebb álltak egymáshoz, egymást segítették. Én értem ezt legelső sorban üzemen belül is. Mindenki megszólította egymást, és gondjait, bajait ismerte szinte mindenki egyik a másikának, ez egy nagycsalád volt, ez a közel ezerfős.”

Egy fiatalkori aranykor rajzolódik ki a történetből, egy olyan világ, amely „*embercentrikus*” volt. A régi szép idők e teljességének a jelen hiányossága ad jelentést: noha a fenti részletben egyelőre csak negatív minősítésben ismerjük meg a mai világot, az élettörténeti narratíva végére az említett „*ridegség*” és emberek közötti távolság pozitív értelmet kap. Így a következő szövegrészben – a fentihez hasonló ellentételezős szerkezet-

²⁴ Az interjút Molnár Csilla készítette.

ben – a generációk harmonikus egymásutánisága a modernitással kerül szembe, ahol „*az emberek úgy vannak ezzel, mint az a rideg gép, mint az a rideg alkatrész*”. A narratíva újra az egykori teljesség részletezésével folytatódik: kulturális rendezvényekről, sporteseményekről értesülünk. A korábbi szerkezetnek megfelelően ismét egy értékelés következik ennek az időszaknak a szépségéről, majd a közös együtt tévézésekkel szövődik az elbeszélésbe, hogy az öntöde szakembereinek „*közel kétharmada német ajkú volt*”. E finom váltással tér át a (nemzetiségek közötti) együttélés témájára, a „*Zusammenleben-re*”, a szó szerinti testvéri, családi együttélésre. Pozitívumok újabb felsorolása, majd ismét értékelés következik:

„Most írunk 2003-at. De nem 2003-ban, hanem itt T-n már közel tizenöt éve nincs kulturális, de olyan jellegű élet, hogy kötődne egyházhoz, művelődési otthonhoz, vagy kultúrotthonhoz, teljesen mindegy, hogy hogy nevezzük azt a házat. Nincs ilyen. Miért nincs? Kutatni lehetne, én nekem nem kellene kutatni, mert én ebben élek, tehát a nemzetiségi politikát művelem, nyilván így is, úgy is, amúgy is, tehát mindenféle szempontból úgy érzem, hogy hiányzik ez, amit az előbb elmondtam, hogy együtt éltünk, együtt lélegeztünk valahol abban az időszakban, amit ma azt mondjuk, hogy tényleg hála Istennek, hogy elmúlt. És mégis ugye az emberek annak ellenére, ezt hozzá kell tenni, hogy az igény nem volt ekkora. Megközelítőleg nem volt ekkora, tehát az igény, az emberi igény akkor szinte az volt, hogy élni, tulajdonképpen, még egyszer mondom ezt a szót, hogy együtt élni, nem voltak ennyire elzárkózva a családok egyik a másiktól, tehát értem ez alatt a családi házak faluhelyről beszélek most.”

Nincs a „kulturának háza”, otthona, ahol a fenti értelemben vett nemzetiségi–családi együttélés megvalósulhatna – az elbeszélő által fenntartott „tájház” e hiány betöltési kísérleteként értelmezhető. Lehet, hogy a kutatás megemlítése a kérdezőnek szól: azt kellene vizsgálni, miért nincs már az a teljes, gazdag kulturális együttélés, mint egykor – de ez nem derül ki egyértelműen. Mindenesetre az elbeszélésben saját élmények igazolják ezt az elképzelést. A fenti szövegrészben rá kell mutatni a Kádár-korszak ellentmondásos megítélésére: annak ellenére, hogy teljes és emberi világ volt, ma úgy ítélik meg, hogy hálát kell adni elmúlásáért. Az emberi igény fogalma nem teljesen világos, talán

a boldogulás kilátásaira utal, arra, hogy a mai világban az embereknek nagyobb (anyagi?) igényei vannak.

Az „*emberi mivolt*” teljessége kapcsán, a „*turizmus*” megemlítésén keresztül az 1973-as ausztriai utazás szövődik a történetbe, ami rendkívüliségével különös módon szintén a régi, emberi világ pozitívumai közé kerül, annak ellenére, hogy a nyugati külföldi utazás a hetvenes években nehézségekbe ütközött.

„Egy hétig voltunk úton, szinte hihetetlen. És szinte már bejártam - azt mondom - akkor már Nyugatot, nagyon érdekes volt először kint lenni annak ellenére, hozzáteszem, és ez a dokumentumok miatt nagyon lényeges, annak ellenére, hogy az igazi nagycsalád, tehát az anyai ágról a család, az sajnos nem azt a szót lehet használni, hogy *Vertreibung*, tehát el lettek üldözve, ez a nagyon szép szó, még nagyon sokan használják, megszoktuk, hogy kitelepítették őket.”

Mielőtt a „*turizmussal*” folytatnánk, álljunk meg egy pillanatra az „*igazi család*” kifejezésnél. E jelző, úgy tűnik, a nemzetiségek, munkások, emberek családi–testvéri együttélésétől különbözteti meg a vérszerinti családot. A fenti részletben az utazás értékét – és ezzel az akkori aranykorét is – tehát növeli a tény, hogy annak ellenére történt meg, hogy a család egy részét elüldözték 1946-ban. A történetészövés e „visszafelé-logikája” külön figyelmet érdemel. Az elbeszélő a Kádár-kor pozitívumai közé helyezi a nyugati utazást, annak ellenére, hogy ezt követően, egy rövidebb családtörténeti epizódból tudjuk meg, hogy többször, sikertelenül kért vízumot, hogy nagyanyját meglátogassa, és azt végül csak a nagymama halála után, 1971-ben kapta meg. Első ízben értesülünk a rendszer negatívumairól:

„Alig hatszáz kilométerre vagyunk egymástól, nagyanyámról beszélék, és nem ismerhettem meg, nem nőhettem mellette fel, nem látogathattam, úgy halt meg, hogy én egy nagyon belsős vagyok, amíg élni fogok mindig, amikor ez a téma van, hogy nagyanyám, mindig az jut eszembe, miért nem ismerhettem meg? Nagyon egyszerű a válasz erre, mert nem kaptam vízumot. A család sem, úgyhogy ez egy nagyon szomorú dolog. Úgyhogy nagyanyám tulajdonképpen egy törlés, nem ő, hanem egy törlés ebben az elmúlt rendszerben.”

Fontos megjegyezni, hogy a család kettészakadásának „egyszerű”, csupán adminisztratív okai vannak. A hiánnyal azonban, ami ebben a szövegrészben megfogalmazódik, a főnarratíva a mélypontjára zuhan: a nagymama nem önmaga, hanem egy törlés a (Kádár-) rendszerben. Az én-elbeszélés itt meg is megszakad:

„Mert a határok nagyon megszabták a dolgokat. Nem tudom, hogy most ezt hol folytatjuk?”

Az elbeszélő átadja az elbeszélés fonalát az általunk kérdezőnek, majd egy sikerületlen kérdést követően, mely „a *többi rokonra*” terelné a szót, szerencsére ott folytatja, ahol egy lélegzetvételenyi szünet erejéig abba hagyta. Vagyis ő maga válaszol a kérdésre, amely valószínűleg arra vonatkozott, hogy a „rendszer” krónikájával folytassa-e vagy a kitelepítés családtörténetével. A „*törlés*” megfogalmazás ugyanis arra utal, hogy az élettörténeti elbeszélésben a Kádár-rendszeren keresztüli személyes élet-elbeszélés és a kitelepítéssel kapcsolatos családtörténet elválik egymástól. Az én narratív konstrukciója így két utat is követhet.

A történet tehát a kitelepítés elbeszélésével folytatódik, a téma továbbra is a család szétszakadása marad. Az 1946 előtti egység a család együttlétén túl T-hez is kötődik: megtudjuk, hogy „*németégi és evangélikus*” terület, és hogy az utolsó konfirmációt PL tartotta 1946 tavaszán. A már alkalmazott ellentételezéses történetészövésben a kitelepítés előtti és utáni világ elbeszélése következik. A harminckét külföldön élő, elszakított unokatestvéréről hallhatunk, akikkel, mivel a hetvenes évekig nem találkoztak, az „*igazi testvéri kapcsolat soha nem alakult ki*”, szemben a nagymama kilenc gyermekének egymást segítésével és együttműködésével.

„Na most ez máról holnapra megszakadt. Megszakad az anya és a gyerekek közötti kapcsolat. Mi nem tudtuk, övelük mi van, jobban mondvá édesanyámék nem tudták, hogy ott kint mi van, azt is hadd mondjam el, hogy nyomorogtak ott kint, fáztak, áztak, éheztek. És ebből aztán családon belül nem, de rokonságon belül voltak sajnos öngyilkosságok is, nem egy T-i vetett véget magának, idősebb generációról beszélek, akik beleugrottak a ... folyóba, vagy az emeletről ugortak le, vagy vonat alá dobták magukat. Nem akartak tovább élni, mert el lettek szakítva, mert el lettek szakítva T-ről, Magyarországról, a gyökereiktől.”

Mint már korábban is láttuk, ahhoz az identitásstratégiához, amely az elbeszélői én önmagához (múltjához) fűződő viszonyát a kulturális örökség elve szerint határozza meg, szervesen hozzátartozik a szűkebb értelemben vett otthon vagy haza konstrukciója is. E konstrukcióban összekapcsolódik a földrajzi lokalitás (általában egy település) és a család története, és a kettő között a sváb nemzetiség közössége teremt kapcsolatot. Ez a konstrukció teszi lehetővé, hogy a lokalitással kapcsolatos néprajzi kutatások családtörténeti jelentőséggel bírjanak – és fordítva, a családi kutatások etnikai–kulturális jelentőségre teygenek szert. A fenti, szomorú szövegrészletben e konstrukció azáltal valósul meg, hogy ugyanabban a narratív struktúrában több alany („mi”, „édesanyámék”, ők „ott kint”, illetve „nem egy T-i”) követi egymást, és ezáltal egymás szinonimájává válik. A családok szétszakítása így a T-i (tágabban magyarországi) gyökerektől való elszakítás jelentéstartományába esik és viszont. Feltehető, hogy a „család” és a „rokonság” megkülönböztetése a fentihez („igazi család”) hasonló diszkurzív csoportképző eljárás.

Ezt követően az interjúban a már ismertetett narratív struktúrában felvetett témák váltakozó elbeszélése következik: a sikertelen vízumigénylést követi az „építés a jövő számára”, a társadalmi munka, a karrier, a belföldi utazások, egyszóval az „embercentrikusság” változatai. E szövegrészt a kitüntetések felsorolása zárja, mintegy csúcspontként, majd ismeretlen okból az interjú ismét megszakad („Nem is tudom, megállunk talán most.”). Az öntöde és a pártbürokrácia „munkáscentrikussága” következik, párhuzamban az elbeszélő én hatékony érdekképviselésével, azzal, hogy többször szembeszállt az embert figyelembe nem vevő, tisztán hatalmi döntésekkel (például a daru leállítatásának története). A főhős ezen, sokszor „árral szembeni” cselekedeteinek alapját a valóság ismerete alkotja:

„Mi láttuk Béccset, Bécs I-et, Bécs II-t. Nekem a nyelvem ez volt, anyanyelvem ez volt, nekem nem kellett ezt megtanulni. Na most mit nézünk? A fejlettebb Nyugatot. Mi volt a témánk [ti. a gyárigazgatóval] a hosszú úton, amikor Budapestre fölmentünk vagy akár máshova? Közbe-közbe jöttek, hogy mit tudom én, mi van Ausztriában, mi van itt, mi van ott. Én nem tudtam, hogy rosszat teszek azzal, hogy elmondom azt, hogy mi van odaát. Én azt mondtam, ami valóság.”

A valóság ismeretének fogalma a szövegben összekapcsolódik a családtörténet és a sváb származás témájával: anyanyelve miatt az elbeszélő

lés főszereplője „természetes” módon, vagyis tanulás nélkül tisztában van a valósággal, ismeri a Nyugatot – szemben a pártfunkcionáriusokkal, akik olyan „típusú emberek, akik csak azt a szemléletet látták”, nem a valóságot. Így a családtörténet kulcsfogalma, a „törlés” is tágabb jelentéstartományt vesz fel, a „valósággal” kerül kapcsolatba. Az elbeszélés a valóság témájával folytatódik, az igazgatóval kialakult nyílt beszéd nehézségeivel, majd a Német Szövetségben betöltött szerep témája következik. Látható, hogy a politikai képviselő és a valóság ismerete szétválaszthatatlanul összefonódik (a „valódi” politikai képviselő a valóság ismeretén alapul).

A mai nemzetiségi politika és az akkori ezután ismét ellentételeződik (rendezvények a „*semniből*”, szemben a pénzközpontú pályázati rendszerrel), majd következik a kétnyelvű helységnévtáblák története. Itt T, ahol nehézségekbe ütközik a táblák kihelyezése, „*ohazaként*”, „*az én hazámként*” van megnevezve. Az elbeszélő döbbenetét tolmácsolja, az esettel kapcsolatban az értetlenségét hangsúlyozza, hiszen egy felső párthatározatot éppen a pártfunkcionáriusok nem hajtanak végre, csak hosszas huzavona után.

Újabb beágyazott narratíva kezdődik ebben a szövegrészben, melynek legfőbb jellemzője az az imperatívusz, hogy a valóságnak megfelelően kell tudósítani a múltról. A Német Szövetségben a nemzetiségi képviselő ellen támasztott akadályok ismertetéséről van szó, és arról, hogy a pártba belépve könnyebb volt a szervezőmunka. („*Valóban így igaz. Sokkal egyszerűbb volt a munkám, nem volt rács előttem, nem volt zárt ajtó előttem.*”) Ezután rögvest a pártból kilépés elmesélése következik, majd a nemzetiségi munka mérlegének megvonása, melyben egy etnikai „mi” konstruálódik.

„Úgyhogy nagyon örülök, hogy a fiatalságomnak a legnagyobb részét, most már azt mondom, sikerült annak szentelnem, az életemet annak szentelni, hogy amit az őseinktől kaptunk, át tudunk adni, át tudtuk adni a követő generációknak, értem ez alatt az óvoda, iskola, akár a jelenlegit is.”

Az eredmények mindig együtt jelennek meg elérésük nehézségeivel, de nem hőstettként reprezentálódnak, hanem úgy, hogy a történet szereplője egyszerűen a feladatát végezte, és „*ember volt megint*”. Majd egy értékelésen keresztül, mely szerint „*most sem felhőlen T-n nemzetiségének lenni, sokkal rosszabb, mint az ötvenes, hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években*”, a hűségsszobor történetének részletes ismertetése következik, dokumentumok-

kal igazolva. Az elbeszélő levelekből, újságcikkekből idéz, az ombudsmani jelentést is felolvassa. A valóság-hű tudósítás narratívája ezzel hangsúlyossá válik, miközben az elbeszélő által felvett szerep is módosul: tanú lesz belőle, aki, mint egykor, kimondja az igazságot, élettörténetéből pedig tanúságtétel válik (és nem mellékesen az interjú helyzet is változáson esik át, nyilvános fórum lesz belőle). Újabb kivonulással van tehát dolgunk, amelyet az akkori és a mostani nemzetiségi politika ellentételezése alapoz meg. Az emlékmű történetének tragikumát az adja, hogy szinte a végletekig feszíti a családtörténeti és a „rendszeren” keresztüli személyes (nemzetiségi képviselői) narratívát, amely, mint láttuk, korábban is szétartóban volt. Talán lehet úgy fogalmazni, hogy a kilencvenes évek emlékezetpolitikájának új rendszerében egy újabb törlés megy végbe, amely azonban a teljes (etnikai) családtörténetet érinti.

„Azt szoktam mondani, nagyapámékat miért köpjem szemközt 2002-ben, hogy ők úgy szavaztak, én most ennyi év után köpjem szemközt őket, hogy 'disznók voltatok, meg ilyenek voltatok'? Nem. Ők úgy szavaztak '21-ben, ahogy szavaztak.”

A mindennapi, a sváb nemzetiségért végzett munka és feladatok elmesélése után az interjú ismét megszakad:

„Ahogy elmondtam, ez az én életem, én úgy is szeretnék elmenni az életből, hogy érdemes megnézni, nem tudom, van-e még egy negyed-órája, megnézni a kis múzeumunkat, jó, jó. Hát ennyit talán a mai napról, ha elég.”

Az interjú pontos körülményeit nem ismerve nem állítható teljes bizonyossággal, de valószínűsíthető, hogy ez a lezárás a korábban már megszakított főnarratíva vége. Erre utal, hogy az elbeszélő a múzeumába invitálja a kérdezőt (az etnikai „mi” többes szám első személyével). A szülői házban fenntartott „tájház”, ezt fontos megjegyezni, nem egyszerűen a már említett identitásstratégia része (a Kádár-rendszer „törölt” részének kiegészítése), hanem tanúságtétel is egyben. Egybekapcsolódik itt családi öndokumentáció és etnikai néprajzi kutatás, amely politikai jelentőségre tesz szert, amennyiben a valóságot örökíti meg (többek között a család múltbeli létezésével, T etnikai lokalitásával, vagy az öreg temető beépítésével kapcsolatos eset dokumentációjával).

Az összegyűjtött tárgyak és fotók egy egységes „történelembé” ágyazzák a németek lakta falu kitelepítéssel, a Kádár-rendszer „törlésével”, majd a hűségzoborral megszakított történetét, és az ugyanezért hézagos család-történetet, és mint láttuk, e kettő integrációját az etnikai kategória használata teszi lehetővé. Az elbeszélő megjegyzi, hogy mivel gyermekének nincsenek anyagi gondjai, „*azt a pénzt, amelyet tulajdonképpen a gyerekeknek illene mindig adni, azt erre a hobbira, amit elmondtam az előbb, képkeretekre, rengeteg ilyen-olyan, hát a helyiségeknek a fenntartására fordítom.*” Ugyanakkor a képparchívum azáltal is jelentőssé válik, hogy kitörölhetetlen:

„Szóval ilyen volt, és még egyszer mondom a fotókra visszatérve, marandó dolgok ezek. És ilyen jellegű fotó több is van, ami a múltból, szóval nem a legrózsásabb dolgot vetíti a mai ifjúságnak, vagy akik ezeket a dolgokat nem tudják. Természetes dolog, hogy ezeket a fotókat gyűjtöttem, és érdekes dolog az, hogy megmaradtak, és most ezt mind kiállítjuk tulajdonképpen.”

Nem egyszerűen olyan én-konstrukcióról van szó, amely a kulturális örökségen keresztül valósul meg, hanem a kulturális örökség-politika személyes verziójáról. Az identitás politikájáról, amelyben az emlékezet (különösen a Kádár-rendszeré) megőrzése és dokumentációja kitüntetett helyet foglal el. Itt, az interjú végén meséli el az elbeszélő, hogy személyes elhatározásból lemondott a német önkormányzat elnöki tisztségéről. A kivonulással politikai tevékenysége áthelyeződött az identitás folyamatos és hiteles artikulációjára, az én emlékhellyé válik. Az interjú így végződik:

„A következőt tudom elmondani, és ezt nem győzöm hangsúlyozni, hogyha akármilyen kérdés van, én azt hiszem, a múltkor adtam abból a levélből is, szívesen, bármikor, ha olyan jellegű dolog van, én megpróbálok mindig megmaradni, teljesen nem tudom, mert ha más mondana el, más meghallgatja, azt mondja, ez hazudik. Tehát még egyszer mondom. Magam részéről megpróbálok a talajon maradni, és ott a valósághoz közel maradni. Tehát amik megvoltak, megtörténtek, meg a mai helyzetben is megközelíteni ezt a valóságot, és megközelíteni.”

Összegzés

Az emlékezet és identitás időbeliségében a lokalizáció az esemény „elhelyezését” jelenti a narratív struktúrában – és az az által konstruálódó időben. Ebben a tekintetben a kényszermigráció a veszteség és a hiány értelmében konstruálódik (még akkor is, ha nincs kívül helyezve az élet-történeti narratíván), melynek betöltését szolgálja az a stratégia, amely az én önmagához való viszonyát a kulturális örökség elve szerint határozza meg. Az önmuzealizációval értékke alakítható az, ami korábban az elüldözés okaként funkcionált. A személyes–családi múlt etnikai kategórián keresztüli örökségesítése nem más, mint a stigmatizált etnikai hovatarozás szubverziója: az etnikai múlt az örökségesítésen keresztül a (nemzeti) közjő részévé válik.²⁵ Ezzel összefüggésben az interjús helyzet és maga a kérdező is részévé vált annak az identitásprojektnek, amely során a személyes élmények általános (kulturális) jelentőségre tesznek szert.

Ami a vizsgálat tárgyát képező térbeli lokalizációs stratégiákat illeti, az otthon konstrukciója egy olyan „minihaza”, amely minden tekintetben analóg a nemzeti hazával: az örökségesítésen keresztül etnicizálódó személyes–családi múlt a lokalitásban testesül meg (amely lehet település, ház vagy közvetlen környezet), és kulturális értékkel telítődik. Ez az eljárás megegyezik a nemzetállami örökségesítéssel, a különbség csak annyi, hogy utóbbi esetben a hazát az állam határai keretezik. Mindeközben a „hely” története, a családi leszármazás és az etnikai múlt összefonódik a narratívában, és ezt megerősíti a fizikai közelség az otthonként konstruált helyszínhez. Az otthon értékei a lokalitás abszolút és kizárólagos földrajzi elhelyezkedéséből erednek (egy másik sváb faluból nem lehetne otthon, mivel az kizárná az ősoket). Ez a konstrukció egyszerre lokalizál a magyar nemzet szerves, de megkülönböztethető részeként („egység a sokféleségben”), és különít el a „némettől”. Ezáltal a „hazatérés” eszméje olyan játéktérbe helyeződik, amelyben stratégiailag kezelhetőek a viszszatérésben rejlő diszkurzív ellentmondások. Mindez egy állami technológia performatív kisajátításán keresztüli ellenállásként értelmezhető.

A „svábsággal” kapcsolatos élettörténeti visszaemlékezések sajátja, hogy a Kádár-korszak határának megvonása a Rákosi-érától választ el, és nem a rendszerváltás utáni időszakról. E szerkezeti sajátosságon túl

²⁵ „Az államnemzet már nem tudja értékeit a társadalomra kényszeríteni, csupán megőrizheti azt, amit a különböző társadalmi aktorok jelenleg örökségként ismernek el.” Hartog: Örökség és történelem, i. m. 18.

is megállapítható, hogy a kulturális örökség elvén működő lokalizáció kezdeményeit a Kádár-korban találhatjuk meg, ám csak abban az esetben, amennyiben az a művelődéspolitikai területén maradt. A fenti interjúk közül azokban része a cselekményszövésnek a „rendszer”, amelyeknek egyúttal az etnikai politikum is részét képezi. Egyébként a Kádár-kor mintha hiányozna az elbeszélés szerkezetéből (néhány utalás van rá). Fontos megjegyezni ugyanakkor azt is, hogy az „apolitikus interjúkban” az állampárti rendszerben lehetővé tett területen indul *újra* az etnikai hovatarozás artikulációja. Ezzel párhuzamosan a „politikus interjúkról” pedig az mondható el, hogy az „etnikai” kivonul a kilencvenes években felszabaduló emlékezetpolitikai térből, pontosabban visszavonul a művelődés és kultúra területére.²⁶

Mindezt a fentiekben diszkurzív stratégiaként értelmeztem, amely során a kollektív bűnösség és igazságtétel logikájába szorult „etnikai” szubverziója azáltal valósul meg, hogy a Kádár-rendszer kulturális–etnikai koncepciója összekapcsolódik az örökségesítés személyes verziójával. Nem szabad elfelejteni, hogy az interjúk alanyai az „első generáció” képviselői. Azt gondolom, ezzel magyarázható, hogy az etnikai kategóriát a diszkurzív kényszeren keresztül kell felszabadítaniuk. A második és harmadik generációnak már minden bizonnyal megadatott a felejtés²⁷ – és ezzel a primordiális újrafelfedezésének lehetősége is.

---

²⁶ Vö. Kovács Éva (szerk): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány: Budapest 2004. (Regio Könyvek)

²⁷ Vö. Kasznár Kata Veronika: Emlékezet és felejtés egy lokális konfliktusban. *Anthropolis*, 2005/1–2. 179–196.

UDVARNOKY VIRÁG

„Elhunyt korszakról vagy jót, vagy semmit”*

*Magyarországi szerbek és horvátok a Kádár-korszak kisebbségpolitikájáról*¹

A Kádár-korszak különböző aspektusait vizsgálva felvetődik a kérdés, hogyan élték meg ezt a korszakot a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek, mennyiben volt helyzetük más, hátrányos, vagy éppen kiváltságos a többségi társadalomhoz képest. Vajon melyek voltak az egyes nemzeti kisebbségi csoportok sajátos jellemzői, hogyan viszonyult hozzájuk a hatalom, illetve mennyire különbözött az egyes nemzetiségi csoportok megítélése a korszakban? A következőkben szerb és horvát nemzeti kisebbséghez tartozók élettörténeti elbeszéléseivel foglalkozunk, és azt vizsgáljuk, hogyan emlékeznek a Kádár-korszakra, valamint, hogy mennyiben párhuzamosak illetve széttartóak a szerb és horvát elbeszélők megélt életútjai, illetve elbeszélte élettörténetei.

Kemény változók – biográfiai adatok

A szerb és horvát elbeszélők mindegyike 1937 és 1955 között született, Deszken, Felső-szentmártonban, Pécsudvaron, illetve Pomázon.

---

* K. megállapítása, 2004. április.

¹ Jelen tanulmány elkészülését az OTKA 2003–2005 között zajló, T 38025. számú, „A Kádár-korszak társadalmi emlékezete” c. kutatása tette lehetővé. A kutatást Kovács Éva vezette.

Az interjúk biográfiai adatai az elbeszélők két jellemző csoportját látszanak meghatározni. Az emlékezők zöme az értelmiség körébe tartozik. Olyan értelmiségi foglalkozást űznek, amelynek a nemzetiségi lét közvetlenül vagy közvetve fontos eleme. Mindnyájan a nemzetiségükhöz tartozó oktatási, vagy valamilyen érdekérvényesítő intézmény magas beosztású tagjai jelenleg, vagy voltak korábban. Egy kivételtől (ebben az esetben az édesapa is értelmiségi volt) eltekintve az elbeszélők első generációs értelmiségiek. A szülők minden esetben földműveléssel foglalkozó, kis- és középparaszti származású emberek voltak. Az elbeszélők másik csoportjába az alacsony iskolai végzettségűek tartoznak.

A másik dimenzió, melynek mentén szintén érdemes megvizsgálni az elbeszélőket, az életútjuk adta politikai beállítódásuk a Rákosi-érában, a Kádár-korszakban és a rendszerváltás után. Az értelmiségiek csoportjában több olyan család is található, amelynek valamelyik tagja (rendszerint az édesapa) a II. világháború után a Kisgazdapárt tagjaként politizált, így a Rákosi-korszakban kegyvesztetté, elnyomottá, kitzasztottá vált. Ehhez képest a Kádár-korszak enyhülést, biztonságot hozott számukra. Munkalehetőséghez jutottak, gyermekeiket taníttatni tudták, hosszabb-rövidebb tépelődés után meggyőzhetőek voltak arról, hogy a téeszésítésben nekik is részt kell vállalniuk. Nem voltak a fennálló hatalom támogatói, ugyanakkor ellenzői sem, sok munkával biztosítani tudták az élethez szükséges alapvető feltételeket. Saját nemzetiségi létük megtartó erejére támaszkodva, eléggé zárt közösségben éltek. Elfogadták a hatalom adta korlátokat, ugyanakkor éltek saját nemzetiségi és családi életüket. Gyermekeik (az elbeszélők) jó iskolai eredményeikkel a szocializmust építő fiatalokká váltak, lelkes ifjúgárdisták, úttörők, vagy úttörővezetők, KISZ-esek és KISZ-vezetők lettek. Tanulmányaik igen eredményes elvégzése után szakterületüknek megfelelő állásba kerültek, ahol a munkahelyi hierarchiában mind feljebb emelkedtek. Mindannyiuk életében felmerült a párttagság kérdése. Egyesek beléptek a pártba, mások nem, vállalva ezzel a munkahelyi karrier megtorpanásának lehetőségét is. A rendszerváltást követő biográfiai adataikból úgy tűnik, társadalmi viszonyaikban, munkahelyi lehetőségeikben számottevő változás nem történt. A lehetőségek nagyobb tárházát kihasználva tovább dolgoztak nemzetiségi autonómiájuk megteremtésén, az önálló iskolarendszer kiépítésén, a hagyományok és szokásrend megtartásán.

Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező elbeszélők családjai ugyancsak földműveléssel foglalkozó családok voltak. Hittek a szocializ-

musban, egy esetben alapító téveszelnök volt a családfő. Alapvetően nehéz anyagi körülmények között éltek, rengeteget dolgoztak. Gyermekeik nem tanultak tovább, egyesek családi traumákkal terhelt tévesz-dolgozók lettek, és a második gazdaság adta lehetőségek kihasználásával próbáltak jobb anyagi körülményeket teremteni családjuk számára. Mások a szolgáltató szférában kezdtek dolgozni, ahol a legalitás és illegitalitás határán mozgó ügyeskedéssel tettek szert anyagi javakra. A rendszerváltás után a mezőgazdaságból élők ellehetetlenültek, életkörülményeik rosszabbodtak, az előző rendszerben kialakult, begyakorlott kereteket a bizonytalanság, a kilátástalanság és rendkívül rossz anyagi körülmények váltották fel. A szolgáltató szférában dolgozók az 1980-as évek ügyeskedésein szocializálódva a kiépülő piacgazdasági rendszerben igyekeztek lehetőségeket találni, önálló vállalkozásokba kezdtek, melyek családi és egyéb problémák következtében nem voltak hosszú életűek. A rendszerváltás a nemzeti kisebbségekhez tartozók esetében is az alacsonyabb iskolai végzettségűeket sújtotta nagyobb mértékben, ők kerültek kiszolgáltatottabb, bizonytalanabb helyzetbe.

Elbeszélt történelem

Az élettörténeti elbeszélések elemzésének fontos része az emlékezés mechanizmusainak értelmezése, működésének konkrét helyzetben való felderítése. Ez a szemléletmód az emlékezetet alapvetően nem reprodukciónak, hanem egy folytonosan változó, az adott társadalmi helyzethez alkalmazkodó konstrukciónak tartja. Az interjúk feldolgozása-kor érdemes tehát elgondolkozni azon, hogyan jönnek létre az emlékező szubjektív történetei, milyen külső és belső tényezők hatása befolyásolja és alakítja az emlékezés folyamatát.² Kiemelnénk néhány irányzatot az emlékezéssel kapcsolatos különböző elméletek közül.

Bartlett szerint az emlék nem pontos mása az emlékezővel kapcsolatos múltbeli történéseknek. Azt állítja: az emlékezés nem reprodukciós folyamat, melyben a múlttól bennünk lévő emléknymokat idézzük fel, hanem konstrukciós folyamat, amely az úgynevezett sémák segítségével történik. „*A séma általi meghatározottság a valamikor a múltban történt reakciók*

---

² Részletesebben ld.: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000.

és élmények befolyásoló lehetőségei közül a legalapvetőbb”.³ A séma tehát nem több mint a múltbeli tapasztalatok és reakciók együttese, amely a jelenben, az emlékezéskor lehetővé tesz egy speciális alkalmazkodó reagálást az aktuálisan beérkező impulzusokra. Bartlett szerint az emlékezési folyamat olyan egyéni konstrukciós folyamat, amely részben tudatos, részben pedig a pillanatnyi élet, az adott szituáció, az adott magatartásmódok hatására állandóan változik és átalakul.

Halbwachs úgy véli, az emlék elsősorban individuális tudati állapot, „nem más, mint kép: a szótól elválasztott kép”.⁴ Az emlékezés azonban nem létezik szavak nélkül. A szavak nyelvet feltételeznek, amely nem egyetlen emberre, hanem a társadalom egészére jellemző. Halbwachs szerint a nyelv adja az emlékezés referenciális keretét, és egyúttal kollektív voltát is kijelöli, folyamata csak a kollektív emlékezet, a társadalmi konvenciórendszer segítségével mehet végbe. Természetesen ezek az emlékezés-elméletek nem állnak egymással kibékíthetetlen ellentétben, inkább egy bonyolult folyamat más-más aspektusát ragadják meg.

A szerb és horvát elbeszélők esetében bizonyos értelemben Bartlett-i, bizonyos értelemben Halbwachs-i emlékezőkről beszélhetünk. A Bartlett-i emlékezők, amikor életük egy konkrét, rájuk vonatkozó, egyedi történetét mesélik el, azok sokszor a Kádár-korszak tipikus történeteinek is tekinthetők. Ilyenek például a családdal kapcsolatos visszaemlékezések, az egyetemi felvételi vizsga menete, a tévesztési történetek, a nyári úttörőtáborok emlékei, illetve a nyelvhasználatból adódó inzultusok elbeszélései. Ebben az esetben azonban sokkal hangsúlyosabbak mind tartalmilag, mind terjedelmileg a Halbwachs-féle értelemben vett emlékező történetek, melyek a nemzetiségi léttel, identitással összefüggő elbeszélések.

A kutatásban készített interjúkból úgy tűnik, hogy a saját, személyes történetek sokkal kisebb számban, hangsúlytalanabban jelennek meg az interjúkban, mint a nemzeti kisebbségi léthez kötődő identitás-történetek. Ennek több oka is lehetséges. Elképzelhető, hogy saját nemzetiségi létük olyan zárt közösséget alkot, amelybe külső szemlélőt nem, vagy csak egy bizonyos szintig engednek be. Ugyanakkor valószínűleg számukra a legfontosabb – talán saját, személyes élettörténetüknél is

³ Bartlett, Frederic Charles: *Elmélet az emlékezésről*. In: Ugyanő: *Az emlékezés*. Gondolat: Budapest, 1985. 293.

⁴ Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: Budapest, 1971. 128.

fontosabb – a nemzetiségi, a kisebbségi létük, olyan meghatározó tényező, önreprezentációs elem számukra, amely elnyomja, illetve felülírja az általuk megjelenített egyéni különbségek zömét. Ebből a sajátos jellemzőből fakad, hogy az elbeszélők nemzetiségétől függetlenül az interjúk tulajdonképpen bizonyos értelemben hasonlítanak egymásra (egy kivételtől eltekintve, amelyről később még szót ejtünk).

Fontos megemlíteni, hogy az elbeszélők kiválasztásában egy állandó, a kutatás természetéből fakadó szűrőtényező működött: csak olyanokkal készült interjú, akik jól beszéltek magyarul. A narratív interjúzási módszer esetében ugyanis az interjú további forrásként való használata elkerülhetetlenül szükségessé teszi az anyanyelvi nyelvhasználat. Ez a tény természetesen behatárolta az interjúalanyok körét, illetve az interjú minőségét is.

A megkérdezettek zöme értelmiségi, és társadalmi státuszuk nyilvánvalóan hatással van nemzetiségi tudatuk megfogalmazására, életben tartására is. A többi elbeszélő a szolgáltató szférában, illetve a mezőgazdaságban dolgozott vagy dolgozik. Az iskolai végzettség csökkenésével megállapítható, hogy az elbeszélők egyre kevésbé voltak képesek élet-történeti elbeszélésre, ami úgy tűnt, leginkább az elbeszélést feltételező nyelvi problémákból fakad. Egyértelműen megfigyelhető, mennyire fontos az igazán belső, saját elbeszélés megszületéséhez az anyanyelvi nyelvhasználat. A kutatásban megkérdezettek családi, intim nyelve a nemzetiségi nyelv volt, születésüktől fogva. A kisebbségi léthez elválaszthatatlanul hozzátartozik tehát egyfajta éles elkülönülés a társadalmi nyilvánosság két szférája között: a magánszféra és a közsztéma között. Esetükben nemcsak a klasszikus, Habermas-i értelemben vett elkülönülésről van szó, hanem egy alapvető eszköz, a nyelv eltérő használatáról is. Úgy tűnik tehát, hiába tudnak magyar nyelven is beszélni az elbeszélők, az igazi intimitások nyelve az anyanyelvük marad.⁵ Többek között ez is magyarázatul szolgálhat az előbbieken felvetett problémára, az interjúk identitástörténeteinek, nemzetiségi csoport-meghatározó történeteinek túlsúlyára. Az iskolai végzettség emelkedése nemcsak

⁵ A 2001-ben végzett népszámlálás adatai szerint 3388 fő vallotta magát szerb anyanyelvűnek, 5279 fő állította magáról, hogy igényt tart valamiféle szerb kultúrára, illetve az előző népszámlálásokhoz viszonyítva magának mondható a szerb nyelvet családi, vagy baráti körben beszélők száma, mely 4186 fő volt. Ld.: Bottlik Zsolt: A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén. *Kisebbségkutatás*, 2005/2.

a foglalkozási-munkavégzési lehetőségek magasabb szintjére kerülést feltételezheti, hanem a társadalmi intézményrendszerbe való nagyobb integráltsági fokot is. Ezért lehetséges az, hogy az értelmiségi elbeszélők képesek az élettörténeti elbeszélés létrehozására, hiszen sokkal több szálon, más minőségben (mint például munka, kommunikáció, érdekvéonyesítés) kötődnek a hétköznapiakban a többségi társadalomhoz. Míg az ellenkező esetben ez a kötődés közel sem ilyen szoros és szükségszerű. Az alacsonyabb iskolai végzettség, a fizikai, mechanikus munkavégzés, az absztrakt gondolkodást kevésbé igénylő, kevésbé önmegvalósító feladatteljesítés a nemzetiségi nyelvhasználat és életmód szempontjából talán nagyobb szabadságot ad, még jobban erősíti a nemzetiségi nyelvet és szokásrendszert, a családi, nemzetiségi közösség zártóságát.

Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy hiába képes ez a kisebbségi értelmiség valódi élettörténeti elbeszélést létrehozni, ha történeteik felzárkóznak, távolságtartóak, „közsférába” való szalontörténetek maradnak. A létrejött interjúk vélhetőleg egy ilyen típusú szimbolikus jelentést is hordoznak magukban.

Nemzetiségi létükről az interjúalanyok a következőképpen emlékeznek:

„Én mint nemzetiségi azt mondom, hogy én két kultúrával rendelkező egyén vagyok. Illetve a családom, illetve akik ehhez a kisebbséghez tartozunk, már két kultúrát ápolhatunk, két kultúrában élünk, két nyelvet beszélünk, van egy hazánk, ahol élünk, Magyarország, és van egy – egy őshazánk, ami jelen pillanatban Horvátország, és őőő kötődünk – szoros szálakkal az anyaországhoz, de a gyök- a gyökereink, a családjaink, az emlékeink, azok idekötnek bennünket. És én, én úgy érzem, hogy én büszkén vállalom azt, hogy én horvát nemzetiségi vagyok, és büszkén vállalom a – a saját nemzetiségem nyelvét, kultúráját, hagyományait, és érzelmileg nagyon-nagyon kötődöm hozzá.”⁶

Haza, őshaza, anyaország. Vajon melyik szó melyik országot jelöli és milyen jelentést hordoz? A haza Magyarországot, a mindennapi életet jelenti. Az őshaza, az anyaország Horvátországot és a kötődést – mely inkább az anyanemzet kultúráját, hagyományait és szokásrendszerét – jelöli. A hazájához, Magyarországhoz is igen fontos dolgokat

⁶ Idézet B-né interjújából, 2004. június.

köt az elbeszélő: a gyökereket, a családot és az emlékeket. Vagyis dacára minden különbözőségnek, kisebbségi létnek, több száz éve élnek nemzetiségi kisebbségben Magyarországon, amely egyszerre jelent védelmet, befogadást, állandóságot, kézzel fogható megtapasztalhatóságot, családot, emlékezést.

„Tehát mondjuk sem a kultúrám, sem a neveltetésem, sem a mit tudom is én, hazához való viszonyom, *egyáltalán* nem különbözik semmitől, mint egy normális magyar, vagy mit tudom is én, szlovák, vagy itteni sváb. Szóval ez olyan természetes volt, hogy itt együtt élnek, csak mindenki a saját *ünnepét* vagy saját *jellegét*, azt valahogy jobban átérzi, vagy időt szentel.”⁷

Ez az elbeszélő tulajdonképpen az előző felvetést erősíti, csak más aspektusból szemlélve. A befogadó ország biztonságában lehet különbözőnek lenni, másik kultúrát ápolni, egymás kultúráira tekintettel lenni.

Az elbeszélésekből kitűnik, hogy a hazai horvát és szerb kisebbség korlátozott módon ugyan, de a Kádár-korszakban is megőrizhette nemzetiségi létét és fenn tudta tartani zárt, nemzetiségi közösségeit. Ennek különböző megnyilvánulási formái voltak: homogén házasságkötés, családon belüli nemzetiségi nyelvhasználat, nemzetiségi iskolába járás, intenzív vallásgyakorlás, vallási ünnepek megtartása, ünnepekhez kötődő szokások életben tartása, hagyományok nemzedéki átadása és gyakorlása (népviselet, ételek, énekek, táncok), munkavégzés (nemzetiségi iskolai tanár, óvónő, nemzetiségi szervezet tagja) és a szabadidő eltöltésének nemzetiséghez kötődő módjai (a nemzetiségi táncegyüttes vagy a kórustagság, a gyerekeknek tartott nemzetiségi foglalkozás, a nemzetiségi családok összejárása, a kölcsönös segítségnyújtás és az erős kapcsolati hálózat).

Mint korábban jeleztük, volt egy élettörténeti elbeszélőnk, aki nem volt képes elmesélni (vagy nem akarta velünk megosztani) élettörténetét. A horvát kisebbséghez tartozó férfi alacsony iskolai végzettségű, apja téveszalapító és elnöklő kommunista volt, felesége magyar (az övök az egyetlen vegyes házasság a mintában!). Családi betegségek, traumák, elhallgatások, bizalmatlanság, kétes üzleti vállalkozások szegélyezik életútját. Mindez magyarázatul szolgálhat az emlékező történetmesélésében mutatkozó nehézségekre. Ebben az egy esetben úgy tűnt, hiába járt nem-

⁷ Idézet Sz-né interjújából, 2003. szeptember.

zetiségi iskolába az elbeszélő, és hiába próbálja fenntartani gyermekeiben is a nemzetiségi tudatot (egyikük jelenleg is táncol a helyi nemzetiségi néptánc együttesben, a másik nemzetiségi gimnáziumba jár), mégis kiesett a nemzetiségieket összetartó erős kapcsolati hálózatból, nem tartozik sehová, magányos, szorongó, bizonytalan ember. Nemzetiségi létéről így nyilatkozik:

„A horvát nemzetiséggel kapcsolatban meg főleg büszke vagyok, mert egy akkora kultúrával rendelkezünk, ami számomra megfoghatatlan és elmagyarázhatatlan.”⁸

Megfoghatatlan és elmagyarázhatatlan, vagyis számára nem megélhető, ő maga is kívül marad a horvát nemzetiségi kultúrán. Nem tud hétköznapijainak, vagy ünnepnapjainak részévé lenni, nemzetiségi identitása nem alakul ki, nem válik belsővé. Magánéleti problémái és vegyes nemzetiségű családja elragadta a nemzetiségi léttől. (Ennek lehetséges magyarázatai olyan személyes élettörténeti aspektusok tükrében ismerhetők meg, amelyek a jelen kutatás témája szempontjából nem relevánsak, illetve az életútbeli intimitások miatt nem elemzendőek.)

Az élettörténeti interjúk apropója a jelen kutatásban a Kádár-korszak kisebbségpolitikájának megélése, megítélése volt.⁹ Az előzőekben ismertetett biográfiai adatok azt sugallják, hogy az elbeszélők viszonylagos nyugalomban és biztonságban, elfogadható körülmények között éltek a Kádár-korszakban, vagyis kevésbé mondható, hogy a korszak elszenvedői lettek volna. Az elbeszélő életutak azonban több esetben mutatnak meg negatív folyamatokat is. Szinte mindegyik családban történtek traumatikus események is ebben az időszakban: erőszakos tévesztés, politikai okokból korai nyugdíjazás, nemzetiségi oktatás átalakítása,¹⁰ munkahelyi választási kényszer: előrelépés, vagy vallásgyakorlás, szegénység. Vagyis ezen a ponton a megélt és az elbeszélő életút ellentétben vannak egymással, de legálább is erőteljesen árnyalják az előzőekben felvázolt képet.

⁸ Idézet K. interjújából, 2004. április.

⁹ Az interjúkat minden esetben a következő bevezető mondatokkal kezdtük: „A Kádár-korszakban Magyarországon élő nemzeti kisebbségek körében végzünk kutatást. Arra kérem, hogy mesélje el az élettörténetét!”

¹⁰ A nemzetiségi oktatásról részletesebben ld.: Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás a Rákosi-kurzus idején. *Új Pedagógiai Szemle*, 2004/6.

„Különböző városi értekezletekre kellett, vezetői értekezletekre kellett mennünk, és az akkori osztályvezető azt mondta, hogy hát az a vezető, aki ugyan nem párttag, *de* vezető beosztásban van, és ha tudomására jut, hogy ő- templomba jár, gyakorolja vallását, az búcsút mondhat a vezetői pályájának. És hát ugye ez engem mélységesen felháborított, mert, mert hát én úgy nőttem föl, hogy, hogy katolikus vallásban nevelkedtünk. Nem bigottságként, de mi ezt fogadtuk el, és ebben hittünk, ebben nőtünk föl. És hazajöttem, és mesélem a férjemnek is, azt mondja a férjem, hogy te, hát mi a gond? Hát, mondom szerintem semmi. Hát a diplomámat azt én szereztem, azt nem vehetik el tőlem, legfeljebb nem leszek vezető, semmi nem fog változni. Mi ugyanúgy élünk, mi templomban esküdtünk, és ahogy már mondtam, gyerekeim, sőt, az unokáim is gyakorolják vallásukat. Mondjuk ez is egy ilyen ö- erőszakos beavatkozás volt a családok és az emberek ö- egyéni életébe, aminek hál’ Istennek vége lett, és nem kell ilyenektől most már tartanunk.”¹¹

Ebben az esetben egy jó munkahelyi pozícióban, vezető állásban lévő pedagógusnak választania kellett, párttag lesz-e. A pedagógus elbeszélése szerint azért nem lépett be a pártba, mert akkor nem járhatott volna templomba. Végül annak ellenére, hogy megtagadta a párttagságot, megtarthatta vezető beosztását. Életrajzi adataiból csak azt látjuk, hogy nem volt párttag és vezető beosztásban dolgozott, azonban azt a gyötrelmet és szorongást, amit akkor érezhetett, csak megélt életútjából sejtethetjük meg.

Mindezekkel az árnyalatokkal együtt is az interjúk összességében a Kádár-korszak minden esetben inkább pozitív, mint negatív előjelet kap, és nosztalgiát ébresztő, biztonságot adó életrajzakként jelenik meg. Erről tanúskodnak a következő interjúrészletek is:

„Hát mink – én mondjuk – nem volt probléma, mint nemzetiségieknek a Kádár-korszak alatt, mer’ mink nem voltunk semmibe’ korlátozva. Mink ugyanúgy megtartottuk a- már a- egyházi ugye, mondjuk elmehettünk templomba, mentek a körmenetek, ö- Húsvétkor, meg nálunk Szent György napján is.”¹²

---

¹¹ Idézet B-né interjújából, 2004. június.

¹² Idézet S-né interjújából, 2003. november.

„Énnekem *semmi* kifogásom nem volt, akkor, mikor a Kádárék voltak. *Hagyták* az embert dolgozni, aki mibe született, amit tanult, azt csinált.”¹³

„Tehát volt benne rossz is, volt benne jó is. Nekem, mint gyerekeknek jó volt. Nekem mint nemzetiségi ö- létem, hovatartozásom miatt *soha*, egy sérelem nem ért. *Egy* az egyetemen, de hát az is olyan volt, mondom, hogy később aztán megbocsátottunk egymásnak, mer az valahol egy ilyen elszólás volt, ami nekem nagyon-nagyon rosszul esett, de azóta, mostanában ezt a, ö- ezt a felgyorsult, ezt az önző, egoista, nekem az a közösségi szellem úgy, úgy a *lelkemnek* megfelel. A szlávok általában’ ilyenek, hogy nem, én nem áldozatnak, hanem közösségben lenni, és együtt lenni, az nekem nagyon hiányzik. Tehát az jó volt, hát, az, hogy nekem lehetőségem volt, mintegy paraszt származásúnak egyetemre kerülni, ez szintén szerintem ma azt mondanánk, hogy Isten ajándéka, akkor azt mondtuk, hogy belefértem abba a rubrikába, ugye, hogy mer’ kellett paraszt származású, kellett esetleg nemzetiségi, mint már mondtam, ilyen magas, ilyen szemű, satöbbi. Tehát nem ámítom magam, tudásom megvolt mer’ végül is a jegyeim jók voltak, a felvételem sikerült, tehát ezt se mondhatom, de szerintem egy nagy adag szerencse is kell az életbe’. A bátyám szintén, tehát ő mezőgazdasági szakkozepet végzett, aztán menet közbe’, már mint családos ember elvégezte az egyetemet, tehát neki szintén. Tehát gyakorlatilag az én szüleim, anyukám hat elemi, édesapámnak meg általános, tehát ez a ö- népi elemi iskolája volt, még az egyházi iskola, mi meg egyetemi. Tehát már mindkét gyerekből egy felsőfokú képzettségű lett, úgyhogy szerintem ez ennek a korszaknak volt egy, egy tudatos politikája, hogy népi kérdéseket ö- fejleszteni. Mondom, hogy pártba meg nem léptem, úgyhogy ott se jót, se rosszat nem tudok mondani, kétszer masszíroztak, úgyhogy amikor elkezdtem dolgozni, hogy lépjek be, aztán mondtam, hogy köszönöm szépen. Ennyi.”¹⁴

„A Kádár-rendszerben vagy a háborút követő rendszerben volt egyfajta – ö esélyegyenlőséget hirdető ö- eszmeiség, meg ideológia a az akkori ugye szocializmusban, vagy azt építő rendszerben, ami végül is egy

¹³ Idézet S-né interjújából, 2003. november.

¹⁴ Idézet Sz-né interjújából, 2003. szeptember.

nagy hazugságon alapult. De ha az emberek ezt elfogadták egy természetes játékszabálynak, és ebben a játékszabályban azt kellett tiszteletbe tartani, hogy én e szerint élek, és valami *pluszt* kell adnom ahhoz, hogy én kitűnjek a többiből, ez végül is egy pozitív üzenetet hordozott, és pozitív eredménye volt. Nem véletlenül kerültek ki tehetséges emberek, akik valamilyen mérce, valamilyen lépcső szerint megmérettettek, és igazolták, hogy jobbak valaminél.”¹⁵

„...hát gyakorlatilag mi, mint ő gyerekek, úgy nőttünk föl, úgy nevelődünk az iskolából is, hogy hát ez a- egy pozitív *ö- társadalom*, a szocializmust építő társadalom, amely úgy maradt meg bennem, mint egy viszonylag, én tudom, hogy egy *ö- bizonyos politikai keretek közé szorult*, de viszonylag kiegyensúlyozott rendszer lehetett. Ezt onnan is ümlemérhetem, hogy amikor én végeztem 1942-ben, hát énnekem lehetőségem volt, tehát felkínált állások voltak.”¹⁶

A megkérdezett szerbek és horvátok számára a Kádár-rendszer a „legvidámabb barakkot” jelentette: magasabb iskolai végzettséget, mobilitási lehetőséget, keretek között tartott, csak bizonyos feltételekhez kötött, tulajdonképpen inkább elnézett vallásgyakorlást, közösségi életet, (látszat)egyenlőséget, amelybe egy nemzeti kisebbségi is beletartozhatott, amely mindenféle régi sérelmet (pl.: Rákosi-korszak) elfedhetett, egzisztenciálisan kiszámítható életformát, munkát adhatott.

Fénykép és elbeszélés

A narratív interjúkészítés módszertanában kissé rendhagyó módon, a kutatás során kísérletképpen az interjú megkezdése előtt egy köteg képet is átadtunk minden emlékezőknek. A képek a következők voltak:

1. Idős házaspár a tanyán
2. II. világháború utáni utcakép az élelemhiányról
3. Zsidók deportálása Kőszegről
4. Rabmunka az 1970-es években
5. Kádár János pecázik Balatonaligán
6. Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen

---

¹⁵ Idézet G. interjújából, 2003. december.

¹⁶ Idézet R. interjújából, 2003. október.

7. Munkásőr plakát
8. Rakodómunkás banánt cipel
9. A Köztársaság téri ostrom áldozatai 1956-ban
10. Cigányasszony munka közben a ládaüzemben
11. Piaci életkép kofákkal
12. Hegedülő cigány kisfiú
13. Illés együttes
14. Az utolsó pártkongresszus
15. Esti tévzés a munkásszálláson
16. Szerb család népviseletben

A kutatásban több célja is volt a képek felhasználásának: egyrészt megvizsgálni, hogyan hat az emlékezés folyamatára a képek megmutatása, másrészt megfigyelni, mely képeket és hogyan építik be az elbeszélésbe, mely képek azok, amelyek működnek, amelyek „emlékeztetnek”. Továbbá érdekes megfigyelni, hogy felismerik-e az elbeszélők a képeken látható jelentést, vagy esetleg nem, melyik képhez milyen más jelentést kötnek.

Az elbeszélők háromféleképpen reagáltak a képekre. Voltak olyanok, akik egyáltalán nem vették figyelembe azokat, a képekről külön semmit sem mondtak, elbeszélésükön sem volt érezhető a képek hatása. Voltak, akik mint egy újabb eléjük táruló akadályt, megoldották a képek adta feladatot is, szinte kötelességtudóan próbáltak mindegyikről beszélni valamit, helyenként személyes élményt is hozzáfűzni. Leginkább azonban azt lehetett érezni rajtuk, alig várják, hogy túl legyenek rajta. A harmadik csoportba tartozók, mielőtt hozzáfűztek volna a képek értelmezéséhez, általános-ságban értékelték azokat. A következő megjegyzések hangzottak el: „*Nem jók, egy eleve kitalált Kádár-képet sugallnak!*”¹⁷; „*Elhunyt korszakról vagy jól, vagy semmit!*”¹⁸; „*Nem tetszenek a képek, nem rólunk szólnak!*”¹⁹. A megállapítások szerint a képek túl kritikusak, nem kapcsolódnak a nemzeti kisebbségek saját, csak rájuk jellemző problémáihöz, élethelyzetükhöz.

Az emlékezés folyamatára gyakorolt hatásuk alapján úgy tűnik, hogy az elbeszélők inkább korlátnak érezték, vagy mankónak használták a képeket a kötelező „emlékidőzéshez”. A narratív interjúzás technika egyik legfontosabb célja a többi hagyományos mélyinterjúzás technikával szemben éppen az, hogy szabad folyású történetmesélést biztosít-

¹⁷ G. megállapítása, 2003. december.

¹⁸ K. megállapítása, 2004. április.

¹⁹ Sz-né megállapítása, 2003. szeptember.

son az elbeszélőnek. A képek ugyanakkor erősen sugallóan hatottak, és nem segítették az elbeszélő emlékezését, hanem inkább zavarba hozták, gátolták, alkalmazkodásra készítették, megfelelési kényszerként hatottak. Az előzőekben már emlegetett nyelvi korlátok mellett valószínűleg a képek használata is erősítette, hogy kevésbé tudtak az egyéni szubjektív történetek megszületni. További gátló tényező lehetett maga az interjú helyzet is: az elbeszélő és a kérdező közti korosztályi különbség, a vizsgahelyzetnek tűnő szituáció.

A képek jelentésének felismerése, azonosítása és az általuk kiváltott asszociációk is érdekes eredményeket hoztak. A ládaüzemben dolgozó cigányasszonyról és a piaci kofákat ábrázoló képekről senki sem beszélt, tehát ezek a képek semmilyen értelemben nem működtek az interjúzási helyzetben. A II. világháború utáni élelemhiányról, a tanyáról és a hegedülő kisfiúról is csak kevesen beszéltek, nem tulajdonítottak különösebb jelentést nekik. A többi képről ugyanakkor történetekkel és jelentésekkel felruházott érdekes elbeszélések születtek:

3. Zsidók deportálása Kőszegről

Senki sem ismerte fel, hogy a képen zsidó deportálásról van szó, egyesek a hortobágyi kitelepítéssel, mások a svábok kitelepítésével azonosították, többen rákérdeztek, mi köze ennek a képnek a Kádár-korszakhoz. A képet nem hozták összefüggésbe, nem állították párhuzamba saját nemzeti kisebbségi létükkel.

4. Rabmunka az 1970-es években

Alapvetően ezt a képet sem ismerték fel egyetlen ember kivételével, mindenki valami kedves emléket kötött a képhez, ami a jókedvű, közösségi munka, vagy az úttörőtábor hangulatát idézte.

„...részt vettem ilyen mezőgazdasági munkákon, például jártunk mi is, diákként, még általános iskolába elmentünk például egyrészt olyan táborban, ahol délelőtt mezőgazdasági munkákba vettünk részt, tegyük föl eper szüret vagy, vagy ő ő cseresznyét szedtünk stb., illetve középiskolás koromban is építőtáborban, a ő *tanárként* pedig a gimnáziumba minden évbe rendszeresen elmentünk ősszel ilyen őszi betakarítási munkálatokba...”²⁰

---

²⁰ Idézet R. interjújából.

5. Kádár János pecázik Balatonaligán

Elbeszélőnk elmondta, milyen ember volt Kádár János a hétköznapokban, személyét nem politikusként, hanem magánemberként értékelte, nosztalgiával tekintett vissza rá. A politikus magánemberként közelebbinek, esendőbbnek, szánhatóbbnak, valóságosabbnak tűnhet a hétköznapi ember számára. Kádárnak, mint magánembernek könnyebben megbocsáthatóak, elnézhetőek a hibái is.

„Én egyszerű embernek gondoltam, nem volt egy jó szónok, az az igazság, őőő nagyon jól lehetett volna parodizálni, ha lehetett volna.”²¹

„Ilyet lehet látni bármelyik magyar *hatalmi* vagy ellenzéki párt vezetőjéről, csak őő az egyik ugye Kuba, a másik Dominika, a harmadik a saját yachtja Adrián. Nincs, nincs, nincs jelentősége. Ez egy szerény dolog volt, semmi mást nem lehetett rá mondani, – az igaz volt.”²²

---

²¹ Idézet Sz-né interjújából.

²² Idézet G. interjújából.

6. Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen

A cigányság helyzetéről csak egy ember ejtett szót, a többiek nem a cigányokra, mint etnikai csoportra, vagy a teljesen szokatlan közegre, a lakótelepre tették a hangsúlyt, hanem a szalonnasütésre. Így a tábortűz és a közösségi élmény kapcsán meséltek saját múltbeli élményeikről, kirándulásaikról.

7. Munkásőr plakát

Ennek a képnek a kapcsán derült fény az egyik elbeszélő ifjúgárdista múltjára. Mások hangsúlyozták, hogy az egyéni szerepvállalás számít, nem az egyenruha, illetve kiemelték a közösségi élmény fontosságát, pozitív tölte-tét. A munkásőrökkel, azok szerepével, helyzetével nem foglalkoztak az elbeszélők. A pózoló munkásőröket ábrázoló plakátot nem lehetett félremagyarázni, másként értelmezni, ezért inkább nem beszéltek róla.

8. Rakodómunkás banánt cipel

Erről a képről mindenki szívesen beszélt, az elbeszélők felidéztek, ők kitől szereztek, vagy kaptak, illetve mikor ettek először banánt. Az egyik elbeszélő jelezte, hogy „*valamit adni is kellett a népnek*”. A kép „veszélytelen”, hétköznapi témájú, ezért különösebb politikai állásfoglalás nélkül lehetett róla beszélni.

9. A Köztársaság téri ostrom áldozatai 1956-ban

Mindenki felismeri a helyszínt és az időszakot is. Talán ez az a kép, amelyről érezhetően mindenki a megfontolt, máskor is képviselt, megdolgozott, előre kialakított véleményét mondta el, ami természetesen egy távolságtartó, közsférába tartozó megnyilvánulás, hivatalos, a politikai állásfoglalástól tartózkodó megszólalás volt. A politikai tartalmú képek között talán ennek volt a legegységesebb értelmezése. Minden interjúalany a szélsőséges hangulatot, a zűrzavart, a félelmet és a családi fenyegetettséget emelte ki, az 1956-os forradalom politikai tartalmával nem foglalkoztak.

13. Illés együttes

E kép kapcsán szinte minden emlékezőnek a fiatalsága idéződött fel, megmosolyogták a képet, nem beszéltek különösebben róla.

14. Az utolsó pártkongresszus

Nem szívesen beszéltek róla, volt, aki azt állította, egy parlamenti ülés ma is ugyanígy néz ki, semmi nem változott. Feltételezhető, hogy az elbeszélő életére, személyes boldogulására, életterére és

életkörülményeire a rendszerváltás nem volt különösebb hatással, mint ahogy erre engednek következtetni az értelmiségi csoport tagjainak biográfiai adatai is.

15. Esti tévzés a munkásszálláson

Erről a képről is szívesen beszéltek az emlékezők: a képből nem a munkásszállót, hanem a televíziót emelték ki, felidéztek, ki mikor látott először televíziót, felidéztek a televízióval kapcsolatos családi történeteket.

16. Szerb család népviseletben

Ezen a képen felismerik a népviseletet, a népviselethez kapcsolódó népszokásokról beszélt a legidősebb elbeszélő. Ez a kép inkább az alacsony iskolai végzettségű csoportot érintette meg. Azok az elbeszélők, akik a politikai, társadalmi viszonyrendszerben tájékozatlanabbak, bizonytalanabbak, a hagyományok és népszokások terén magabiztosan mozogtak, melynek ennél a képnél hangot is adtak.

A képekről tett megállapítások összhangban vannak az előzőekben már elmondottakkal. Azokról a képekről beszéltek szívesen, fűztek hozzá személyes élményt, amelyek a magánszférájukat nem veszélyeztették, amelyekről gond nélkül lehetett beszélni, azaz a hétköznapi élet mikrotörténeteiről: a banánról, a televízióról, az Illés együttesről, a szalonnasütésről, az úttörőtáborokról. Voltak olyan képek, amelyekről kifejezetten igyekeztek előítéletek nélkül beszélni. Politikai állásfoglalás helyett a munkásörök emberi mivoltát hangsúlyozták, a politikai élet változatlanságára utaltak, Kádár magánemberi szürkeségét és esendőségét emelték ki, illetve az 1956-os forradalom zűrzavaros, szélsőséges állapotáról beszéltek. A képek harmadik csoportját viszont mintha egyszerűen nem akarták volna észlelni és érzékelni: a cigány-problematikát, a zsidóság deportálásának traumáját és a rabmunkát a hetvenes években. Vajon nem akartak állást foglalni? Nem akartak ennyiben sem részesévé válni az egykori eseményeknek? Nem akarták felidézni az ezzel kapcsolatos családi traumáikat? Nem akarták nemzetiségi kisebbségiként más, tőlük különböző, hátrányos helyzetű csoportok problémáit is vállalni?

A képek értelmezése egy másik aspektusból is megközelíthető. Connerton nyomán beszélhetünk a habituális emlékezetéről is. A habituális emlékezet merít a Halbwachs-féle emlékezeti elméletből is. A Halbwachs-i emlékezők tudatos, szöveget is termelő/létrehozó emlékezők, míg a habituális emlékezet lényege a testi gyakorlatokban, a szokásvilágban gyökerezik, a részben öntudatlan cselekvésekben. A habituális emlékezet megtestesítői a rítusok, melyek olyan közösségi cselekvések, amelyek formalizált nyelvvé, kötött tartalommal és formával, meghatározott és korlátozott gesztusokkal, testtartásokkal, mozgásokkal és kommunikációval zajlanak.²³

A szerb és horvát elbeszélők mindegyikének esetében megállapítható, hogy a közösségi lét, a közösségi cselekvés, a közösségi hagyományok és szokásrend igen fontos értéket jelentenek számukra. A Kádár-korszakra való emlékezőskor tehát elképzelhető, hogy ha az ilyen típusú emlékezősüket mozgósító képeket kapnak, újabb elbeszélések születnek. Ha ebből a szempontból nézzük a kutatásban használt képeket, akkor találunk köztük habituális emlékezetre serkentő képeket is. Ilyen az *Esti tévzés a munkásszálláson, a Cigány család szalonnát süt a Havanna lakótelepen*, és

²³ Connerton, Paul: *Megemlékezési szertartások*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium: Budapest, 1997.

szélsőséges esetben a *Rabmunka az 1970-es években* című kép is. Mind-egyik kép valamilyen közösségi élményt mutat meg. Televízió-nézés, szalonnasütés, közös kényszermunka a földeken. Sok esetben úgy tűnt, az elbeszélők fontosabbnak tartották a képeken látható közösségi cselekvést, a közösségi rítust, mint a rítus tartalmát. A rítus ténye és formája emlékezésre ösztönözte őket, beszéltek róla, saját, személyes élményeiket, történeteiket mesélték el. Az ezek a képek alapján elbeszélte történetek minden esetben pozitív előjelűek voltak. Nem érezték a képek diszszonanciáját, iróniáját (pl.: szalonnasütés egy lakótelepen!). E képek tehát működtek bizonyos értelemben, nosztalgiát ébresztettek, az elbeszélők közösségi meghatározottságának történeteit hívták elő.

A képek elemzése kapcsán szót kell ejteni egy sajátos esetről. Az egyik elbeszélő, aki többszöri találkozók után, amikor már megtörtént az interjú felvétele, a képek végignézése, kommentálása, maga is utalt rá, hogy véleménye szerint e képek nem kapcsolódnak feltétlenül a kutatás témájához. Szerinte ezek nem a saját nemzetiségéről és annak történetéről szólnak, nem szólítják meg az adott nemzetiség emlékezőit, és nem segítenek az emlékezés folyamatában. Fel is ajánlotta, hogy majd ő hoz jobbkat, amelyek alkalmasabbak lesznek a Kádár-korszak bemutatására az adott nemzetiség körében. A legközelebbi alkalommal valóban elhozta a képeket. Felettébb érdekes, hogy az interjúalany által hozott képek jelentős része viszont a rendszerváltás évében és azután, a kilencvenes években készült – noha elbeszélőnk a Kádár-korszakra való referenciaként hozta őket. A képek mindegyike valamilyen közösségi élményről tanúskodott, mind nemzetiségi közösségi rítust ábrázolt. Kólózást, karácsonyi szokásokat, vallási szertartásokat, nemzetiségi iskolai kirándulást és esküvőt.

Vajon miért ezeket a képeket hozta nekünk az elbeszélő? Természetesen sokféle magyarázata lehet ennek a jelenségnek, a legtriviálisabb, a legbanálisabb okoktól a legösszetettebbekig. Mégis kiemelhető két, egymással szöges ellentétben álló esetleges magyarázat, melyek feltételezik, hogy az elbeszélő öntudatlanul választotta ki pont ezeket a képeket.

Az elbeszélők élettörténeteik alapján elképzelhető, hogy hiába jelentett a rendszerváltás a nemzetiségi intézményrendszer, autonómia, jogi szabályozás szempontjából rengeteg vitathatatlan pozitívumot, mégis az egyén számára a hétköznapiok érzékelhető szintjén sok esetben nem történt lényegi változás.

A másik alternatíva szerint – ami az elbeszélésekből nem következik, ugyanakkor létjogosultságát nem szabad kizárni – azért választotta

ezeket a képeket az emlékező, mert nemzeti kisebbségi mivoltát és autonómiáját igazából csak ettől az időszaktól kezdve tudta igazán képviselni, megélni és bensővé tenni. Nemzetiségi sajátosságait, kulturális különbözőségeit, szokásait és hagyományait csak ettől az időszaktól, a rendszerváltás időszakától tudta igazán megmutatni a nyilvános szférában is. Addig pedig csak saját zárt közössége előtt, szigorúan megtartott rítusai által volt képes nemzeti jellegét felidézni, és ezáltal fenntartani. Ilyen értelemben a nemzetiségi rítusok a nemzetiségi identitás fenntartásának eszközei voltak a különbözőségeket, eltérő sajátosságokat elmosni kívánó hatalmi struktúrában, a Kádár-korszakban.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a magyarországi szerbek és horvátok egyaránt zárt és nagyon összetartó közösséget alkotnak mind a mai napig. Erősen kötődnek anyaországuk kultúrájához, szokásaihoz, hagyományaihoz, ugyanakkor gyökereik, hétköznapjaik, családjaik szoros szálakkal Magyarországhoz fűzik őket.

Nemzetiségi identitásukat a Kádár-korszak idején is megőrizték annak ellenére, hogy a kádári nemzetiségi politika irányelvei egyáltalán nem ezt célozták. Legfontosabbnak ugyanis a hatalomhoz hű, kommunizmust építő, internacionalista osztályharcos szemlélet bizonyult, ami tulajdonképpen magában foglalta, erősítette az asszimiláció szükségességét, a nemzeti jelleg háttérbe szorítását, mely hol megszorításokkal, hol engedményekkel szabályozta a magyarországi nemzetiségek társadalmi intézményrendszerét.²⁴ Az ötvenes évektől kezdve a szerb, horvát és szlovén nemzeti kisebbségek megnevezésére a *délszláv* gyűjtőfogalmat használták a hivatalos statisztikákban, illetve a párt kisebbségpolitikai irányelveiben Magyarországon is, ezzel igazodva és kiszolgálva a moszkvai és leginkább a jugoszláviai elvárásokat.²⁵ Bár a fogalom önmagában nem újdonság, hiszen a „jugoszlávizmusként”, vagyis a „délszlávizmusként”

²⁴ Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban; Közvetíteni a „párt és az állam” szavát; A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945–1993. In: Ugyanő: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Ister: Budapest, 2000.

²⁵ A *délszláv* megnevezés bizonyos esetekben (leginkább tudományos környezetben) napjainkban is használatos, immár megszabadulva a fogalom politikai jelentéstartalmaitól.

nak” a gyökerei a 15–16. századig nyúlnak vissza²⁶, mégis ez az elnevezés jól szimbolizálta a Kádár-korszak nemzetiségi politikájára amúgy is jellemző nemzetiségi homogenizálást, illetve a nemzetiségi kérdés létének megszüntetését célzó irányvonalat.

A Kádár-korszak az elbeszélők számára – a szokásos kompromisszumok árán – esélyt, boldogulást, felemelkedési lehetőséget, biztonságot jelentett. Az elbeszélésekből megállapítható, hogy míg *egyéni* boldogulásukban nem hozott jelentős változást a rendszerváltás sem, *közösségi szinten* a demokratikus átalakulás hosszú idő után újra teret engedett a különbözőségek megmutatásának, a nemzetiségek nyilvánosan is kialakíthatták autonómiájukat, addig titkolt, csak a magánszférában megjelenő nemzetiségi létüket immár a közsférában is kiteljesíthették. Az 1990-es évek ugyanakkor Jugoszlávia széthullását és a délszláv háborút is jelentették, mely nyilvánvalóan hatással volt a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekre is. A szerb és horvát nemzeti kisebbség végérvényesen különvált egymástól, mely az intézményi átalakulásban is nyomon követhető, úgy az oktatásban, mint a nemzeti kisebbségi érdekérvényesítésben.²⁷

---

²⁶ Juhász József: A jugoszlávizmus kialakulása. In: Ugyanó: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Aula: Budapest, 1999.

²⁷ Niederhauser Emil: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötté s megszűnése. *Múltunk*, 1993/2–3.

FÜLEKI KATALIN

Szétfoszlott etnicitás

– *A Kádár-korszak a szlovákság emlékezetében**

A rendszerváltó évek elmúltával, az elmúlt nagyjából egy évtizedben felértékelődni látszik a Kádár-korszak, elsősorban a közvéleményben, de helyenként a tudományos megközelítésekben is. Elsősorban a szociális biztonság, a mindenki számára elérhető viszonylagos jólét, a teljes foglalkoztatottság, az egyéni és társadalmi szintű anyagi gyarapodás jelentik a nosztalgia alapját.

Valuch szerint a közvélemény ilyen irányú alakulása háttérben három tényező húzódik meg:

- a hatvanas-hetvenes években történik az ország civilizációs szintjének jelentős, a lakosság számára is jól érezhető növekedése. „Ezt a változást akkor és ma is sokan úgy értelmezték/értelmezik, mint a viszonylagos jólét általánossá, pontosabban elérhetővé válásának (kivételes) pillanatát”¹ – fogalmaz a szerző.
- a rendszerváltás a társadalom jelentős részétől nagy áldozatokat követelt, s a kezdeti remények után sokan csalódtak. A rendszerváltás „veszteseinek”, akik nem tudtak sikeresen alkalmazkodni az új körülményekhez, a Kádár-korszak – annak kiszámíthatóságával, szociális biztonságával – felértékelődött.

---

* Jelen tanulmány elkészülését az OTKA 2003–2005 között zajló, T 38025. számú, „A Kádár-korszak társadalmi emlékezeté” c. kutatása tette lehetővé. A kutatást Kovács Éva vezette.

¹ Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In: Romsics Ignác (szerk): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris: Budapest, 2003, 361391.

- a harmadik tényező a jelenlegi helyzettel való elégedetlenség – ami megkérdőjelezi a rendszerváltás érdekében hozott áldozatokat is.

A Gallup Országimázs vizsgálat eredményei szerint a Kádár-korszak a harmadik leginkább jó megítélésű korszak hazánk történelmében – azonban Mátyás király és Szent István kora előzik meg a sorban, így tulajdonképpen a legújabb kori történelemben erről a korszakról gondolkodnak a legpozitívabban az emberek. Ez a vélekedés azonban korántsem egyöntetű: a generációs hovatarozás, a társadalmi státus, a lakóhely, a foglalkozás erősen befolyásolja a véleményeket. A Kádár-korszak első-sorban az idősek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, az alacsony jövedelemmel rendelkezők, a falun lakók körében ébreszt nosztalgia.²

1. A kisebbségek helyzete Magyarországon a II. világháború után

A 20. század második felének kisebbségpolitikáját, a Magyarországon élő nemzetiségek helyzetét a II. világháború utáni európai és hazai politikai átrendeződések ismeretében érthetjük csak meg. Ennek részletes tárgyalására most nyilvánvalóan nincs mód, ám a legfontosabb folyamatokat az alábbiakban megpróbáljuk röviden felvázolni.

A megváltozott „körülmények” közül az egyik legszembeötlőbbnek Európa új politikai térképét, illetve a jelentős részben már az I. világháború után kialakult államhatárait tekinthetjük –, ez utóbbi különösen nyilvánvaló volt Közép- és Dél-Európában. Ebben a térségben a nemzeti kisebbségek szempontjából döntő jelentőségűnek számított az a tény, hogy a nemzeti és az állami területi határok nagyon távol estek egymástól. A győztes hatalmak által diktált békeszerződések olyan helyzetet teremtettek, ahol a lakosság rendkívül jelentős arányát különböző nemzeti kisebbségek alkották, illetve a létrejövő új országok egy részében (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) ún. államalkotó nemzetek kerültek „meghatározásra”.³ Ez különösen paradox helyzetet teremtett, hiszen az államhatárok kijelölésében (az I. világháborúhoz hasonlóan) alapvetően a nemzeti elv volt (pontosabban lett volna) a meghatározó. 1945 után ráadásul – ellentétben az I. világháború utáni időszakokkal – a nemzetiségi kérdést

² Országkép 2000 Gallup Országimázs Vizsgálat <http://www.gallup.hu/gallup/orszagkep/oimtoc.htm>.

³ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek*. Napvilág: Budapest, 2002.

alapvetően az egyes államok belügyének tekintették, rendezését rábízták az ebben a kérdésben teljesen különböző történelmi tapasztalattal rendelkező, illetve alapvetően eltérő helyzetben lévő régi és új országokra. Végül mindez egy alapvetően bipoláris európai és világpolitikai helyzet keretében valósult meg.

A nemzetiségek helyzetét alapvetően meghatározta az a jogi körülmény, hogy gyakorlatilag nem jött létre Magyarországon olyan nemzetiségi törvény, amely az itt élő kisebbségek életének legfontosabb elemeit szabályozta volna. A világháborút követő években ennek elsősorban külpolitikai okai voltak, az 1947. évi békeszerződés után azonban jelentős részben a belpolitikai folyamatok voltak a meghatározóak. Az állampárt egyeduralmát megvalósító, a különböző „alulról jövő” társadalmi önszerveződésekkel lényegileg szemben álló monolit politikai berendezkedés értelemszerűen nem engedett megfelelő teret a nemzetiségi önszerveződéseknek. Ezzel összefüggésben nem jöhettek létre önálló nemzetiségi politikai vagy állami szervek sem, így semmifajta érdeki autonómia-törekvés sem fogalmazódhatott meg egyik hazai nemzeti kisebbség vonatkozásában sem. Az ilyen keretek között formálódó magyarországi nemzetiségi politika gyakorlatilag csak a – bár az identitásörzésben önmagában meghatározó jelentőségű – kulturális és oktatási tevékenységre összpontosulhatott. Nem volt ez másként a második legnagyobb hazai kisebbség, a szlovák közösség esetében sem.

2. A magyarországi szlovákság

A mai Magyarország területén a szlovákok a törökök kiűzetése utáni időkben telepedtek le. Bevándorlásuk nagyjából két évszázadig tartó, hosszú folyamat volt. Elsősorban benépesítő migráció zajlott a török uralom idején elnéptelenedett területekre. A migráció fő oka a termőföld volt: a szlovákság igen jelentős hányada rossz minőségű és kevés földdel bíró hegyvidéki területeken élt, így az elhagyott magyarországi termőföldek a jólét reményével kecsegtettek. De nem csak a föld jelentett motivációs tényezőt: a levándorlók szabad menetelő jogokat vártak. A másik fontos tényező a szabad vallásgyakorlás: az evangélikus szlovákokat eredeti lakhelyükön vallási türelmetlenség sújtotta, s a letelepedéshez kötve szabaddá válhatott számukra a vallásgyakorlás.

A levándorlás több szakaszban zajlott le; az első szakaszban még a szökés volt a legjellemzőbb, később szervezett telepítés zajlott. Az első

nagy levándorlási hullám 1690-től az 1770-as évek végéig zajlott, a második nagy betelepülési hullám pedig a 19. században.⁴ A szlovákság nagyrészt falvakban és mezővárosokban telepedett le, és szinte teljes mértékben földművelésből élt. A hegyvidéken elsősorban falvak jöttek létre, az alföldön a mezőváros is jellemző. A települések nyelvszigeteket alkotva jöttek létre, ami elősegítette az asszimilációt.

A II. világháború után az 1946-ban kötött lakosságcsere-egyezmények hatására jelentősen megcsappant a magyarországi szlovákok száma. Az erős nemzetiségi identitással bírók jelentős része távozott, s az ittmaradtak még inkább visszafogták különben sem túl erős nemzetiségi igényeiket.⁵ 1948 áprilisáig 73.273 magát szlováknak valló személy települt át Csehszlovákiába, akiknek 31 százaléka alkalmi munkás vagy napszámos, 19 százaléka pedig szegényparaszt volt.⁶ A pártállami évtizedek nemzetiségpolitikáját leginkább az jellemezte, hogy úgy vélték, a szocializmus építésének folyamatában a nemzetiségi kérdés „automatikusan” megoldódik. A nemzeti identitás őrzése „hagyományörzéseként” létezhetett tovább, ami tulajdonképpen a folklór (néptánc, népzene) ápolását jelentette, többnyire intézményes – és nem hagyományos közösségi – keretek között (kulturházak, népdalkörök). Nagyjából erre az időszakban zajlik a viselet elhagyása és a nyelvváltás is; az ebben a korszakban felnövő generáció rendszerint csak passzív nyelvtudással bír, otthon csak az idősek használják a nemzeti nyelvet.

A hetvenes évektől azonban már a nemzetiségi iskolák kérdése is napirendre kerül, mivel ebben az időben megerősödnek a határontúli magyarság státusát firtató diskurzusok, s ez visszahat a magyarországi nemzetiségi politikára is.

A pártállam megszűnte után erős a törekvés a magyarországi nemzetiségek helyzetének rendezésére: 1993-ban törvény születik a „nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól”, lehetőséget biztosít az egyéni és kollektív nemzeti identitás megőrzésére. 1995-ben pedig megalakulnak az első kisebbségi önkormányzatok.⁷

4 Gyivicsán Anna – Krupa András: *A magyarországi szlovákok*. Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft: Budapest, 1997. (Változó Világ sorozat, 16.)

5 Tilkovszky Loránt: A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a 20. században. In: Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely: Budapest, 2001.

6 Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Ister: Budapest, 2000.; *A magyarországi szlovákság kisebbségi helyzete*. Miniszterelnöki Hivatal: Budapest, 1997.

7 Tikovszky: A nemzetiségi identitás vállalásának problémái, i. m.

3. A szlovák kisebbség ma Magyarországon

A magyarországi szlovák kisebbség száma alapján a harmadik legnagyobb nemzeti kisebbségnek számít az országban. A szlovákok hazai szervezeteinek becslései alapján számuk kb. százezerre tehető. A különböző szempontú népszámlálási adatok szerint (1990) mintegy tizenháromezren vallják magukat szlovák anyanyelvűnek és tízezren szlovák nemzetiségűnek. A 2001-es népszámláláson pedig már 17.692-en vallják magukat szlovák nemzetiséghez tartozónak, az anyanyelvet vallók és a családi, baráti körben nyelvet használók száma azonban csökkent.

A különböző szocio-demográfiai jellemzők tekintetében a magyarországi szlovákokról hasonlókat lehet elmondani, mint a legtöbb hazai kisebbségről: még az összlakossághoz képest is jobban jellemző rájuk az elöregedés, több mint negyven százalékuk pedig inaktív keresőnek számít. Jövedelmi helyzet és iskolai végzettség tekintetében azonban nincs lényeges különbség az országos mutatókhoz képest – ez utóbbi azért is különös figyelmet érdemel, mivel a II. világháború utáni lakosságcsere során a hazai szlovák értelmiség jelentős része Csehszlovákiába települt.

A szlovák kisebbség többsége alapvetően nem alkot zárt, homogén közösséget: jelentős részük szórványban él, ami egyértelműen hátrányos a nemzeti identitás megőrzése szempontjából. A mai szlovákok nagyobb része Komárom-Esztergom, Pest, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Békés megyékben lakik. Ez utóbbi területen találhatóak a leginkább hagyomány- és identitásőrző települések, mint pl. Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós. Nem jelentéktelen a fővárosban lakó szlovákok aránya sem, közel egytizedük él Budapesten.

A kisebbségi önkormányzat létrehozásának lehetőségével igen aktívan élnek a szlovák nemzetiséghez tartozók, ezen kívül számos országos és helyi szintű kulturális és egyéb civil szervezetet működtetnek. A nyelv őrzésében igen fontos szerepet betöltő szlovák nyelven folyó oktatás is működik jónéhány településen.⁸

---

⁸ Gyivicsán – Krupa: *A magyarországi szlovákok*, i. m.

4. A Kádár-korszak emlékezete két visszaemlékezésben

4.1. P. bácsi

Az első elbeszélő, P. bácsi 1927-ben született, egy minden bizonynyal jómódú családba, az apja ugyanis állatkereskedő volt, lóval, sertéssel kereskedett. Van egy testvére, róla semmit sem tudunk. P. bácsi már hatéves korától dolgozik a földeken, az iskolát a hatodik osztályig végzi el. Később még leventeképzőbe jár. Amikor a helyi uraság csődbe ment, banki hitelt vettek fel, és megvették 60 hold földjét. Az utolsó részleteket már a háború vége felé fizették ki. Az apja nagyjából ekkoriban a falu bírója volt. 1944-ben meghalt, májrákban vagy agydaganatban, illetve az is lehet, hogy megfázásban – ez nem egyértelmű. Utána a család tovább folytatta a gazdálkodást. 1960-ban alakul a helyi téesz, ekkor elvették a földjeiket, a nagypapját, aki a helyi Gazdakör elnöke volt, mint kulákat összeverték, maradandó sérüléseket okozva. Rá két évvel meghal. P. bácsi a beléptetés után traktorosként kezd dolgozni a téeszben, később ugyanott sofőr. Időközben megnősül (pontos időpontot nem közölt), és születik egy fia. A felesége takarítónő, aki 1979 körül *aneurisma* miatt lebénul, azóta a férje ápolja. Nagyjából ebben az időszakban P. bácsit gerincpanaszok miatt leszázalékolják, és nyugdíjba megy. A kárpótlás keretében visszakapják földjeiket. Fia a kilencvenes években feleségével Kanadába költözik. 2000 körül költözik haza, a visszakapott földeket értékesítik, ebből építkeznek egy elit környéken (mármint a fia). P. bácsi nyugdíjazás óta otthon dolgozik a ház körül, műveli a kertet.

P. bácsi élettörténete egy tipikusnak mondható „kuláktörténet”. Az anyagiakban egyre gyarapodó, felfelé törő parasztcsalád, amely feltehetően társadalmi megbecsültségnek is örvend a faluban, hiszen az apa bíró, a nagypapa a Gazdakör elnöke, a háború után a kommunista hatalomátvétellel a „rossz oldalra kerül” – illetve az apa kerülne, de ő a háború vége felé meghal – vagyonukat, a földet, addigi életük alapját elvesztik. Az addigi családfejek meghalnak, P. bácsinak pedig már nincs menek az élére állnia, hiszen a családi gazdaság már a múlté. Az addig önálló gazdálkodóként dolgozó fiatalember traktorosként és sofőrként kell dolgozzon a téeszben (ami az ő elvett földjeiből alakult!), a korábbi, közösségen belüli státusza nyilvánvalóan odaveszett, életének addigi keretei szintén; megkockázatom, hogy identitásának alapjai is elvesztek ezzel, s kérdéses, hogy ebben az élethelyzetben kínálkozik-e bármilyen új

identitás a régi helyett; milyen (a túlélést segítő) öndefiníciós lehetőségek állnak rendelkezésre ebben a helyzetben.

A Kádár-korszak bizonyos értelemben a legeseménytelenebb időszak az életében: innen gyakorlatilag egyetlen eseményt sem ismerünk. Valószínűleg ebben az időszakban születik a fia, tehát a család bővüléséről, a javak gyarapításáról szólhatott ez az időszak.

Az igazi fordulópontok a fiatalkorára esnek – 13–14 éves lehet, amikor béresből földtulajdonosokká válnak, 16 éves, amikor apja meghal, a háború utolsó évében – épp, amikor emelkedőben van a család. Úgy tűnik, ez az emelkedés azonban nem törik meg az apa halálával, mert feltehetően a nagypapa tovább viszi a családi gazdálkodást. Amit a családi tragédia nem tört meg, azt azonban megtöri a történelem: először a beszolgáltatások, majd a földek tagosítása, amely az utolsó, s egyben a legjelentősebb fordulópont az életében. Hiszen ez az a pont, ahonnan az élete (amely nyilvánvalóan addig is nehézségekkel bírt, hiszen közben volt egy háború) gyökeres fordulatot vett.

A Kádár-korszak éppen életének legtevékenyebb és legaktívabb korszakára esik, harmincas éveinek elejétől a nyugdíjazásáig, 54 éves koráig – elvben, a biográfiából azonban nem olvashatunk ki nagy történéseket, eseményeket. Eseménytelen volt – a fő kérdés, hogy ez az eseménytelenség a nyugalomé, vagy a hiányé. Erre leginkább magából a szövegből kaphatjuk meg a választ.

A főnarratíva – amely jelen esetben egy 30–35 perces összefüggő, megszakítás nélküli szöveg – sajátossága, hogy nincsen benne történet. Legfőképp az élettörténet hiányzik szinte teljes egészében belőle, de más történeteket sem találhatunk. Csak egy leírás, látélet arról, hogyan működött a rendszer, hogyan kellett viselkedni, hogyan lehetett megélni. Ebbe a nagyobb szövegszakaszba, amely tehát elsősorban leíró és általánosító jellegű, nagy ritkán történettöredékek – épp csak egy-két sorosak – ékelődnek. Ugyan elindul az élettörténet, amely egyből a téeszbe való beléptetésnél kezdődik, de azonnal megszakad, és általánosságokba csap át. A beléptetés története után már csak egyetlen tényről ismerünk meg az életéből: a nyugdíjba vonulás időpontját, egy rövid közlés formájában. Azaz életének története mindössze ennyi: a kényszerű téesz-időszak kezdete és vége.

A további beszélgetés során született szövegre – tehát amikor már kérdések is elhangzottak – teljes mértékben ugyanez a szerkezet jellemző: egy rövid élettörténeti közlés, majd egy hosszú általánosító rész. Történetek alig-alig tűnnek fel, habár az elbeszélő hosszan és szívesen beszél,

inkább a véleményét, esetleg a falu történetét osztja meg velünk, de személyes történetek szinte egyáltalán nem tűnnek fel a szövegben.

A kevés történet is a gyerekkort, fiatalkort öleli fel, az utolsó személyes történet a téeszbe való beléptetést meséli el. A tagosítással megszűnnek a történetek – a saját történetek.

A rövid élettörténeti közléseket, életrajzi töredékeket, úgy tűnik, az elbeszélőnek mindig el kell helyeznie egy tágabb kontextusban – egy rövid megjegyzés erejéig a falu szintjén értelmezi saját életének eseményeit, majd az ország, a nagypolitika, a nemzetközi politika szintjén. Ez utóbbi fejtegetések teszik ki a szöveg nagy részét. Mi lehet a funkciója ennek a beszédmódnak? Feltehetően ezzel a térbeli távolítással próbál az elbeszélő minél messzebb kerülni saját tragédiájától: annyira tágítani kell a határokat, hogy az egyéni történet egészen súlyát veszítse, s így váljon elviselhetővé és közölhetővé.

A család történetét, illetve az ő élettörténetét csak az újabb és újabb rákérdések kapcsán, elég elnagyoltan ismerjük meg. Érdekes, hogy a család története a háború ellenére is egy sikertörténet lehet, amit a tagosítás tör meg végleg. Onnantól nincs mit mesélni, nincs mit mondania a Kádár-korszakról – mintha semmi sem történt volna már azután, hogy a család és a családi gazdálkodás szétesett.

Annak az időszaknak a története, amikor traktorosként dolgozott a téeszben, tehát gyakorlatilag életének egész aktív időszaka (ami egyben a Kádár-korszakot fedi le időben) teljes egészében a téesz történeteként van elbeszélve, nem pedig személyes történetként. Ez e téesz-történet pedig arról szól, hogyan tették tönkre a termelést azokon a földeken, amelyek azelőtt bőven teremtek, s hogy mentek tönkre maguk a földek is. S hogy döntéshelyezeten kívül rekedve nem maradt számukra más, mint hogy dolgozzanak, minél többet:

„Amikor aztán beléptünk már más lett a dolga, arra kellett koncentrálni, hogy az ember becsületesen dolgozik, meg tudjon élni.”

„Erről ennyit tudok mondani, hát már többet nem is tudnék mondani, ez a vég. Teljesítünk. Aztán 54 éves koromban nyugdíjba mentem.”

Ebben a két mondatban mondja el azt a több mint húsz évet, amit a téeszben dolgozva töltött el. (a többi szövegrész magára a termelésre és a téesz történetére vonatkozott). Tehát gyakorlatilag ebből a két mondatból húsz év hiányzik. A téesz-történet másik érdekessége,

amellett, hogy gyakorlatilag P. bácsi élettörténetét helyettesíti, hogy szemben áll a családi földvagyon gyarapodásának, és egyben a szlovák-ság anyagi gyarapodásának történetével. P. bácsi viszonylag részletesen elmeséli, hogyan szereztek földeket a Mária Terézia idején még béresként betelepített szlovákok. Érezhető büszkeséggel beszél arról, hogyan vásárolták fel a tönkrement uraság földjeit, hogyan lett egyre több föld a birtokukban. Saját családjának története is ennek a szlovák történetnek a része. Ennek a történetnek a csúcspontja – a háború által nem megtörve – közvetlenül a háború utáni időszak. Az elbeszélő szerint ekkor voltak a legjobb termések, ekkor prosperált leginkább a gazdaság. És ekkor, mondhatni drámai tetőpontként következik be a törés: 1948-ban az első, kisebb téesz megalakulása, majd a durva beszolgáltatások, 1960-ban pedig a nagyobb téesz megalakulása, amikor minden földet elvettek. Innentől lefelé ível a történet: az addig szépen gyarapodó földek, a jó termések odavesznek. Innentől, az elbeszélő ezzel a mélyponttal tulajdonképpen elejti a történet fonalát, megszűnik a további elbeszélés. Azt ugyan megtudjuk, hogy a visszakapott földeket eladják, és a fia meggazdagodik belőle, de ezek már csak általunk kigyűjtögetett információk, az elbeszélő már nem formálja történetté, leírásá ezeket, csak egyszerű adatközlést nyújt. A téesz-történet végével teljesen megszűnik a szöveg dinamikája.

A saját családjáról, tehát feleségéről, gyerekeiről nincs mit mondania, nem értelmezhető, nem helyezhető el sehova. A szülői család, a béresből gazdává válás igen, ez elmesélhető, átélhető, de az utána következő időszakról nincs mit mondani. Az elbeszélő nem tud identitást váltani, nincs igazán olyan felkínált identitás, amit felvehetne, mint például a másik elbeszélőnk, aki melósként azonosította magát. Traktorosként egy téeszben – ebből nem lehet identitást képezni, azok után, ami történt. Talán éppen emiatt nincs mit mondani azokról az időkről. Egyetlen dolgot mondhat arról az időszakról, mármint önmagáról: nagyon sokat kellett dolgozni. Talán azért éppen ez az, amit a másik hasonló sorsú elbeszélőnk is kiemelt, a rengeteg munka, hogy nekik nem maradt semmi más, amit átmenthetett, csak a szorgalmukat. P. bácsi családja számára a történet akkor változhat vissza valamelyest a régi sikertörténetté, amikor fia a földeket nagy összegekért tudja értékesíteni. Ez azonban már a fia története, az ő életében már nem hoz változást a földek visszaszerzése. Tulajdonképpen egy eseménytelenné tett életet láthatunk – így nincs is mit mondania. Ezért van csak argumentáció az egész kádári korról, míg

gyerekkoráról vannak történetei. Neki már gyerekként is volt feladata – tejet hordani, dolgoznia földeken, azaz megvolt a helye.

A szlovákság története a szövegben a földhöz jutásról szól: hogyan lettek béresekből földtulajdonosok. Ezt a települést nem érintette a lakosságcsere. Így a feltörekvő szlovákság története végül a kulákság történetével azonos. Ahogy a kulákság történetét elvették, valószínűleg az övéket is. A szlovákság identitását az életforma őrizte meg, ezzel ez is eltűnik. A szlovákság történetét P. tulajdonképpen a földszerzés történeteként meséli el; később ugyan ilyen értelemben már nem esik szó róluk, de a földek széthullásának története értelmezhető a szlovákság identitásának széthullás-történeteként is.

A történet egyik sajátossága, hogy hiányoznak belőle a nők. P. nem mond semmit anyjáról, nagyanyjáról, s a feleségéről is csak egy-két mondatot. Az ő története elsősorban a férfiaké, akiknek a birtok továbbvitele helyett a traktorosság jutott. A nők a téesz kapcsán kerülnek inkább csak szóba, két helyen: egy helyütt, miszerint a férfiakra nem nagyon volt szükség, megelégedtek vele, ha a nők mentek oda dolgozni, egy másik helyen pedig a hozzá nem értő agronómus egy nő. A téeszben végzett női munkát abban az időszakban meséli el részletesen, amikor a helyi téesz nagyon jól ment, virágzott a termelés. Majd a nagy téesz-összevonások után leáldozott a helyi téesznek is, az ő szakértelmüknek, az asszonyok szorgalmának és az ő földszeretetüknek nincsen tovább értelme, így nem is beszél többet arról a munkáról, amit akkor ott ők és az asszonyok végeztek. Ehelyett arról beszél, hogyan tették tönkre a termelést. Ez az egyik leghosszabb rész a történetben, szembe állíthatjuk, s az elbeszélő is szembeállítja implicit módon azzal az időszakkal, amikor a föld a saját művelésükben volt, s prosperált a gazdaság.

Az elbeszélésen végigérve választ kapunk az élettörténet kapcsán feltejt kérdésre: miért nem történik semmi a Kádár-korszakban? Ez a történelménélküliség nem a nyugalomé, hanem a kisémmizettségé, az értelmetlenné tett mindennapok relatív eseménytelensége és elmondhatatlansága. Megfosztva az identitástól, és az életük alanyától, a földtől. Erről az időszakról az egyetlen, amit mondani lehet: hogy dolgozni kellett, sokat.

4.2. B. úr

Második elbeszélőnk 1945-ben születik, egy testvére van. A család földműveléssel foglalkozik. B. gyerekként besegít a munkákba a földeken.

A nagymama velük lakik. 1958-ban megalakul a téesz, ekkor földjeiket elveszik, egy holdat visszakapnak háztáji művelésbe. Azon főként takarmányt termesztenek. Ipari iskolában tanul, majd bevonul, a határőrséghez kerül. Leszerelés után a melléküzemágban dolgozik. Megnősül (pontosan nem tudni, mikor), két gyereke születik. A rendszerváltás után visszakapja a földeket, amelyeket értékesít. Megalakítja a Gazdakört, ennek elnöke. A kilencvenes évektől helyi képviselő. A kilencvenes évek közepén megözyegyül. Jelenleg élettársával él. Az anyósuk velük egy telken lakik. Az édesanyja még él, a faluban lakik, de külön.

Az első jelentős fordulópont az elbeszélő életében a tagosítás. Azonban még fiatal (16 év körüli), mikor ez történik, így még lehetősége van érdemben váltani, míg az előző elbeszélő esetében harmincévesen erre már kevésbé nyílt lehetőség. Mesélőnk élettörténete az előzőétől különböző irányt vesz: szakmát tanul, bevonul. Végül, akárcsak P. bácsi, a melléküzemágban helyezkedik el, azonban előtte a tanulás és a katonaság egy átmeneti szakaszt képez.

A Kádár-korszak az ő esetében is az aktív életszakaszra esik, s most sem ismerünk túl sok biográfiai adatot erről az időszakról: megnősül, házat épít (nem tudni, pontosan mikor). Ezek az események nem tűnnek fordulópontnak, mivel semmiféle más eseményt nem generáltak.

A következő fordulópontnak a rendszerváltás tűnik: az utána következő időszakról jóval több mindent tudunk, mint az előtte eltelt harminc évről. Az elbeszélő helyi aktivistaként működik, szívesen tevékenykedik a közért. Felesége halála után képes újrakezdeni, új párt talál magának.

Jelen esetben is szembetűnő a Kádár-korszak eseménytelensége, ugyanakkor az elmúlt tizenöt év annál aktívabbnak tűnik. Mi okozza ezt az ellentétet a két időszak között? Mintha a pártállam idején lefojtott energiái kiszabadultak volna, s új lendületet vett az élete. Lehet azonban, hogy ez a feltételezés téves, és a rendszerváltást megelőző évtizedek épp olyan intenzitásúak voltak, mint az azt követő, csak az valamiért elbeszélhetetlen.

Az elbeszélés szerkezete hasonló, mint az előző elbeszélő esetében. Egy hosszú, majd egy órás egybefüggő szakasszal indul, ahol egyetlen szó sem hangzik el az életéről direkt módon, csak a Kádár-korszakról való elmélkedés, általánosságok kerülnek elő – egyébként éppen azok a témák, amelyeket már a bevezetőben is megneveztünk a nosztalgia alapjaként. A következő szakaszban megismerünk néhány adatot és eseményt, történetet az életéből, de épp olyan tálalásban, mint előző elbeszélőnk esetében: egy

rövid személyére vonatkozó közlést azonnal valamilyen nagy általánosítás követ, mindig átcsúszik a szöveg általános síkra. Az első – tehát a nosztalgiazós – szakaszt átugorva rátérek az élettörténeti részre.

A biográfia alapján a két elbeszélő gyerekkor nagyjából hasonló körülményeket mutat (időben azonban máshová esik), ennek ellenére a két gyermekkor teljesen más megvilágításban mesélik el. Mindketten nehéznek és munkásnak látták a gyerekkorukat, de az első elbeszélő egyértelműen pozitívan idézte fel, míg második visszaemlékezőnk meg lehetőszen ambivalensen viszonyul:

„Hát gyerekként, – a szüleim földművesek voltak, földjeink voltak – gyerekkorba, hogy is mondjam nehezebb gyerekkor volt, de valahogy szebb. -- Akkor a gyerekek még az utcán fociztak, ilyet nem látunk most, fejle-tek, valamilyen formában összejöttek, a barátok is. Akkor hát a földeken sokat kellett segíteni a szülőknek, utána állatok voltak, azokat etetni meg este megitatni, meg hasonló, mint egy fiúgyerek. Hát már, mikor tizenhat éves koromban lett téesz-ek, addig nem voltak téesz-ek, magángazdálkodás folyt, és utána, én örültem is a téesz-nek, mert bevették a földet, mert gyerekként mindig ki kellett menni akár kapálni, ekézni, lovakat, állatokat, hogy is mondjam – gondozni.”

S ez az ambivalencia leginkább a földhöz köthető, míg az első esetben épp az a kötődés alapja. A gyerekkorhoz való viszonyulás meghatározza azt a perspektívát is, ahogyan a későbbi éveket látatják. Az első elbeszélő, aki úgy beszélt el gyerekkorát, hogy akkor jó soruk volt, a Kádár-korszakot nehéznek és küzdelmesnek látta, ahol csak nagyon sok munkával lehetett megélni. Ő továbbra is kapcsolatban maradt a földműveléssel: téeszben dolgozott, emellett háztájizott, s a rettenetesen sok munkával eltöltött évekre emlékszik vissza. A másik elbeszélő elszakadt a földtől, ő a Kádár-korszakra nosztalgiával gondol vissza, szemben a másik kettővel. Olyan időszakra emlékszik, ahol mindenkinek megvolt a megélhetése, és valódi munkahelyi közösségek léteztek.

„Tudom, hogy ez hiányzik, a közösség, hogy valahova tartozzanak.”

A Kádár-rendszer tekintetében, amelyre most nosztalgiazva tekint vissza, önmagában nem az adja a nosztalgia alapját, hogy a szegénységből, ha nem is jólétbe, de jobb körülmények közé kerültek, hiszen módos családból származó emberekről van szó. Inkább a jelenben kell

keresnünk a nosztalgia alapját, valamilyen itt lévő hiány fordítja a múlt felé az elbeszélőt:

„Akkor én sem szerettem a Kádár-rendszert akkor, de most már teljesen másképp látom a dolgot, mert lényegében a munkásosztály eltűnt. Akkor volt egy olyan munkásosztály, ahol az emberek, hogy is mondjam, – mint egy családban dolgoztak, hát azon a területen, ahol dolgoztak. Voltak ezek az üdülések, a SZOT-üdülések meg a hasonlók, és akkor, minél több gyereke volt valakinek, hát szinte már majdnem ingyen küldték el üdülni, amit most már nem tehetnek. A másik, hogy üzemekben kirándulásokat szerveztek, mert a szabad szombat az szabad szombat volt, nem mint most, hogy szombat, vasárnap egybefolyik, sőt olyan üzemek vannak, hogy folyamatosan dolgoznak, és ahogy esik a, hogy is mondjam – a szabadnap, akkor úgy vannak otthon, szóval összevisszaságnak tartom ezt, és a másik, ami rendkívül fontos, ahogy én én látom mikor az ember nézi a televíziót, hogy a kilátástalanság, főleg az olyan fiataloknak, akiknek nincs családi háttere. Hát annak én nem is tudom, hogyan tudja megoldani a problémáját. Mert először is – a munkája, nincs, nincs biztosíték, hogy akármilyen területen dolgozik, hogy az meddig működik, mennyit keres, vagy hasonló, és ha otthont akar teremteni, akkor elég komoly – hogy is mondjam – kölcsönöket kell felvenni, amit nem biztos, hogy, hogy vissza tud adni, hát a munkájától függ, ami mondtam, hogy nem biztos, és a családok sem igazán tudják segíteni, amelyiket tudják, hát az szerencsés helyzetben van, de amelyiket nem, hát szóval az nagyon-nagyon kegyetlen, akinek albérlétekből kell indulni és nem vár valahonnan segítséget. Sőt aki az 55 éves kort elérte, az már védett korba került, nem lehetett kirúgni, ha esetleg valami olyasmit csinált, vagy hason-”

Az elbeszélő a mostani kilátástalanságot (ami a fiatalok kilátástalansága!) állítja szembe azzal biztonságérzettel, ami, így visszatekintve, a számukra biztosított volt. A biztonságot egyrészt a biztos munka adta meg, de ez kevésbé hangsúlyos, sokkal inkább a közösség ereje volt a meghatározó: a közös kirándulások, üdülések. S hát a biztonság alapját megadó *házak* is közösségi erővel, kalákában épültek:

„Akkoriban lényegében szinte pénz nélkül tudtak az emberek majdnem hogy építeni, szinte fillérekért lehetett a telkeket megvenni, aki vett,

kalákába összeálltak, a munkatársai elmentek segíteni, hol az egyiknek, hogy a másiknak. Akkor különböző vállalati kölcsön, kamatmentes, meg hasonló, szóval próbáltak segíteni, ahol lehetett, hát itt D-n is látni, akkor egész utcák épültek, igaz hogy nem olyan kastélyok, mint most egyesek, de hát nagyon sokan örülnének azoknak a házaknak is, amik akkor épültek, például ez is akkor épült, és - én úgy látom, hogy sokan ebből a korosztályból, amelyik végig élte azt, - már-már úgy nosztalgizál, hogy - nem is magáért a rendszerért, mely egypártrendszer volt, vagy hasonló, hanem azért a kollektívákért, azért a biztonságért.”

Az objektív valóság is megjelenik a szövegben: *„lényegében pénz nélkül tudtak az emberek építeni”*, csak éppen sajátos interpretációban, hiszen valóban nem volt pénz, amiből építkezhetek volna, s így a saját befektetett munkával kellett azt helyettesíteni, a végsőkéig kizsarolva saját teljesítőképességüket. A viszonylagos „jólét” ebből a befektetett pluszmunkából jött létre, *„például ez is akkor épült”* – mondja a házáról az elbeszélő.

Az akkori biztonság másik alapja a szociális rendszer. Érdekes momentum, hogy az interjúalany szerint az akkori központi elosztásnak volt köszönhető a szociális biztonság, míg most éppen ez a központi elosztás tesz kiszolgáltatottá:

„és a másik, ami nagyon érdekes dolog, hogy most mennyi kórházat zárnak be, meg ágyakat szüntettek meg, ami akkor épült, mert azóta nem épült, hanem azokat bontják le, ugyan úgy iskolák, óvodák. Hát most nem nagyon hallani, hogy épülnek, szintén bezárják, vagy összevonják, nem bírják fenntartani, mink akkor nem is hallottunk, hogy bezárnak, vagy hasonló. Nyilván volt egy központi elosztás, ami oda tette a pénzt, ahol van. Na most, a központi elosztásban a nagyon sok milliárdos, hát az nem fogja odatenni, az oda teszi, ahova akarja. Nem biztos, hogy ez a pénz oda jut, ahova kellene.”

A Kádár-rendszer emlékezetének másik, számunkra fontosabb momentuma a *közösség*.

„Jaj, mit akarok mondani még, hogy a Kádár-rendszerben, nekem most visszagondolva, hogy azok a dolgozók, vagy munkatársak – mert akkor nem volt az, hogy egyik évben itt dolgozunk, meg a másik évbe – sokszor az ember majdnem egy munkahelyről ment nyugdíjba. Bement

egy közösségbe, olyan hasonló volt a kereset mindenhol, nem volt érdekes, hogy elszípkázom, meg duplán adok, hát ilyen nem volt, és ott kialakultak azok a jó ismerősök és az ember onnan tudja azokat a jó kapcsolatokat, még ha találkozik akár Pesten, vagy áruházban, bármi azokkal a dolgozókkal, örül, mert szinte családtagja volt akkor. És most, szinte hogy hallom, hogy az emberek nem hogy családtagnak, hanem mindegyik igyekszik úgy alakítani a dolgot, hogy véletlenül, ha leéptetés történik, nehogy őt építsék le, inkább a társát építsék le, mert-mert neki veszélybe, – mit tudom én a – megélhetése, vagy hasonló. Én nem tudom, hogy így látom-e, vagy más is így látja, de én így látom.”

Ez a nosztalgia legerősebb eleme, a történet során ciklikusan mindig visszatér, minden egyes szakasza a beszédnek ide kapcsol vissza. Végül, az egész beszélgetés lezárásaként, és az élettörténet végeként egyben, B. úr elmeséli, hogyan szervezte újjá a közösséget az életében. Alapított egy Gazdálkodó Egyesületet, amelynek legfontosabb építőkövei: közösségi rendezvények, bál, üdülések, kirándulások, mindenki megfér egymással, és társadalmi munkával működtetik. A Kádár-korszak kapcsán tulajdonképpen ugyanezeket az elemeket emelte ki érényként.

„Ez egy háromszáz fős tagság. Ennek vagyok az elnöke. Na most, ilyen formában nagyon sok a kapcsolatom, úgy igyekszünk mindig programokat csinálni, szervezni, mert nagyon szeretnek ide az emberek jönni. Miért? Mert valahova szeretnének tartozni. Valahova. Valaki az egyházhoz tartozik, akkor csak oda mehet, és azok vannak ott. Vagy sokan teszem azt, a kocsmába, olyan egyedülálló, a társaság miatt, nem azért mert annyira szomjas, a társaság miatt. Na most, ha van egy olyan közösség, ahol mindenkit befogadnak, nagyon-nagyon szeretnek ide jönni az emberek, azért is vagyunk ilyen sokan, – a másik, hogy – érdekes dolog, hogy itt úgy megfér egymással, lehet az evangélikus, katolikus, parasztasszony, ügyvéd, jogász, van mindenféle köztünk, a világ legnagyobb békességben.”

„Nagyon sok kirándulást szervezünk, most is megyünk Erdélybe, hat napra. Már öt éve állandóan járunk, mert-, hogy is mondjam, mindenki ismeri egymást ott. Fürdőhelyre megyünk, vagy a legközelebbi kirándulóhely--- hogy- hiába rendezné meg ezt a Hilton,- nem tudná úgy jól érezni magát, mert azt is ismeri, azt is ismeri. Vagy például csinálunk

évente három bált is, most lesz 21-én, ez az egyedüli, mármint hagyomány, ez jelmezbál. Nemcsak az óvodások öltöznek jelmezbe, itt a férfiak is felöltöznek, mert ez valamikor hagyomány volt, farsangi bál, kiment a divatból, de mi visszahoztuk.”

„Szemetet szedünk a faluba, az ilyen társadalmi munka-, oda is annyira szeretnek járni, ez egy érdekes dolog, szemetet szedni az emberek, utána tábortűz, szalonnasütés, beszélgetés. Jön mindig menet közben is egy kocsi velünk, aki üdítő, bor, sör kávé, ki mit akar, és szeretnek velünk jönni. Nem a szemetet szeretik szedni, az együttlétet.”

És amit még visszahoztak, azok a gyűlések:

„Itt is a gyűléseinken, általában olyan- hatvan, hetven, nyolcvan ember mindig van.”

„Társadalmi munka az egész, huszonevéstől a nyolcvan évesig van közöttük minden korosztály. Tudom, hogy ez hiányzik, a közösség, hogy valahova tartozzanak.”

Érdekes momentum, ahogyan átmentette a Kádár-rendszer számára fontos elemeit a jelenbe: ugyanis olyan alapra szervezte meg ezt a közösséget, ami az ő életében még a téészesítés előtti időkre nyúlik vissza: a gazdálkodásra. Éppen a gazdálkodás terhétől való megszabadulásnak örült akkor:

„Hát már, mikor - tizenhat éves koromban lett téészek, addig nem voltak téészek, magángazdálkodás folyt, és utána, én örültem is a téésznek, mert bevették a földet, mert gyerekként mindig ki kellett menni akár kapálni, ekézni, lovakat, állatokat, hogy is mondjam- gondozni.”

Itt tulajdonképpen duplacsavar van: a gyermekkor szlovák közösségének érzését próbálja újra létrehozni a Kádár-korszak nosztalgiája alapján, de a földre alapozva, amit épp az a rendszer vett el! Ebben valahol az is benne van, amit az előző elbeszélőnél is feltételezhettünk: a szlovák identitás fontos alapja a föld – talán ezért volt fontos épp gazdakört szervezni, nem pedig valamilyen kulturális szervezetet.

És itt nyer magyarázatot az egész beszélgetés felütése, az a félbemaradt mondat, ami csak ennek fényében értelmezhető: *„Ez érdekes dolog így visszagondolva, hogy megtörtént-e a rendszerváltás, amit mindenki várt.”* Ott ez

a szöveg értelmezhetetlen volt, hiszen utána kizárólag arról beszélt, hogy mivel járt a rendszerváltás. Ez a kérdés sokkal inkább az életére vonatkozik – ő átmentette magának az előző rendszerből, méghozzá másokra is kiterjesztve, amit fontosnak érzett.

Maga a szlováksághoz, a szlovák közösséghez tartozás ugyanakkor szinte elbeszélhetetlen. Mindössze egy helyen, közbeszúrva csak, kerül elő ez a téma, s egy helyen pedig a nemzetiséghez tartozást beszéli el – de egy sváb öregasszony példáján keresztül:

„Az az érdekes, volt ottan a, – V. utcában laktam sokáig, meg az édesanyám is ott lakik, szemben egy idős sváb néni, aki három éve halt meg, ha nem hal meg, több mint száz éves lenne. Annyira ép eszű hölgy volt, nem volt családja, s én úgy szerettem odajárni. – Rendkívül sokat mesélt, hát ő ’900-ban született, ’902-ben, és hát szintén földek. Meg hát más nemzetiségű volt, sváb, és az akkori életet mindig mesélte nekem, hogy akkor az egész falu a határban volt, mindenki ismerte egymást, a szüretek, az aratások, ezek mind-mind akkora ünnep volt, hogy utána ünnepték akár bálokon, vagy hasonló, mert akkor nem voltak úgy különülve a – hogy is mondjam, a – voltak a sváboknak külön, ha nem is kultúrházuk, hát olyan vendéglő, és a vendéglőknek általában volt egy olyan táncterem, hol ők voltak, – volt a parasztnak, iparosoknak, meg külön, még az is olyan elkülönülés volt, hogy evangélikus, katolikus, szóval ezek a csoportok. – Hát a keresztbe házasság az ment, de akkor is mindegyiknek meg volt a maga – hagyománya. Nyilván annak a svábnak más hagyománya volt, meg más tánc, más hasonló, a szlovákoknak, népviseleteseknek megint, és én olyan nagy szeretettel mindig hallgattam, hogy mesélte és akkor mutogatott olyan képeket, még a csömöri könyvben is van olyan, amit én adtam oda, ahol 1915-ben van talán szüreti felvonulás. És svábok, meg hasonló és akkor vagy százan vannak, mert akkor mindenki érezte, hogy ott kell lenni, mert ott van a falu. Nem, mint most, hogy szinte fizetni kell azért, hogy – gyertek má’, meg ajándékot adni, hogy hát a felvonulásra kifizessük a ruhát, hasonló, hát akkor-akkor szinte, – hogy is mondjam, az egy olyan természetes dolog volt, hogy akkor megyünk, oda megyünk a lovakkal, ünnepelünk.”

Ez a szövegrész csak egy beékelés egy hosszabb szövegfolyamba, amelyben a családok felbomlásáról beszél, elsősorban arról, hogy az öregek egyedül élnek, korábban azonban ez nem így volt:

„Másik a családok, ami nagyon fontos. Akkor – nem volt az, hogy mindenki külön elment lakni, hanem a nagymama, nagypapa, az ott élt a családdal. És, hogy is mondjam, megint most, hogy igyekeznek eltenni valahova, nyugdíjas otthonba, vagy öregek otthonába, hanem akkor ragaszkodtak is az ilyen nagyszülőkhöz, mert általában amellyikkel volt a nagyszülő, a vagyon java része azért maradt. Aki a nagyszülővel volt. A nagyszülőnek volt is tekintélye mindig és most – lényegében magukra maradtak, lehet mondani. Mert a fiatalok is igyekeznek külön, akkor még a szülők, akik bírják magukat, hát azok meg megmaradnak, és akkor van még a nagyszülő. Én mindig nagycsaládban nőttem fel, mert a nagyszüleink neveltek szinte, édesanyám, édesapám mindig kint volt a határba. Mentek reggel, este hazajöttek, hajnalba esetleg nyáron piacra. A nagymama volt az, aki otthon az állatokat megetette, megfőzte az ebédet, megfőzte a vacsorát, elindított minket reggel.”

Az öregek itt kétféle szerepben tűnnek fel: egyrészt, akiken keresztül egybe marad a családi vagyon, másrészt a család és az életforma folyamatosságát képviselik azzal, hogy a gyerekeket ők nevelik, nem pedig egy intézmény (óvoda, napközi). Lehetővé tették, hogy a gyerekek otthon maradjanak, és ez a közösséget is fenntartotta, illetve megteremtette annak alapját:

„nehezebb gyerekkor volt, de valahogy szebb ---- hogy a gyerekek nem tanulnak meg gyalogolni, meg egymással, mikor az ember megy hazafelé, beszélgetett, viccelődött a saját korosztályával. A szülő beteszi a kapun, kiveszi a kapun, beteszi, hát nem tud, hogy is mondjam, akár hülyéskedni, amikor hazamegy, vagy beszélgetni egymással. Külön otthon a lecke, esetleg utána videózás, vagy tv, ebből áll. Én úgy látom, hogy ez nem jó.”

A sváb néni pedig, akinek történetét ebbe a szövegbe fűzi bele, a nemzetiség folytonosságát őrizte. (Ő szintén egyedül élt, erre hozza fel példaként.) A nagycsaládok, a közösségek eltűnésén keresztül mondja el a nemzetiségek eltűnését is. Ahogy az idősök elszigetelődésével a folytonosság megszakad – a családe, és a családban őrzött tudásé, a földről való tudásé:

„Mert a téeszbe bevitték a földeket, na ez egy óriási nagy hiba, hogy kiesett az a generáció, már kettő, -- kettő biztos, hogy kiesett, én láttam,

ahogy menni tudtam, meg végig, hogy a - tavasszal az apám hogy ültette a melegágyakat, úgy csinálta, hogy -amikor az idő, ki kell palántázni.”

De ezzel párhuzamosan a sváb asszony tudása a svábságról sem megy tovább. A téészesítéssel kapcsolatosan rendkívül nagy az ambivalencia az elbeszélőben: eddig arról beszélt, hogy jó volt, mert elszakadhatott a földműveléstől, most azonban azt látatja, hogy ez az elszakadás a hagyományos közösségtől való elszakadást is magával hozta.

Az egész interjú szövege, s így végső soron az elbeszélő élettörténete a közösség kereséséről szól – talán nem túlzás, hogy ennek az elveszett közösségnek a kereséséről –, s amit végül újraalkotott saját magának, éppen a földre, a gazdálkodásra alapozva. Története azzal zárul, hogy ezzel a mesterségesen létrehozott közösségével rátalált egy helyre, ahol igazán boldognak érzi magát: ez egy falu Erdélyben, ahová a Gazdakörrel minden évben elutaznak, s ahol még ma is a mezőgazdaságból, a kézi erővel megművelt földekből élnek az emberek.

A mese mintha a következőről szólna: a háború után szétvert paraszti (és nemzetiségi) közösségeket a Kádár-korszakban megtanult közösségteremtő technikákkal hozza vissza az életébe.

Összegzés

Az általunk vizsgált szövegek tárgyukat veszített élettörténetek: az egyik történet a föld köré, a másik a közösség köré épül, azonban a földek tagosításával az élet addigi keretei és a közösségek is széthullásnak indulnak, így a tárgyát veszített szöveg szövege is felbomlik, elbeszélhetetlenné válnak a rákövetkező évtizedek. Az elbeszélő identitása – amelyben esélyünk lenne, amennyiben az létezik, a nemzeti identitását is megragadni – a szövegek elején, az élettörténetek kezdetén ugyan megkonstruálódik, az utána következő időszak reflektálhatatlansága azonban elemészti ezeket a konstrukciókat. Az adott települést nem érintette a lakosságcsere, így ez a kollektív emlék sem kínál keretet az identitás újrafogalmazásához. Mindezzel nem szeretném az állítani, hogy elbeszélőink nem élik meg szlovákságukat, de úgy tűnik, kifelé nem működtetik – jelen esetekben nincs olyan formája, ami megfogalmazható mások számára.

KLENJÁNSZKY SAROLTA

A Kádár-rendszer és az eurokommunizmus

Párbeszéd a francia kommunistákkal

A hetvenes évek második felének magyar külpolitikáját elemző történészek a Kádár-rendszer nyitáspolitikáját általában a nyugat-európai országokhoz fűződő diplomáciai kapcsolatok fellendülése tükrében ítélik meg. A nyílt szimpátia, mellyel a nyugati vezető politikusok, mindenekelőtt az osztrák és a nyugatnémet szociáldemokraták fogadták a hazájukba első ízben látogató Kádárt, sokakban elhomályosítja a külkapcsolatoknak egy másik jelentős dimenzióját: az MSZMP és az ún. „eurokommunista” pártok együttműködését. Annak dacára, hogy a nyugati kommunista pártok Moszkvától való eltávolodása és a képviseleti demokrácia játékszabályaihoz való alkalmazkodása heves vitát gerjesztett a hetvenes évek derekán a kommunista mozgalomban és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakértői körökben is. Többen, Molnár Miklóshoz¹ és Tőkés Rudolffhoz² hasonlóan, a szovjet és a kommunista világrendszerrel folyó alapvető vitát láttak benne. A kádári vezetés blokkon belüli – viszonylag önálló – állásfoglalásában jól érzékelhető az a változás, amely a szovjet–kínai szakadás óta eltelt tizenöt esztendő alatt végbement a rendszer külpolitikai orientációjában.

---

¹ Kipur, Harish – Molnár, Miklós (dir.): *Le „nouveau communisme”. Études sur l'eurocommunisme et l'Europe de l'Est*. Études et travaux de l'Institut des Hautes Études Internationales, n° 16. IEHH: Genève, 1978. 102.

² Tőkés, L. Rudolf (ed.): *Eurocommunism and Détente*. New York University Press: New York, 1978.

A polémia az eurokommunizmus támogatói és a konzervatív rezsimek által kormányzott szocialista országok, Csehszlovákia, Bulgária és az NDK között volt különösen éles. A verbális, s időnként meglehetősen agresszív támadások háttérében a szovjet vezetőknek attól való félelme állt, hogy a revizionista vírus egy napon a kelet-európai pártokat is megfertőzi. Ez a félelem csupán hosszú távon volt jogosnak mondható, ha hiszünk a legoptimistább kommentátorok elemzéseinek.³ François Mitterrand minden kétséget kizáróan túlbecsülte a jelenség Kremlre gyakorolt pszichológiai hatását, amikor vele magyarázta a francia kommunisták és szocialisták közötti szövetség felbomlását.⁴ Annál is inkább, mivelhogy Moszkva, noha aggódott az eurokommunizmus közép- és kelet-európai következményei miatt, ám – mint arra Annie Kriegel, a kommunizmus francia szakértője rámutatott –, korántsem tévesztette szem elől a belőle fakadó előnyöket. Azt, hogy ürügyet szolgáltatott a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez, s ugyanakkor elősegítette a nyugati országok által Kelet-Közép-Európának nyújtott műszaki, pénzügyi és technológiai segítségnyújtás fokozását.⁵

Nem tudható, megosztotta-e és mennyiben az eurokommunizmus a szovjet vezetést.⁶ A nyilvánosságra kerülő deklarációk ellentmondásaik ellenére is a vezetőknek azt a határozott szándékát tükrözték, hogy szoros ellenőrzésük alatt tartsák a folyamatot, s mindeközben kerüljék, hogy nyílt szakításra kerüljön sor a nyugati pártokkal. Moszkva bőségesen rendelkezett eszközökkel ahhoz, hogy ennek érdekében akár közvetlen, akár közvetett – pénzügyi avagy erkölcsi – nyomást gyakoroljon rájuk, s fontos támogató partnere volt ebben az NDK, amely nemcsak elvállalta a közvetítő szerepet, de egyszersmind igyekezett megszerezni magának a konzervatív vezetések támogatását.⁷ A Kádár rendszer realis-

³ Mint Annie Kriegel rámutat, a szovjet–kínai szakadás is csupán tíz év elteltével vált eszközzé a politikacsinálók kezében, s az eurokommunizmus még csak szakadást sem idézett elő a mozgalmában. Kriegel, Annie: *Eurocommunism*, French Version. In: Schwab, George (ed.): *Eurocommunism. The Ideological and Political-Theoretical Foundations*. Greenwood Press: Westport, Connecticut, 1981. 152.

⁴ Ld. Heinz Timmermann bevezetését, in: Whetten, Lawrence L.: *New International Communism. The Foreign and Defense Policies of the Latin European Communist Parties*. D. C. Heath and Company: Lexington, Massachusetts, Toronto, 1982. 80.

⁵ Kriegel, Annie: *Un autre communisme?* Hachette: Paris, 1977. 112.

⁶ Ld. például Legvold, Robert: *The Soviet Union and West European Communism*. In: Tőkés (ed.): *Eurocommunism and Détente*, i. m. 314–383.

⁷ Graf, Hans Peter: *La RDA face à l'eurocommunisme*. In: Kipur – Molnár (dir.): *Le „nouveau communisme”*, i. m. 83.

ta és rugalmas álláspontot alakított ki, mely összhangban volt a munkásmozgalom egységének megőrzésére irányuló szándékával, a békés egymás mellett élés politikájában elért eredményekkel, s azon felismerésével, hogy az eurokommunizmus különösen fontos legitimációs eszközzé válhat számára.

Mindez a rendszerre jellemző – más kelet-európai államokhoz képest széleskörűnek mondható – informálás mellett választ ad a kérdésre, miért a magyar média számolt be a legrészletesebben a Francia Kommunista Párt (FKP) 22. kongresszusáról kelet-európai viszonylatban. A kongresszusnak, mely elítélte az egyéni szabadságjogok és az állampolgári jogok szocialista országokban történő nagyfokú korlátozását és lemondott a proletárdiktatúra elvéről, jelentős visszhangja volt a magyar újságokban, többek között a *Népszabadságban*, a *Népszavában*, a *Magyar Hírlapban*, valamint a rádióban is.⁸ A széles hallgatóságokhoz szóló Kossuth rádió nemzetközi eseményhez méltó figyelmet szentelt a kongresszusnak – igaz, nem a legnagyobb hallgatottságnak örvendő adásaiban –, mely a korábbi kongresszusok keltette visszhanghoz volt fogható. Az ülés megnyitását bejelentő reggeli hat órás hírekben hangsúlyozták az esemény fontosságát a testvérpárt belpolitikája szempontjából, és külön említették a magyar közönség által is jól ismert Louis Aragon költő jelenlétét a résztvevők között. A kiküldött tudósító állítása, miszerint a kongresszuson tárgyalásra kerülő téziseket alaposan megvitaták a párt szekcióiban és a pártsejteken, természetesen nem felelt meg a valóságnak.⁹ Már az aznap esti 10 órás hírekben, melyben összefoglalót adtak a francia főtitkár, Georges Marchais beszédéről, megemlégték, hogy szó esett a kongresszuson a „proletárdiktatúra koncepciójának problémájáról”. A francia pártvezetés által a koncepció jövőbeni elhagyásáról hozott döntést Magyarországon nyíltan kezelték; a kelet-német, a csehszlovák és a bolgár média mélyen hallgatott róla, bár a kelet-német sajtó a szovjethez hasonlóan legalább megemlégtette, hogy a kongresszuson a koncepció kérdése is felmerült.¹⁰

⁸ Open Society Archives (Budapest), Subject files, Relations HWPP–FCP, Box 1346. Hungarian Monitoring 04. 02. 76 – 12. 02. 76; Radio Free Europe Research – Hungarian unit, Munich, 10 febr. 1976 (RAD Units/Brown).

⁹ Streiff, Gérard: *Jean Kanapa, 1921–1978. Une histoire singulière du PCF*, Thèse sous la dir. de Jean-Noël Jeanneney, IEP (Paris), 2001. 35.

¹⁰ Open Society Archives (Budapest), Subject files, Relations HWPP–FCP, Box 1346. Radio Free Europe Research – Hungarian unit, Munich, 10 febr. 1976 (RAD Units/Brown).

Magyarország: az eurokommunizmus befogadó hazája?

Ez a felvetés azt igényli, hogy kerülő úton, röviden bemutassuk a magyar belpolitikai helyzetet a hetvenes évek derekán, mely objektív alapja volt a vezetők eurokommunista téziseket helyeslő reakciójának. Először is a Kádár rendszer a többi kelet-közép-európai rendszertől eltérően széles konszenzuson nyugodott, jóllehet az épp ezidőtájt kezdett meginogni a mély gazdasági válság és a generációváltás következtében.¹¹ Emiatt az ellenzék sokkal kevésbé volt szervezett, mint Lengyelországban és Csehszlovákiában. Noha az eurokommunizmus visszhangot keltett a non-konformista értelmiség körében – pl. Hegedűs András, a kritikai szociológia iskola vezetője és egyetemi körök tanulmányozták a téziseit –, ám egyikük sem állt közvetlen kapcsolatban a nyugati pártok elméleti szakembereivel. Egyetlen példát tudunk idézni közvetett kapcsolatra: az olasz kommunista sajtó kinyomtatta Lukács posztumusz heterodox megnyilatkozásait.¹² Egyébiránt utal a francia és az olasz eurokommunizmusok közti különbségre, melyet alább részletesebben kifejtünk, hogy a francia párt elméleti folyóirata csupán az eurokommunista útról való letérése után – a Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából – szentelt figyelmet Lukácsnak.¹³ Ez a szám, amelyben több magyar filozófus és történész is közreműködött, tartalmazott kivonatokat Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* című művéből, melyben a marxizmus belülről való revíziójára tett kísérletet.

Ha az eurokommunizmus bizakodást keltett is bizonyos magyarországi rétegekben, nem tudott sem politikájával, sem pedig ideológiájával gyökeret verni a későbbi demokratikus ellenzékben. Szintúgy nem az 1956-os magyar emigrációban. Anélkül, hogy részletesen kitérnénk az eurokommunizmus gyökereinek történetére, érdemes megemlíteni, hogy Nagy Imre, akinek nevéhez fűződik az egyetlen magyar „eurokommunista” tapogatózás, ezidőtájt nem szerepelt a rendszerrel szembenálló értelmiségiek hivatkozásaiban.¹⁴ Meglepőnek tűnhet, hogy

¹¹ Ld. Gough, Roger: *A Good Comrade: Kadar, Communism and Hungary*. I. B. Tauris & Co.: London, 2006. Chap. XV.

¹² Fejtő, François: *L'Héritage de Lénine: introduction à l'histoire du communisme mondial* (2e éd. revue et augmentée). Le Livre de Poche: Paris, 1977. 346.

¹³ *La Pensée*, juillet-août 1979.

¹⁴ Interjú Kende Péterrel. In: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. T-Twins: Budapest, 1995. 39–44.

Hegedűs András, akinek munkája több, az eurokommunizmussal rokon következtést tartalmaz, az utóbbi előnyét egyedül a nemzetközi politikában, az enyhülési folyamat megszilárdításában és a blokkok egymáshoz közelítésében látta.¹⁵

Következtetesképp az értelmiségi ellenzék létezése, noha olyan tényező volt, melyet a kádári vezetés az eurokommunizmussal szembeni állásfoglalásakor – amire először az FKP 22. kongresszusa után, 1976 áprilisában került sor – figyelembe kellett vegyen, (még) nem igényelt túlon túl nagy érdeklődést.¹⁶ Azért sem, mivel tagjai, akiket a belügyi szervek viszonylag kevésbé zaklattak, nem szolgáltattak „anyagot” az eurokommunista pártoknak az emberi jogok védelmében folytatott propaganda-hadjárához. A nyugati kommunista pártok pedig nemigen keresték a párbeszédet velük, eltérően tehát a csehszlovák és a lengyel ellenzéki mozgalmaktól.

De más tényezők is közrejátszottak abban, hogy a legnépesebb eurokommunista pártok, az olasz és a francia, Kádárékkal tartották fenn a legszorosabb kapcsolatot Kelet-Közép-Európában. A rendszernek és nem utolsó sorban magának Kádárnak a külföld előtt szerzett személyes népszerűsége¹⁷ révén e kapcsolatok elfogadhatónak, sőt mi több, kívánatosnak tűntek mind az újonnan felnőtt és a sztálini dogmától magát elhatároló kommunista nemzedék, mind pedig a nem kommunista baloldaliak szemében. Egyfajta *image building* erősítésében kaptak szerepet a nyugati pártokon belül és kívül helyezkedő értelmiségi körökben egyaránt. A francia kommunisták szemében Kádár mellett az ekkor miniszterhelyettes Aczél György testesítette meg legtökéletesebben az „emberarcú szocializmust”. Nem véletlen, hogy Aczéltól első ízben 1975-ben jelentettek meg könyvet.¹⁸ Politikáján túlmenően azt az őszinteséget értékelték benne, mellyel

¹⁵ Hegedűs, András: Eurokommunismus, Reformkommunismus und Entspannungspolitik. In: Gärtner, H. – Trautmann, G. (Hrsg.): *Ein dritter Weg zwischen den Blöcken? Die Weltmächte, Europa und der Eurokommunismus*. Verlag für Gesellschaftskritik: Wien, 1985. 143–158.

¹⁶ FKP levéltára (FKL), MSZMP KB 1976. április 22-i ülésének jegyzőkönyve. MOL, 288. f. 4.

¹⁷ A „polgári médiák” szerepére a kommunista identitások, adott esetben az eurokommunista identitás formálásában Egbert Jahn hívja fel a figyelmet: Eurokommunismus und Osteuropa. Eine spannende Konzeption gesamteuropäischer Politik. In: Gärtner – Trautmann (Hrsg.): *Ein dritter Weg zwischen den Blöcken?*, i. m. 50–52.

¹⁸ *En direct avec un dirigeant hongrois, György Aczél* (Entretien de Jacques de Bonis). Éditions sociales: Paris, 1975. A könyvről Henri Alleg írt recenziót. In: *Cahiers du communisme*, avril 1976.

a Magyarországon felmerülő problémákról nyilatkozott, s amely a szocializmust az illúziók birodalmából a mindennapok szintjére szállította le.¹⁹ A kommunista párttagok a kelet-európai szocialista rendszerekkel szemben megfogalmazott kritikájukhoz letek beszédeiben igazolást, s ugyanakkor a „tények igazsága elvének” megtestesülését látták benne. Az utóbbit vezetőik épp ezidőtájt fogadták el állításuk szerint irányadó elvként a „párt igazsága” helyett, s ennek jegyében hozzáfogtak a francia kommunizmus sztálini örökségének revíziójához.²⁰

Ideológiai konvergenciák és divergenciák

Végül, de nem utolsósorban Magyarország az eurokommunizmus jövőbeni „befogadó hazájának” tűnhetett a szembetűnő elméleti konvergenciák okán is. A rendszer reformpárti tagjai még befolyásos pozíciókat foglaltak el a szovjetek többszöri nyomásgyakorlása ellenére, akik az apparátus személyzetének frissítését és a reformok befagyaszttását követelték Kádártól. A kádári kommunizmus és a francia eurokommunizmus közötti ideológiai konvergenciák (és divergenciák) szemrevételezése révén konkrét példán vizsgálhatjuk meg e kérdést. Mindazonáltal szem előtt kell tartanunk: az általánosításnak gátat szab, hogy a francia az eurokommunizmus leginkább különálló válfaját jelentette. A többi nyugati párthoz képest a leginkább hű maradt a lenini doktrínákhoz – sőt mi több, egyes vélemények szerint a sztálini dogmákhoz, legalábbis struktúráiban –, és paradox módon leginkább hangsúlyt helyezett a nemzeti dimenzióra, melyet markánsan jelöl az a szlogen, mely szerint a párt célja a szocializmust „Franciaország színeiben” felépíteni.

Kádárnak, aki a szövetségépítés politikáját több mint egy évtized óta az állam legfelsőbb szintjén alkalmazta, nem jelentett nehézséget elfogadnia az eurokommunista pártok azon nézőpontját, hogy az *átmenet a szocializmusba békés és parlamentáris úton* történjen. A magyar vezetés egy sor hasonló szemléletű politikai reformot vezetett be, közöttük a több jelölt állítását a választásokon és az országgyűlés hatókörének kiterjesztését, melyeket 1972-ben az alkotmánymódosítás zárt le. Az új alkotmány tükrözte a „szocialista nemzeti egység” építésének ambícióját, s a „mun-

¹⁹ Ld. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík: Budapest, 1997. 234.

²⁰ Kriegel: *Un autre communisme?* i. m. 46.

kás” megjelölést a szövegben „polgárrá” változtatták.²¹ Érdemes emlékeztünkbe idézni azt a formulát, melyet Hruscsov avatott fel a 22. szovjet pártkongresszuson: kijelentése szerint, minthogy az osztályellenséget sikeresen felszámolták, a szovjet állam megszűnt proletárdiktatúra lenni és „minden ember államává” alakult át. Kádár szándékai szerint tehát mindössze a hruscsovi elméletet és szóhasználatot alkalmazta a magyarországi viszonyokra. Ezzel szemben a Francia Kommunista Párt, amikor a „francia nép egységére” hívott fel, elvetette a proletárdiktatúra elvét. Vagyis túllépte azt a küszöböt, melyet Kádár, aki a pluralizmust csupán a szocializmus keretein belül tartotta elfogadhatónak, amennyiben nem jelentett kihívást az egypártrendszerre és a munkásosztály hegemóniájára nézve, nem léphetett át. Itt húzódott az a határ, melyen belül Kádár kisebb fogalmi engedményeket tehetett, ha akart, és ha a szükség úgy hozta, a francia kommunisták javára. Ilyen engedmény volt a proletárdiktatúra történeti szerepének tagadása a szocialista országok viszonylatában (lásd alább), de még ez is csupán bizalmasan közölt személyes véleményeként jelent meg, amelyet nem hozott nyilvánosságra.²²

Mindazonáltal a magyar vezetés a gyakorlatban igen messzire kiterjesztette a reformpolitikát annak érdekében, hogy teret engedjen az érdekek különbözőségéből fakadó játéknak mind a gazdaság mind az államigazgatás szintjén.²³ Már kevésbé látványos reformok esetén is jogosan kételkedhetnénk abban, hogy a francia kommunisták teljes mértékben azonosultak-e törekvésekkel. A kínálkozó példák egyike a szakszervezeti mozgalom decentralizációja és önállóságának növelése céljával hozott reform. Szakszervezeti téren ugyanis a francia kommunista vezetés igen konzervatív nézőpontot képviselt.²⁴ Az olasz párttól eltérően,²⁵ amely személyesen is közbenjárt Kádárnál, a francia nem ösztönözte a magyar gazdasági reformok erősítését sem. Az is igaz, hogy a franciák az

²¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris: Budapest, 2003. 423.

²² MOL, az MSZMP KB 1976. április 22-i ülésének jegyzőkönyve. 288. f. 4; FKL, Beszámoló az MSZMP–FKP pártközi találkozó megbeszéléseiről 1976. jún. 16–19. Fonds Gaston Plissonnier, 264–J–10, Doss. Hongrie, SEC. GP. GV.

²³ Ld. Milch, Paul R.: Eurocommunism and Hungary. In: Aspaturian, Vernon V. et al. (ed.): *Eurocommunism between East and West*. Indiana University Press: Bloomington, 1980. 223–253.

²⁴ Fejtő: *L'Héritage de Lénine*, i. m. 336.

²⁵ Uo. 345–346.

olasz kommunistákkal szemben visszautasítottak mindennemű, a szovjet blokk belügyeibe való beavatkozás látszatát kelthető akciót.

Kádár a legkevésbé sem volt hajlandó bármilyen formális engedményre a *proletár internacionalizmus* kérdésében. Ez állt a magyar és a francia pártvezetők összeütközéseinek középpontjában is, melyekre a kommunista pártok 1976-ban²⁶ Berlinbe összehívott összeurópai konferenciája előkészítő üléseinek margóján került sor. A találkozózt azzal a céllal hirdették meg, hogy a helsinki konferencia eredményeit átültessék az európai kommunista mozgalom elméletébe és gyakorlatába. Előkészítése gyakrabban hozta össze egymással a francia és a magyar vezetőket, mivel mindkét párt aktívan részt vett az 1974-ben Budapesten felállított és a konferencia záródokumentumának megfogalmazására hivatott szerkesztőbizottság munkájában.

A 1974 decemberére, Budapestre összehívott második konzultatív találkozó megszervezése kapcsán felmerült érdekellentét előrevetítette az összes későbbi összeütközést a két párt között, melyekre az adott okot, hogy az FKP alárendelte nemzetközi kötelességeit a belpolitikai érdekeknek. A magyarok az ülés elnökségére a francia pártot kérték fel, amely azzal az indokkal utasította vissza ezt, hogy túlzott szereplése csak tápot adna a francia polgári médiák kommunistaellenes hadjáratának.²⁷ A magyar delegáció, miután hiába tárgyalt az FKP külügyi osztályát vezető Jean Kanapával, akinek egyébiránt nem kedvelte sem gondolkodásmódját, sem célravezető magatartását („kanapizmus”), a többi pártvezetőnél szintén nem talált támogatásra. A két párt együttműködése tehát már akkor is gondokkal terhesnek ígérkezett, amikor még nem lehetett sejteni az FKP 1975 novemberi pálfordulását, azaz csatlakozását az „egyet nem értő” kommunista pártok, az olaszok, jugoszlávok, spanyolok táborához.

A francia pozíciók következetes megmerevítése ezután meglehetősen gátolta a mozgalom két táborának összebékítésére irányuló erőfeszítéseket. A francia párt körülhatárolta a konferencia célkitűzését, kizárva egy, a pártok számára közös stratégia megállapítását. Hangsúlyozta az amerikai imperializmus agresszív természetét, követelte formális elismerését annak, hogy az államok békés egymás mellett élése nem jelentheti a társadalmi status quót, s hogy a szociáldemokratákkal kiépített kapcsos-

²⁶ A konferenciát eredetileg 1975-re tűzték ki.

²⁷ MOL, MSZMP Külügyi Osztály bizalmas feljegyzése 1974. december 15-én az aznapi megbeszélésről. 288. f. 32. cs. 1976. 16. óe.

latokat továbbra is osztályalapon szükséges megítélni.²⁸ Aláhúzta azt is, hogy a pártok közötti szolidaritásnak a kölcsönösség és egyenlőség elvein kell alapulnia, valamint alárendelte internacionalista kötelességét a hatalom megszerzéséért Franciaországban vívott küzdelemnek.²⁹ Magyar szemszögből a proletár internacionalizmus fogalmának mint a „nemzeti és nemzetközi érdekek összhangján” alapuló elvnek a meghatározása volt mindent egybevetve a legnagyobb engedmény, amelyet a delegáció az egyet nem értő pártokkal szemben tehetett a berlini konferencián.³⁰

Mindezen felül Kádár hangsúlyozta beszédében, hogy az MSZMP teljes mértékben szolidáris a nyugati pártoknak a társadalmi haladásért és a demokratikus átalakulásokért folytatott harcával. A magyarok tagadták a konferencián és azt követően az eurokommunista állásfoglalások szovjetellenes élet. A bécsi sajtókonferencián decemberben Kádár ebben e kérdésben nyilvánosan ellentmondott Zsivkovnak, hangsúlyozva, figyelembe kell venni azt is, hogy a nyugati pártok sajátos körülmények között dolgoznak.³¹ Az FKP főtitkára, Georges Marchais személyesen gratulált neki ezért a felszólalásért, mely természetszerűleg felkeltette a külföldi újságírók érdeklődését és jelentős visszhangot keltett a médiákban.³²

A Kádár-rendszer nyitottsága a szocializmus megújítására tett kísérletekkel, közöttük az eurokommunizmussal szemben két, egymástól el nem választható alapfeltevésen nyugodott. A magyar vezetők a marxizmus-leninizmust ezidőtájt úgy határozták meg mint – Kádárt idézve – „élő és szüntelen alakuló tudomány”-t,³³ melynek egyetemes érvényű szabályait minden egyes kommunista pártnak tehetségéhez mérten kell országa adottságaira alkalmaznia. A Marxizmus-Leninizmus Intézet

²⁸ MOL, az FKP küldöttség feljegyzése a szerkesztő bizottság számára 1976. márc. 16-i keltezéssel. 288. f. 32. cs. 1976. 107. őe.

²⁹ Le Mahec, Patrick: L'internationalisme prolétarien. *Cahiers du communisme*, juin 1976. 109–117.

³⁰ MOL, Kádár János felszólalása a berlini konferencián. 288. f. 32. cs. 133. őe. A berlini konferencia jegyzőkönyve (német nyelven); az MSZMP felszólalásainak tervezete. 288. f. 32. cs. 142. őe.; Berecz János: *Vállalom*. Print: Budapest, 2003. 177.

³¹ Milch: Eurocommunism and Hungary, i. m. 233.

³² Maróthy László levele Kádár Jánoshoz 1976. december 4. In: Huszár Tibor (szerk.): *Kedves jó Kádár elvtárs. Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Osiris: Budapest, 2002.

³³ MOL, Kádár János felszólalása a berlini konferencián. 288. f. 32. cs. 133. őe.

1978-ben megjelent tudományos kiadványa³⁴ szerint a nyugat-európai kommunista pártok a szocializmus új dimenziói felfedezése révén gazdagíthatják a mozgalmat, miközben országuk demokratikus átalakulásáért küzdenek, azzal a feltétellel, hogy „nem törlik el végképp a múltat”, vagyis elfogadják a szocialista országok tapasztalatait. Ellenkező esetben hozzájárulnak a mozgalom értékeinek relativizálásához és előidézik a pártok közötti kapcsolatok fellazulását. Ezzel összefüggésben a magyar reformpárti vezetők a létező szocializmusra mint fejleszhető, tökéletesíthető rendszerre tekintettek. Közel álltak tehát a francia és az olasz pártok állásfoglalásaihoz, melyek, noha kritizálták a szovjet modellt, nem kérdőjelezték meg annak létjogosultságát, félve a Moszkvától való elszakadás politikai következményeitől.³⁵

A következő három részben azt vizsgáljuk meg időrendben, miképp alakultak a pártközi kapcsolatok a felvázolt ideológiai háttér előterében, a gyakorlatban.

Az FKP 22. Kongresszusa az MSZMP KB 1976. április 22-i ülésén: kritikus, ám optimista fogadtatás

Az MSZMP Központi Bizottsága ebben az időszakban csak a legkritikább esetben foglalkozott a nemzetközi kommunista mozgalmat érintő témákkal: a testvérpártokkal való találkozókat és a velük kötött megegyezéseket rendszerint a Politikai Bizottság és a Titkárság ülésein tárgyalták meg. A két legfelsőbb instancia feladata volt az adminisztrációs jellegű kérdések eldöntése és a fontos, nagyobb titoktartást követelő döntések meghozatala. Az 1976 és 1978 közötti periódusban, a PB és a Titkárság is három ízben tárgyalt az FKP-val kapcsolatos ügyekről, míg a KB csupán egyetlen alkalommal, az 1976. április 22-i ülésén, melyen a „nemzetközi helyzet időserű kérdései” – és ezen belül az FKP 22. kongresszusa³⁶ voltak napirenden.³⁷ Ez a tény már magában is jól mutatja, hogy

³⁴ Dr. Magyaródi Sándor: A proletár internacionalizmus és a nemzetközi ideológiai harc. *DOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet Tudományos Közlemények*, 1978. 40–53.

³⁵ Kriegl: *Un autre communisme?*, i. m. 91.

³⁶ Az MSZMP képviselőtében Fock Jenő, a KB tagja vett részt a kongresszuson, melynek befejezése után beszédet mondott a Párizs egyik külvárosában szervezett kommunista gyűlésen.

³⁷ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288 f. 4–5. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a PB 1976 márciusa és júniusa között hat alkalommal folytatott megbeszélést a berlini páneurópai konferenciáról.

a nyugati kommunista pártokban kibontakozó új orientációt kezdettől fogva nem a hagyományos úton és a hatalom szűk köreiből „kezelhető” ügyek között tartották számon. A magyar pártvezetés a megfelelő érvek biztosításával és a korlátok tisztázásával a „helyes” irányba kívánta terelni a párttagok véleményét és tágabban a társadalmi közvéleményt.

Az MSZMP vezetése, feltehetően arra várva, hogy az SZKP február végére összehívott 25. Kongresszusa ítéletet hoz a nemzetközi kommunista mozgalomban jelentkező nézeteltérésekre vonatkozóan, illetve tisztázódik a többi párt állásfoglalása a kétoldalú és többoldalú tárgyalások keretében (pl. a kommunista pártok ideológiai titkárainak varsói találkozásán), rengeteg időt vesztett a saját állásfoglalásának meghatározásában. Ám várakozó álláspontra helyezkedésével elérte, hogy az FKP-val szemben tanúsítandó magatartás mellett egyidejűleg az SZKP 25. kongresszusáról is tárgyaljon, vagyis *a priori* meghatározza a lefolytatandó tárgyalások talaját: ez pedig az SZKP kommunista mozgalomban betöltött vezető szerepének elismerése, melyet egyaránt igazol a szovjet párt történelmi öröksége és aktuális állásfoglalása a béke, a nemzetközi enyhülés és az európai biztonság alapvető kérdéseiben.

De a magyar értelmiségi körökben és a párttagságban jelentkező nyugtalanságon túlmenően az MSZMP-nek a KP-k berlini páneurópai konferenciája előkészítésében vállalt főszerepe, a kommunista mozgalomban emiatt megnőtt aktivitása, valamint egy FKP-küldöttség közeljövőben várható látogatása³⁸ is sürgette a határozott és világos állásfoglalást. Egy olyan állásfoglalást, mely a magyar társadalommal szemben és a többi kommunista párttal szemben egyaránt eredményesen képviselhető lesz. Az FKP 22. kongresszusa és a proletárdiktatúra fogalmának elhagyása emiatt az április 22-i ülésen folyó viták középpontjába került: a négy felszólaló közül hárman³⁹ szóltak hozzá ehhez a témához, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyták mind az SZKP kongresszusát, mind pedig a közel-keleti válsághelyzetet, mely szintén a napirenden szerepelt. Mindazonáltal a vitát felvezető beszámoló és az azt követő hozzászólások elméleti színvonala meglepően alacsony volt. Legfőbb törekvésként jelent meg a konkrét cselekvések és tennivalók tisztázása annak érdekében, hogy csökkenjenek a politikai és ideológiai nézeteltérések és megszilárduljon a pártegység mind a magyar társadalom előtt,

³⁸ További információ erről a pártközi találkozóról: ld. alább.

³⁹ A hozzászólás sorrendjében: Mód Péter, Deák Livia és Kádár.

mind a mozgalomban. Mód Péter és Deák Lívia ki is fejezték elégedetlenségüket a beszámoló sommás volta miatt. Kádár, aki az ülés elnökeként utolsóként szólalt fel, az elméleti szakemberekre és kutatókra hárította a felelősséget, jöllehet elismerte: szükséges, hogy ideológiai munkát végezzenek a pártban annak érdekében, hogy a proletárdiktatúra kérdését „összefüggésbe hozzák a sajátos magyar helyzettel”.

A hivatalos magyar állásfoglalás azon a nézetben nyugodott, hogy különbséget kell tenni a proletárdiktatúra elhagyása mint az FKP taktikai döntése – melyet a magyar vezetés a francia párt belügyének tekintett, sőt, teljes mértékben támogatott mint a nemzetközi és a francia viszonyokban a közelmúltban lezajlott változásokra adott helyes választ – és mint stratégiai döntés között. Az utóbbit a magyar vezetés legalábbis elhamarkodottnak ítélte, és főképpen azt nehezményezte, hogy az FKP vezetése helytelenül a múltra és a jelenre, más országok rendszereire is vonatkoztatta döntését. Semmi nem igazolhatta ugyanis a magyar nézőpont szerint a proletárdiktatúra létjogosultságának megkérdőjelezését a kelet-európai országokban. Mivel Magyarországon 1947–1948-ban, a kommunisták hatalomra kerülésekor nem voltak meg a Franciaországban a nagy Francia Forradalomtól örökölt demokratikus vívmányok, a proletárdiktatúra volt a szocializmus megvalósításának egyedüli lehetséges eszköze. (Ha nem is elfogadható magyarázat, kétségkívül hízelgő az FKP-ban ekkortájt kibontakozó nemzeti büszkeségnek.) Ezen a ponton Kádár, állítva, hogy maga is „sokat gondolkozott” a kérdésen és elnézést kérve a résztvevőktől, amiért egy olyan „klasszikusra” hivatkozik, mint Sztálin, kifejtette nézetét, miszerint a kelet-közép-európai országokban a háború után kiépített népi demokráciák nem azonosíthatók a proletárdiktatúrával, mert csupán a proletárdiktatúra *funkcióját* töltötték be. Kuba és némely afrikai ország példáját felhozva hangsúlyozta a szocializmus történeti tapasztalataiban megmutatkozó *sokféleséget*, és eszmefuttatását a következőkkel zárta: „*a jövőben nem biztos, hogy minden országban proletárdiktatúrának kell lenni, de majdnem bizonyos – meggyőződésem szerint bizonyos –, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikus tanítása érvényes annyiban, hogy valami olyan hatalomnak kell létrejönnie, amely a proletárdiktatúra funkcióit betölti, másképpen a proletárforradalomra, a szocialista forradalomra átmenni nem lehet*”.⁴⁰ Voltaképpen az az állásfoglalás, miszerint valamennyi országnak

⁴⁰ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288. f. 4. A KB 1976. április 22-i ülésének jegyzőkönyve.

elidegeníthetetlen joga, hogy meghatározza a saját körülményeinek megfelelően a saját, a szocializmusba vezető útját – „*Hát legyen, isten neki, kék-fehér-piros, vagy milyen az a francia szín, csak legyen az szocializmus! Az se baj, ha háromszínű!*” (Kádár) –, háttérbe szorította a KB-ülésen az FKP-val szemben megfogalmazott kritikákat. De mielőtt rátérnénk az utóbbiakra, érdemes leszögeznünk egy ténytet. Azért éreztük szükségesnek hosszabban idézni Kádár beszédéből – azon túlmenően, hogy nem született a nézetével ellenkező hivatalos döntés –, mivel a proletárdiktatúra fogalma, illetve a fogalom elhagyásának vizsgálata tulajdonképpen ki is merült ezekben a felszínes gondolatokban. Mód Péter, volt párizsi nagykövet szintén hosszabban beszélt, ám a szovjet nyilatkozatokra jellemző érveléssel: eszerint a francia burzsoázia az eurokommunista állásfoglalásokból hasznot húzva törekszik a nemzetközi kommunista mozgalom bomlasztására. A veszélyre való figyelmeztetés többször ismétlődik majd a magyar sajtóban 1976 és 1978 között.⁴¹

Valójában a magyar pártvezetőknek nem annyira a 22. kongresszuson elhangzott beszédek tartalma, mint inkább a módszerek miatt voltak ellenérzéseik az FKP vezetőivel szemben: elítélték, hogy a franciák túl nagy zajt csaptak a kongresszus körül, mely így a nemzetközi közfigyelem homlokterébe került. Személyesen is elmarasztalták a főtitkárt, Georges Marchais-t, amiért „túl aktívnak” mutatkozott ezen a téren, nem tartotta tiszteletben a kommunista mozgalom alapvető elvi szabályait – pl. tüntetően távol maradt az SZKP 25. Kongresszusától –, feltűnést keltett botrányt okozó nyilatkozataival a médiában – megjegyzendő, hogy Marchais jelleme nagyfokú eltérést mutatott a kádári vezető „ideáltípusától”. Bár az MSZMP vezetői teljes mértékben jóváhagyták az FKP-nak a nemzeti érdekeket képviselő tömegpárttá alakulásáról hozott döntését, szemére vetették „*meggondolatlanságát*” és „*elhamarkodottságát*”, a dolgok menetének megváltoztatásában mutatott „*türelmetlenségét*”, s hogy nem számolt döntése következményeivel: mindenekelőtt a nyugat-európai burzsoázia és munkásosztály, valamint a kelet-európai országok lakosságainak reakcióival.

A Központi Bizottság Kádár és Mód javaslatai alapján döntött a kétoldalú kapcsolatokban tanúsítandó magatartásról, melyet az FKP fent leírt viselkedésmódjával homlokegyenest ellenkező magatartásként jellemezhetnénk. A KB arra utasított, hogy a legnagyobb türelmet kell

⁴¹ Lásd pl: „Euro”-val vagy anélkül? *Népszabadság*, 1978 május 12.

tanúsítani, mindenáron kerülni kell a nyílt összetűzést,⁴² ki kell fejezni a nyugati kommunista pártok által vívott küzdelemmel vállalt teljes mértékű *szolidaritást*, mindenekelőtt a nyilvánosan elhangzó, akár a magyar társadalomhoz, akár a testvérpártokhoz intézett nyilatkozatokban. Előírta, hogy a kétoldalú találkozók alkalmával létrejövő elvtársi beszélgetéseket kell felhasználni a „*nézetkülönbségek tisztázására*”, elsősorban a proletárdiktatúra kérdésében, mely a kelet-európai államok számára elvi politikai kérdés. Érdemes megjegyeznünk, hogy a KB-határozat nem adott teret a kérdés kapcsán Kádár által hangsúlyozott nuánszoknak.⁴³

Összegzésképpen elmondható, hogy a KB-határozat előírta az FKP-val való kapcsolatok megerősítését. A kétoldalú kapcsolatoknak továbbra is a proletár internacionalizmus elvén kellett alapulniuk, ámde ügyelve arra, hogy a pártközi találkozók alkalmával érvényesüljön a *kölcsönösség* elve. Ez utóbbi hangsúlyozásával a magyar vezetők voltaképpen elfogadták az FKP velük szemben indirekt módon hangoztatott kritikáit.⁴⁴ A KB-ülésről kiadott közlemény végül csupán elnagyolt vonalakban vázolta fel a nyugati kommunista pártokkal szemben tanúsítandó magatartást, előírva az általuk vívott küzdelemmel vállalt szolidaritásának kifejezését: nem tett külön utalást az FKP 22. kongresszusára abból a megfontolásból kiindulva – mint azt később Kádár tudtára adta az érdekelteknek –, hogy „ne csak a francia pártot említse”.⁴⁵

⁴² Megjegyzendő, hogy ez volt a KP-k ideológiai titkárainak legutóbbi gyűlésén Moszkva által adott utasítás is.

⁴³ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288. f. 4., Az 1976. április 22-i KB ülés határozattervezete.

⁴⁴ Mód Péter kijelentette: „Az a benyomás alakult ki valószínűleg bennük, hogy a hatalmon lévő pártok kisebb testvérpártként kezelik őket, az ő harcukat nem tartják jelentősnek, nem támogatják eléggé és eredményeit nem becsülik. Akár okkal vélik így, akár ok nélkül, erre a jelenségre fel kell figyelniünk, és nekünk is vigyáznunk kell arra, hogy az elkerülhető sértődöttségek ne terheljék a munkásmozgalom légkörét és ne akadályozzák az őszinte, elvtársi véleménycserék kialakulásának lehetőségeit.” MOL, MSZMP Pártvezetés iratai, 288. f. 4., Az 1976. április 22-i KB ülés jegyzőkönyve.

⁴⁵ FKL, Fonds Gaston Plissonnier, 264 – J –10, Dossier Hongrie. SEC. GP. GV 8/ VII/1976. Information sur les entretiens de la délégation du PCF avec le PSOH, 16–19 juin 1976.

A kétoldalú kapcsolatok a kommunista pártok páneurópai konferenciája előtt és után: 1976 június-december

A fent leírt szolidaritási elv gyakorlatba való átültetésére legelőször két hónappal a KB-ülés után nyílt alkalom, amikor az MSZMP vezetői tárgyalást folytattak az FKP Budapestre érkezett delegációjával 1976 június 16. és 19. között. A megbeszélések témája többek között az FKP 22. kongresszusa és a kommunista pártok június 29-én Berlinben megnyíló páneurópai konferenciája volt. A francia küldöttséget vezető Gaston Plissonnier által (valószínűleg a PB tagjai számára)⁴⁶ készített beszámoló alapján jól megfigyelhetjük, egyfelől, hogy mit „hallott meg” az FKP delegációja az MSZMP KB áprilisi ülésén előkészített üzenetből, másfelől, hogy változtak-e a magyar vezetők szándékai a szovjetek által támogatott páneurópai konferencia időben közelebb kerülése okán.

A historiográfia szerint az FKP és a kelet-európai országok kapcsolatai igen súlyosan megromlottak az 1976 júniusától decemberéig terjedő időszakban.⁴⁷ A Kelet és Nyugat közötti növekvő feszültséget kiemelő tanulmányok a kommunista mozgalom és a különböző országok sajtotiban a francia, spanyol és olasz kommunisták és egyes kelet-európai politikusok között folyó és ezidőtájt különösen élessé váló polémiára támaszkodnak. Másfelől Gérard Streiff, aki ebben az időszakban az FKP külügyi osztályának munkatársa – és a berlini konferencia egyik fő szervezője – volt, több jelét találta annak, hogy a szocialista országok párizsi nagykövetségei, elsősorban a csehszlovák és a kelet-német külképviseletek beavatkoztak, de legalábbis megkíséreltek beavatkozni az FKP belügyeibe (pl. ellenzéki lapok támogatásával).⁴⁸

Ha a magyarok, a bolgárokkal és a csehszlovákokkal együtt valóban elsőként támadtak az FKP ellen a proletár internacionalizmus elvének megsértése okán már 1976 március közepén – miként Streiff állítja –,⁴⁹ nem kevésbé igaz az sem, hogy az MSZMP KB április 22-i ülése után sokkal visszafogottabban viselkedtek. A románokhoz és a jugoszlávokhoz hasonlóan igyekeztek távol tartani magukat a vitától. Ez az alapállás

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Streiff: *Jean Kanapa*, i. m. Vol. II., Chap. II.: Divergences avec l'Est; Chap. III.: L'eurocommunisme; Tiersky, Ronald: French Communism, Eurocommunism and Soviet Power. In: Tőkés (ed.): *Eurocommunism and Détente*, i. m. 139–190.

⁴⁸ Streiff: *Jean Kanapa*, i. m. Vol. II., 55, 91.

⁴⁹ Uo. 50.

mindazonáltal nem zárta ki az ellentmondásos nyilatkozatokat és gesztusokat.⁵⁰ Az utóbbiakra meglátásunk szerint alapvetően három magyarázat kínálkozik. Elsőként természetesen a Moszkva és az MSZMP konzervatív szárnya által Kádárra és környezetére gyakorolt nyomás, mely a nemzetközi kommunista mozgalomban uralkodó feszültségek eskalációjának függvényében jelentős mértékben erősödhetett (és erősödött is ebben az időben). 1976 márciusában, vagyis az SZKP kongresszusát közvetlenül követő időben az MSZMP ideiglenesen keményítette az FKP-val szembeni állásfoglalását. A kádári vezetéssel szembenálló konzervatív csoport, noha kisebbségben volt a pártapparátusban, 1976 őszén előlépett a színpalak mögül. Eminens képviselője, az ideológiai szakember Nemes Dezső szeptemberben éles vitába bocsátkozott a filozófus végzettségű Jean Kanapával⁵¹ – aki egyébiránt Nemeshez hasonlóan szintén nem élvezte a párttöbbség támogatását.⁵² Széleskörű mediatisálása okán a historiográfia mindenekelett ezt a polémiát jegyezte fel, kockáztatva azt, hogy torzított képet hagy az utókorra az „eurokommunista” időszak magyar–francia pártközi kapcsolatairól. A világos és határozott állásfoglalás elmaradására magyarázattal szolgáló harmadik tényezőként kell megemlítenünk a magyar pártvezetés elméleti felkészültségének elégtelenségét, illetőleg egyes tagjainak restségét az eurokommunista tézisek tanulmányozásának terén. Noha a KB április 22-i ülésén Mód Péter és Deák Livia is javasolta, mi több elengedhetetlennek tartotta, hogy alapsabb beszámoló készüljön az FKP 22. Kongresszusáról abban az esetben, ha pártközi tárgyalásokra kerülne sor a franciákkal, a vezetés semmilyen lépést nem tett az ügyben.⁵³ Az 1976 júniusában Budapestre érkező FKP delegációja számára „világos [volt], hogy [Magyarországon] a 22. kongresszus munkáit még vezetői szinten sem nagyon tanulmányozták”.⁵⁴ S végül meg

⁵⁰ Lásd pl. a *Társadalmi Szemle* 1976 decemberi és 1977 januári számait.

⁵¹ Ld. a polémia az illusztrálásául a következő cikkeket: Nemes, Dezső: *Quelques leçons de la lutte de classe pour le pouvoir en Hongrie. Nouvelle Revue Internationale*, sept. 1976; Kanapa, Jean: *Le passé n'a pas réponse à tout. A propos d'un article d'un camarade hongrois. France Nouvelle*, no. 1612, 4 octobre 1976. Valamint: Devlin, K.: *Hungarian – PCF Polemic: Kanapa Counterattacks*. Radio Free Europe Research Report, 6th Oct. 1976.

⁵² Streiff: *Jean Kanapa*, i. m. 67.

⁵³ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288. f. 4., A KB 1976. április 22-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁴ FKL, Fonds Plissonnier, 264 – J –10, Hongrie. SEC. GP. GV 8/VII/1976. Information sur les entretiens de la délégation du PCF avec le PSOH, 16–19 juin 1976.

kell állapítanunk azt is, hogy ellentmondásos nyilatkozatokban a szovjet oldalon sem volt hiány.⁵⁵

Az 1976 júniusában Magyarországon tartózkodó FKP-küldöttség megállapíthatóan „fogta” a magyar vezetés „üzenetét”.⁵⁶ „A magyar elvtársak ott tartózkodásunk egész ideje alatt láthatóan kifejezésre kívánták juttatni, hogy az MSZMP nagy jelentőséget tulajdonít a két párt közötti kapcsolatok fejlesztésének. A megbeszélések nagyon alaposak [...], minden formalizmustól mentesek [...], őszinték voltak”, jegyzi meg Plissonnier beszámolójában.⁵⁷ A franciák egy hat órás munkamegbeszélés után hosszan tárgyaltak Kádárral a 22. kongresszusról és annak a kommunista mozgalomra tett hatásáról, majd más magyar vezetőkkel folytattak megbeszéléseket az aktuális külpolitikai helyzetről. A magyar pártvezetők a proletárdiktatúra, a pluralizmus és a szocialista demokrácia kérdesei kapcsán lényegében megismételték az áprilisi KB-ülésem elhangzottakat. „Kádár, hangsúlyozva, hogy személyes véleményének ad hangot”, jegyzi meg Plissonnier, közölte a franciákkal, hogy „rendkívül izgalmasnak” tartja a proletárdiktatúra kérdését, hogy meggyőződése szerint különbséget kell tenni a proletárdiktatúra és a népi demokrácia között, hogy „irigylő” a kubaiaktól azt a lehetőséget, hogy nyíltan felvessék a problémáikat, s azzal zárta beszédét, hogy ő „nem mehet messzebbre ezen a ponton”. Kádár és Óvári Miklós (PB) is több ízben burkolt célzást tettek arra, hogy meg kell érteni őket: nem rendelkeznek teljes politikai szabadsággal. Az FKP tudomásul vette a magyaroknak a kétoldalú együttműködés fellendítésére irányuló szándékát – Kádár és kollégái szerint a 22. kongresszus ezen az együttműködésen „semmit nem változtatott” – és azt az óhajukat, hogy elhárítsák a Szovjetunióétól és a többi szocialista országotól túlságosan eltérő állásfoglalásban rejlő veszélyt. A kádári csoport diszkréten kívánta elhatárolni magát a szovjet blokktól; tartózkodva mindenfajta, akár az FKP ilyen vagy olyan politikai aspektusát helyeslő, akár azt elítélő nyilatkozattól. Ezért ha, miként állította, aggódott az FKP és az SZKP

⁵⁵ Milch: Eurocommunism and Hungary, i. m. 223–253.

⁵⁶ A delegáció tagja voltak: Guy Hermier (BP), Marie-Thérèse Goutman (CC), Jacques Denis (CC) és Martin Verlet (membre de la section Poxel du CC). Fogadta őket Kádár János, Óvári Miklós (BP) Gyenes András (külgügyi titkár), Berecz János és Horn Gyula (a külgügyi osztály munkatársai). Forrás: Kecskés Gusztáv (szerk.): *Magyarország és Franciaország 1945–1990*. MTA: Budapest, 2006 (megjelenés alatt).

⁵⁷ A következőkben a Plissonnier által fogalmazott beszámolóra támaszkodom. FKL, Fonds Plissonnier, 264 – J –10, Hongrie. SEC. GP. GV 8/VII/1976. Information sur les entretiens de la délégation du PCF avec le PSOH, 16–19 juin 1976.

közötti kapcsolatok megromlása miatt, nem változtatott azon a szándékán, hogy a francia–magyar konfliktus elmélyülése esetén is támogassa a francia párttal való találkozókat, csupán még nagyobb diszkréciót írt elő magának erre az esetre. Kádár ugyanakkor, kiemelve, hogy senkitől nem kapott megbízást erre, kívánatosnak tartotta, hogy az FKP és az SZKP közti nézeteltérések alapos megbeszélés tárgyává lehessenek a két párt között. Kádárnak magának is nyilvánvalóan érdekében állt egyensúlyi pozíciója megtartásához a francia és a szovjet párt közti véleménykülönbségek csökkentése.

Láttuk, hogy az FKP küldöttsége 1975 végétől, 1976 elejétől mind kritikussabb magatartást vett fel a szovjet táborral és azon belül az MSZMP-vel szemben a berlini konferencia előkészítő ülésein.⁵⁸ A júniusi találkozón a magyarok érezhetően békülékeny hangot ütöttek meg a konferencia kérdésében: elégedettségüket nyilvánították a konferencia határozati javaslata kapcsán, mellyel szerintük sikerült megtalálniuk a közös nevezőt, s kiemelték, a pártok ennek köszönhetően nagy szabadságot élveznek a dokumentum értelmezésében. A többi kelet-európai vezetéshez hasonlóan⁵⁹ ők is aggodalmukat fejezték ki, hogy az FKP netán nem írja alá a záródokumentumot, mivel szerintük a konferencia bukása „a mozgalomra nézve káros” és „a tömegekre rossz hatással” lenne. Előzőleg azonban komoly nézeteltérésre került sor a francia és a magyar kommunisták között: a magyar küldöttség a legutóbbi berlini előkészítő ülésen javasolta a proletár internacionalizmus fogalmának elhagyását a határozattervezetből, miáltal híhívta maga ellen Jean Kanapa haragját. Alig két héttel később, a június közepén Budapesten zajló pártközi megbeszélésen a magyar vezetés elítélte a francia politikus reakcióját, amely szerinte célját tévesztette, tekintettel arra, hogy a magyarok „minden egyes alkalommal, amikor csak lehetett [...] a francia delegáció álláspontját támogatták”. Kádár ezen felül tudatta a francia küldöttekkel: minthogy a magyarok támogatják a regionális és szélesebb körű találkozók szervezését, melyek az őszinte eszmecserék egyetlen mozgalmon belüli intézményes keretét jelentik és elősegítik egymás jobb megértését, támogatni fogják Berlinben a KP-k világkongresszusának tervét is. Vagyis egyértel-

⁵⁸ Az FKP álláspontja a szovjet és az olasz között helyezhető el: az előbbit túlságosan konzervatívnak, az utóbbit túl engedékenynek ítélte. A nézeteltérések tárgyáról ld.: Streiff: *Jean Kanapa*, i. m. 57–63.

⁵⁹ FKL, Vezetőség iratai, FKP PB 1976. június 8-i ülése.

művé tette, hogy a magyarok egy, az FKP és az SZKP közötti nyílt konfliktus esetén az utóbbi mellé fognak állni.

Gaston Plissonnier beszámolóján keresztül kirajzolódik az a kép, melyet a francia delegáció alkotott magának a Kádár-rendszerrel látogatása nyomán: a küldöttek pozitívan értékelték a magyarok belpolitikáját, melyet kellőképpen „realistának” ítélték, s melynek láthatóan kézzelfogható eredményeit, viszont fenntartással fogadták a nemzetközi szinten növekvő aktivitásukat. Az 1976 júniusában ideérkező francia kommunistákat csak röviddel előzte meg Budapesten François Mitterrand a francia Szocialista Párt delegációja élén, és csupán június 16-án értek véget Párizsban a magyar miniszterelnök, Lázár György tárgyalásai Valéry Giscard d’Estaing-nel és Jacques Chirac-kal.⁶⁰ A magyarok láthatóan törekedtek a francia szocialisták (egyébként mindkét fél által sikeresnek nyilvánított) látogatása jelentőségének minimalizálására az FKP előtt, amely ennek kapcsán legalábbis nyugtalanságának adhatta tanújelét; s másfelől kiemelték, hogy az államközi kapcsolatok fejlődése nem történhet a pártok közötti szolidaritás rovására. Mindazonáltal az MSZMP és a francia Szocialista Párt közötti együttműködés szorosabbá válása a következő években bizonyosan közrejátszott abban a gyanakvásban, melynek az FKP tanújelét adta a Kádár-rendszer képviselőinek irányában.⁶¹

Kötéltánc: 1977–1978. Folytatódnak a magas szintű pártközi találkozók

A pártközi találkozók 1977–78-ban a legmagasabb szinten is folytatódtak, köszönhetően egyrészt a kádári vezetés az irányú eltökéltségének, hogy ne hagyja a pártközi kapcsolatokat megromlani az ideológiai nézeteltérések hatása alatt, köszönhetően másrészt az FKP vezetői által a magyarországi „liberális kommunizmus” iránt mutatott növekvő érdeklődésnek; a személyes affinitások⁶² is kétségkívül közrejátszottak ebben.

⁶⁰ Francia Szocialista Párt levéltára: Fondation Jean Jaurès, Archives de la Section des relations internationales du PS. Dossier Hongrie. 432 RI 8; Tőkés, L. Rudolf: Eastern Europe in the 1970’s: Detente, Dissent and Eurocommunism. In: Ugyanó (ed.): *Eurocommunism and Detente?*, i. m. 594–599.; Communiqué commun PS-PSOH du 28 mai 1976. In: *Le Poing et la Rose*, nş 51, juin 1976.

⁶¹ A szerző interjúja Patrick Le Mahec-kal, 2006. jún. 27. Az SZKP és az FKP közötti kapcsolatok megromlásáról az FKP és a francia Szocialista Párt közti kapcsolatok kiépítésének hatása alatt ld.: Streiff: *Jean Kanapa*, i. m. 31–32.

⁶² A szerző interjúja Parick Le Mahec-kal és Gérard Streiff-fal: 2006. jún. 21, 27.

Ugyanebben az időszakban csupán közép- és alsó szintű találkozókra került sor az FKP és más szocialista országok, a Szovjetunió, az NDK és Csehszlovákia között. Az MSZMP PB 1977 májusában megerősítette, hogy a párt legfőbb feladata másfél évvel a berlini konferencia után is bilaterális kapcsolatainak szélesítése és erősítése volt a nemzetközi kommunista mozgalomban.⁶³ Sőt, e feladat időközben még nagyobb hangsúlyt kapott a mozgalom kiszélesedése és a „nemzeti keretek között kialakított programok sokszínűsége” okán.

Jean Kanapa két ízben is Magyarországra látogatott 1977 folyamán, amikor az FKP és Moszkva közötti kapcsolatokban jelentkező feszültség elérte tetőpontját. November végén a főtitkárt, Georges Marchais-t kísérte Budapestre, aki hosszan tárgyalt Kádár Jánossal. A két pártvezér – a találkozóról a *L'Humanité*-ben közölt nyilatkozat szerint – minden lényeges kérdésben egyetértett, a nemzetközi helyzet tekintetében csakúgy, mint a kommunista mozgalmat illetően. Noha a *Népszabadság* beszámolója jóval több fenntartást sejtet a magyar párt részéről, mindazonáltal megerősíti Kádár és Marchais egyetértését azt illetően, hogy „minden nép elidegeníthetetlen joga, hogy maga válassza meg országa fejlődésének útját, a szocializmusért vívott harc legcélravezetőbb eszközeit és formáit”.⁶⁴ A látogatás végén a főtitkárok kölcsönösen elégedettek voltak egymással. Marchais, aki egyébiránt személyes szimpátiának is tanújelét adta Kádár irányában,⁶⁵ az MTV-nek adott interjújában nagyvonalúan dicsérte a magyar politikában és gazdaságban elért eredményeket.⁶⁶ Amikor más-

⁶³ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288. f. 5. A Politikai Bizottság 1977. május 17-i ülésének határozatai.

⁶⁴ *L'Humanité*, 28–29 novembre 1977; *Népszabadság*, 29 novembre 1977.

⁶⁵ A szerző interjúja Gérard Streif-fal, 2006. jún. 21.

⁶⁶ A MTV 1. csatornájának műsora, szerk.: Sugár András. 1977. nov. 28. Marchais a következőket mondta: „Ami a magyarországi helyzet alakulását illeti [...] utazásom természetesen nagyon rövid volt. De jól ismerem Magyarországot, mert figyelemmel követjük az eseményeket valamennyi szocialista országban, ez fontos a mi magunk harcához is [...] Azt kell hát mondjam – és nem azért, hogy kedvébe járjak a magyaroknak és barátomnak, Kádár Jánosnak –, hogy azok az eredmények, amelyeket Önök minden területen elértek, mély benyomást tettek ránk. Ezek az eredmények megdöbbentőek. A változások szemmel láthatók. És elég, ha az ember a városban sétál, megérti, hogy, miként Kádár elvtárs mondta, minden rendben van. Ez nem jelenti azt, hogy ne kellene erőfeszítéseket tenniük, de az eredményeik valóban jelentősek és megdöbbentőek, nemcsak az Önök számára, de a külvilág számára is.” A tévéadás kapcsán a *L'Humanité*-ben megjelent cikk megtalálható a Radio Free Europe archívumában: CEU OSA HU 300–40–1 (Subject Files), Box 1347.

nap (november 29-én) az MSZMP Politikai Bizottsága Marchais látogatását tárgyalta, Kádár kifejtette, nézete szerint a francia főtitkár két okból jött el Magyarországra „vadászni” – az FKP ugyanis ezzel indokolta a látogatást. Egyrészt hogy kifelé megmutassa, a párt megőrizte jó kapcsolatait egyes kelet-európai országokkal, ami a franciaországi közös program idején különösen fontos jelentést nyert, másrészt, hogy szövetségest keressen – s leljen a magyarokban – az SZKP-val folytatott harcában.⁶⁷

Az FKP mindinkább magára maradt az 1978-as esztendő második felében belpolitikai és külpolitikai téren egyaránt: a szocialistákkal kötött szövetség hamar megmutatta korlátjait – leglátványosabban az 1978-as önkormányzati választásokon elszenvedett bukásban –, és mintegy ennek következményeként, a nyugati kommunista pártokkal kötött szövetség is értelmét veszítette.⁶⁸ Pénzügyileg is meggyengült, és Moszkva mindezt kihasználva még erősebb – politikai és finansziális – nyomást gyakorolt rá.⁶⁹ Ebben a rendkívüli helyzetben nyújtotta be az MSZMP KB Külügyi Osztálya azt az indítványát a PB-nek, melyben javasolta, teljesítsék az FKP segélykiáltásként ható kérését, és folyósítsanak számára 3000–5000 dollár hitelt öt éves lejáratra és normális pénzügyi piaci feltételek mellett. A javaslatot a PB 1978. október 17-én tárgyalta és egyhangúlag jóváhagyta.⁷⁰

Az október közepi PB-ülésem az MSZMP vezetői megerősítették annak szükségességét, hogy erősítsék a kétoldalú kapcsolatokat a mozgalomban, kerüljék a nyílt konfrontációt a többi párttal, és „nyugodt hangvételben” fogalmazzák meg a magyar tapasztalatok alapján kialakított álláspontjukat.⁷¹ A külügyi osztály vezetője, Berecz János által előadott beszámoló, mely áttekintette a kommunista mozgalom helyzetének alakulását a PB 1977 májusi ülése óta, megállapította, hogy a magyarok állásfoglalásukkal – melyet a következőkben foglalt össze: egyensúlyi

⁶⁷ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai, PB 1977. november 29-i ülése. 288. f. 5. 732. őe. Beszámoló G. Marchais budapesti látogatásáról és Kádár János szóbeli kiegészítője. Kádár a következőket mondta: „Marchais et. panaszkodott az SZKP-ra. Ez nekik programjuk volt. Ez volt az egyetlen olyan téma, amire ők felkészültek. Ezt meg kell mondani.”

⁶⁸ A szerző interjúja Patrick Le Mahec-kal, 2006. június 27.

⁶⁹ Courtois, Stéphane Lazar, Marc: *Histoire du Parti communiste français*. PUF, 2000². 385.

⁷⁰ MOL, MSZMP Pártvezetés iratai. 288. f. 5 / 757. őe. A PB 1978. október 18-i ülése. A KB gazdaságpolitikai osztályának beadványa a PB-hoz.

⁷¹ Uo.

pozíció, a mások álláspontjainak tiszteletben tartása és törekvés azok megértésére, az együttműködési készség és a szolidaritás megnyilvánulásai – kivívták a testvérpártok elismerését és megbecsülését. Márpedig egy igen nehéz helyzetben, lévén, hogy 1977–78-ban a viták jelentősen elmérgesedtek a mozgalomban nemcsak Kelet és Nyugat, hanem az egyes szocialista országok között is. A nyugat-európai kommunista pártokhoz való viszonyulás kérdése megosztotta a tradicionálisan egy táborban lévőket is, például a pártok ideológiai és külügyi titkárainak találkozóin.⁷² Ebben a helyzetben igencsak nehezzé vált a Kádár-rezsim számára a külpolitikai és – mint azt az 1976. április 22-i KB-ülés kapcsán láttuk – belpolitikai megfontolások által is indokolttá tett egyensúlyi állapot megőrzése. Berecz helytelenítette, hogy számos párt egyoldalúan foglal állást a kérdésben: egyesek elhanyagolják a nemzeti sajátosságokat és teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az országok közötti objektív különbségeket, míg mások, épp ellenkezőleg, abszolutizálják ezeket a különbségeket és túlhangsúlyozzák a pártok függetlenségét.⁷³

1978 végén, 1979 elején az FKP száznolcvan fokos fordulatot végrehajtva ismét az SZKP-hoz igazította kül- és belpolitikáját. 1978 novemberében Kádár János Valéry Giscard d’Estaing meghívására Párizsba látogatott, ahol a magyar követségen tárgyalt Georges Marchais-val és a francia Szocialista Párt főtitkárával, François Mitterrand-nal is.⁷⁴ Hogy miképpen alakulnak az MSZMP és az FKP közötti kapcsolatok, miután lezárult az eurokommunista időszak és a francia pártvezetés sejtethetően újraértékeli a labilis kádári „egyensúlyi álláspontot” – ez már egy következő tanulmány témája lehetne.

Konklúzió

Megállapíthatjuk, hogy az elméleti konvergenciák és más, a Kádár rendszer és az eurokommunizmus közötti kapcsolatok erősítésének kedvező tényezők szerencsés együttléte ellenére a két párt politikai kapcsolatai a felszínes protokoll szintjén bonyolódtak, ha eltekintünk a berlini konferencia szervezése során 1975 novemberéig kimutatható érdemi

⁷² MOL, MSZMP Vezetőség iratai. 288. f. 5 / 757. óe. A PB 1978. október 18-i ülése. Berecz János beszámolója a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetéről, 1978. október 10-i keltezéssel.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Kecskés (szerk.): *Magyarország és Franciaország*, i. m. Kronológia.

együtműködéstől. Ennek oka nagy valószínűséggel a kádári külpolitika pragmatizmusában keresendő: a magyar állam ezidőtájt mindenekelőtt a szociáldemokratákkal való kapcsolatépítésre és az NSZK kelet-európai politikájára adható konstruktív válaszok kialakítására törekedett, amelyet csak veszélyeztethetett az eurokommunista pártokkal fenntartott kapcsolatok szorosabbra fűzése. A rezsím reformellenessége is ezidőtájt kezdett épp megerősödni, s így valószínűsíthető, hogy az eurokommunizmus akkor sem gyakorolt volna érdemi hatást a Kádár-rendszerre, he nem következik be oly hamar a talajvesztése, maga után vonva a nyugati kommunista pártok hanyatlását.

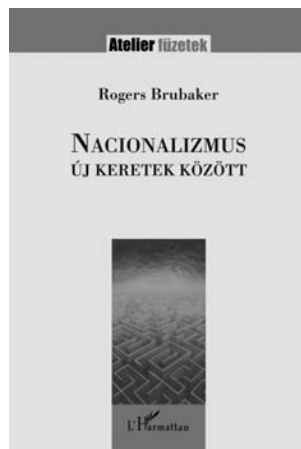

KÖNYVISMERTETÉSEK

Rogers Brubaker:
Nacionalizmus új keretek között.
L'Harmattan–Atelier: Budapest,
2006. (Atelier füzetek)

Az 1996-ban megjelent kötet áttörést jelent a nacionalizmus-kutatásban. A kötet írásai elsősorban módszertani szempontból jelentősek, ám nem hanyagolhatók el az esettanulmányok sem. Rogers Brubaker ebben a kötetében fekteti le a nacionalizmusról, a nemzeti mivoltról szóló módszertani programját, amit a későbbiekben részletesebben is kimunkál. Pierre Bourdieu munkásságára és az „új institucionalista” szociológiára támaszkodva Rogers Brubaker összehasonlítja korunk és a két világháború közti időszak nacionalizmusait, és elméleti szempontból árnyalt, történelmi vonatkozásokban gazdag képet ad az „Új Európa” egyik legfontosabb problémájáról. Brubaker javaslata szerint a nemzetet nem ténylegesen létező entitásként, elemzési kategóriaként kell értelmezni és elemezni, hanem mint intézményesült formát, gyakorlati kategóriát, esetleges eseményt. Ezek a kérdések képezik *A nemzeti mivolt újragondolása: a nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória és esetleges esemény* fejezet tárgyát. Brubaker egyik legismertebb írása, a *Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában* az egyik leggyakrabban hivatkozott tanulmány a térség különböző nacionalizmusaival foglalkozó szerzőknél. Brubaker a nacionalizmus képviselője alapján határozott meg típusokat, így a nemzetállami nacionalizmust, a nemzeti kisebbségek nacionalizmusát és az anyaországi nacionalizmust. Ezeknek egymásra hatása, egymás nacionalizmusaira adott válaszainak elemzéséből érthető meg a nemzeti kérdés a térségünkben.

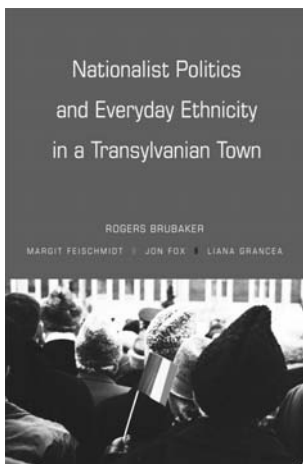
A nemzeti mivolt és a nemzeti kérdés a Szovjetunióban és utódállamaiban – egy *institucionalista elemzés tükrében* fejezetében bemutatja, hogy az antinacionalista politikát folytató Szovjetunió, szándéka ellenére, hogyan intézményesíti a nemzeti mivoltot, megágyazva ezáltal a rendszerváltás utáni

nacionalista politikának. A *Nemzetiesítő államok a régi és a mai Új Európában* fejezetben Lengyelország példáján mutatja be, hogyan alkalmazta az első világháborút követően az állam a kirekesztő és befogadó politikát a homogén nemzetállam megteremtése érdekében.

A kötet által felvetett kérdések megkerülhetetlenek mindazok számára, akik térségünk nacionalizmusaival foglalkoznak és egyben a nacionalizmusról való elméleti gondolkodás egyik alapműve.

A fordítót – Erdősi Pétert – dicséret illeti nemcsak a kifinomult stílus miatt, hanem azért is, mivel sikerült az igen nehezen fordítható fogalmakra megfelelő magyar terminológiát találnia.

Rogers Brubaker, Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2006.

Eric Hobsbawm egy helyen így fogalmazott: a nemzet, a nacionalizmus – tudjuk – fentről konstruált fogalmak, de nem fogjuk megérteni őket mindaddig, míg „alulról” is meg nem vizsgáljuk őket, a mindennapi életüket élő és abban gondolkodó emberek értelmezéseinek, reményeinek, igényeinek, valahová tartozásának és érdekeinek szintjén. Erre a feladatra vállalkozik egy most megjelent könyv, amelynek szerzői szociológiai, antropológiai és történettudományi módszereket egyaránt alkalmaznak ahhoz, hogy a nacionalizmus és az etnicitás jelenségeinek Janus-arcúságát, felülről és alulról konstruált, használt és tapasztalt módjait be tudják mutatni. A könyv empirikus anyaga Kolozsvárról származik, és e tekintetben a városi etnicitás, a kelet-közép európai nacionalizmusok és interetnikus kapcsolatok kutatói számára egyaránt hasznos olvasmány lehet. De, amiként az előszóban maguk is fogalmaztak, nem egy Kolozsvárról szóló könyvet írtak, hanem egy olyan empirikusan – többéves terepmunkával, több mint száz interjúval, megfigyelések feljegyzéseivel – megalapozott értel-

mezést, amely a jelenség, nacionalizmus és etnicitás, megértését analitikus értelemben is előbbre viszik.

A könyv két nagyobb fejezetre tagolódik. Az első része a nemzeti kérdés és a nacionalizmus múltját és jelenét tárgyalja egyre szűkülő koncentrikus körökben, amely a régiótól, Erdélyen keresztül jut el Kolozsvárig. A jelenkori nacionalizmusok és etnopolitikai konfliktusok állnak az első rész utolsó fejezetének középpontjában, ahol a szerzők a rendszerváltás utáni iskolakonfliktusokra, a kolozsvári városi terekért folytatott szimbolikus küzdelemre, valamint a magyar kisebbség reprodukciójának igen fontos kérdéseit feszegető népszámlálási-diskurzusokra koncentrálnak. A könyv második része – amely a *Mindennapi etnicitás* címet viseli – a tematikus monográfiákra nem jellemző módon kezdődik: egy *Portrék* és egy *Mindennapi elfoglaltságok* (Preoccupations) című fejezettel. A szerzők itt kifejeződő szándéka az volt, hogy az etnicitást ne önmagában mutassák be, mert – mint fogalmaznak – az etnicitás nem önálló területe a mindennapi életnek, hanem egy olyan keret, amelyben elhelyeződnek, meghatározott értelmet nyernek annak eseményei, résztvevői, körülményei.

A könyv további fejezetei érdekes, egy szavas címek alatt (*Categories, Languages, Institutions, Mixings, Migrations, Politics*) az általuk jól jelzett megközelítésekből vizsgálják az etnicitás mindennapi jelenségeit. A Kategóriák c. fejezet Brubaker, Loveman és Stamatov korábbi cikkében megjelent, majd Brubaker *Ethnicity without groups* c. könyvében (Haward UP: Cambridge, Mass, 2004.) részletesebben leírt kognitív megközelítést alkalmazza. Az intézmények vonatkozásában nem annyira azok tartalma vagy missziója, hanem társadalmi hatásai, az általuk megvalósuló etnikai reprodukció –, valamint annak korlátai – vannak bemutatva. A mikroelemzés –, amely kétségtelenül e munka egyik legnagyobb újdonsága – a nyelvhasználatról és az etnicitásnak a multietnikus helyzetekben való performatív megjelenéséről szóló fejezetekben érvényesül legjobban. Az utolsó fejezet kapcsolja össze a kétféle megközelítést úgy, hogy azt vizsgálja, miként beszélnek a politika nemzeti tematikáiról – a nacionalista politikai vezetőkről, az autonómia és státusztörvény kérdéseiről – a mindennapi életben.

A könyv epilógusa a nacionalizmus és etnicitás 90-es évekbeli kolozsvári jelenségeit nagyobb történeti és földrajzi távlatokban látni kívánók számára foglalja össze a kutatók következtetéseit. Azok pedig, akik az empíria miatt veszik kézbe ezt a könyvet, a végén találnak egy

módszertani mellékletet, amely egy párbeszéd apró részleteiben mutatja meg, hogy a mindennapi beszédben miként jön létre a különbség, a mi és az ők közötti etnikus határ.

A könyv tartalomjegyzéke itt tekinthető meg: <http://press.princeton.edu/TOCs/c8312.html>

Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.):
*Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar
és közép-európai történelemből.*

Teleki László Alapítvány: Budapest, 2006. 308 o.

A Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja tavaly (2005. szeptember 22–23.) hasonló címmel megrendezett konferenciája előadásaiból összeállított kötet elméleti bevezetőjének tekinthető tanulmány szerzője, K. Horváth Zsolt igen lényegre törően foglalta össze azt a problematikát, amely kiinduló pontjául szolgált a tudományos találkozóznak: „Ha végigtekintünk a nyugati civilizáció utóbbi két és fél, három évtizedén, akkor nemhogy a kollektív emlékezet formáink hanyatlásával, visszaszorulásával találkozunk, de a memória mindent átható, a mindennapi életet is átszövő intenzív, *egyre inkább mediatisált* jelenlétét tapasztaljuk. [...] a mindent eluraló emlékezet, akár örökség, akár muzealizáció, akár az új Denkmalkultus képében jelenik meg, intellektuális, morális, kognitív értelemben, teher nemcsak a történetírás, de a szociológián, az antropológián, sőt teher minden a társadalom és kultúra kritikai megismerésében érdekelt diszciplína számára.”

A kötetben szereplő további tizennégy írás történelmi és szociológiai szempontból veszi vizsgálat alá a kollektív emlékezet alakulásának folyamatát. Elemzik az emlékezet különféle formáit, a kollektív emlékezetet alakító, befolyásoló tényezőket (az iskolától a történelmi és irodalmi műveken át a médiáig), illetve azt, ahogy a múlt személyesen megélt, vagy a kollektív emlékezetben megőrzött tapasztalatai a jelen politikai döntéseiben megjelennek, illetve azokat befolyásolják. Azokra a problémákra, amelyeket az emlékezetnek a társadalomtudományokra nehezedő egyre nyomasztóbb terhe felvet, az egyik lehetséges tudományos reakció éppen az, amelyet a kötet szerzői követnek: tudományos módszerekkel közelítenek annak különféle konstrukcióihoz, és igyekeznek feltárni

mechanizmusait. Ez a szándék és az általános kiinduló problémafelvetés alkotja tehát e tanulmányok közös érintkezési felületét.

Az egyes esettanulmányok sokszínűsége is jelzi a kollektív emlékezet konstrukciói problematikájának összetettségét és sokrétűségét, illetve, hogy modalitásainak társadalomtudományos vizsgálata hányféle területen kínál elemzési lehetőséget, vagy másképpen, mennyi témában és esetben lehetséges, sőt jogosult alakulásának, hatásainak elemzése és figyelembe vétele.

Ennek illusztrálásául, csupán felsorolásszerűen utalunk a kötetben érintett témákra. *Kovács Éva* a közelmúlt magyar történelme három epizódjának felidézésével mutat rá a kollektív emlékezet működésének sajátos módjára, és az ebből eredő tévedésekre. *Romsics Gergely* az 1990-től működő magyar parlamentben a politikai pártok Trianon emlékéhez fűződő viszonyát elemzi. *Erdősi Péter* elsősorban a 20. századi magyar múltszemlélet sajátosságait faggatja a „barokk” és a „neobarokk”, e két nálunk sajátos jelentőségre szert tévő fogalom kölcsönhatásainak és sorának vizsgálatával. *Kántor Zoltán* a nacionalizmus fogalmáról és történetéről ad lényegre törő összefoglalást. *Lajtai L. László* és *Czoch Gábor* egymást jól kiegészítő tanulmányaikban a 19. század első, illetve második felének kollektív magyar történelmi emlékezte alakulását vizsgálják az iskolai tankönyvek, illetve a történettudományos munkák szerepe és hatása szempontjából. *Albert Réka* az Alföld mint magyar nemzeti táj kialakulásának folyamatát és e sztereotípiá komponenseit elemzi. *Viczián Zsófia* a családi emlékezet kérdését feszegeti egy középnemesi család önmagáról írt története alapján. *Filep Tamás Gusztáv* a két világháború közötti magyar legitimisták politikai törekvéseinek és a jogfolytonosságról vallott nézeteinek jobb megértéséhez és bemutatásához idézi fel e csoport múltértelmezését. *Ablonczy Balázs* az elcsatolt területek emlékének őrzése ürügyén szerveződő társadalmi gyakorlatot mutatja be a selmecbányai bányászati főiskola, illetve egykori hallgatói egyesületének példáján. *Hámori Péter* Észak-Erdély 1940–1944 közötti visszacsatolásának kapcsán a lokális kollektív emlékezet működését vizsgálja. *Hermann Gusztáv* a 18. század végén felbukkant „csíki krónika” hitelessége körüli polémiát idézi fel, és ezen keresztül a székelység eredetére vonatkozó nézeteknek a székelyi identitásra gyakorolt hatására kérdez rá. *Bárdi Nándor* írásának középpontjában az a kérdés áll, hogy a második bécsi döntést követően többségbe kerülő erdélyi magyar politikai elit

társadalmi és politikai nézeteit hogyan alakította a korábban kisebbségben eltöltött két évtized tapasztalata és emlékezete. *Lagzi Gábor* a lengyel „Keleti Végek” mítosza kapcsán írt tanulmánya elemzés és historiográfiai áttekintés egy multikulturális, több nemzet(iség) számára is fontos területről szóló diskurzus alakulásáról, elsősorban a lengyel nemzeti identitás szempontjából.

Miközben a magyar társadalomtudomány művelői is egyre fokozottabban érzékelik azt a problémát, amely kiindulópontjául szolgált az ismertetett tudományos konferencia alapján megjelent könyvnek, a kérdéskör szisztematikus vizsgálatára mindeddig kevés kísérlet történt. A jelen kötet a probléma sokrétűségének, és elsősorban a belőle kínálkozó megannyi elemzési lehetőségnek a felvillantásával járul hozzá a problémáról szóló tudományos reflexióhoz. Remélhetőleg megkapja az őt méltán megérdemlő figyelmet.

SZÁMUNK SZERZŐI

FÜLEKI KATALIN, szociológus, PhD-hallgató,
ELTE-TÁTK, Budapest

KLENJÁNSZKY SAROLTA, történész, PhD-hallgató,
ELTE Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtörténet
doktori program, Budapest – Politikatudományok Intézete
(Sciences Po), Párizs

PETRUSKA NATÁLIA, aspiráns,
Ungvári Nemzeti Egyetem, Politológia Tanszék, Ungvár

ROMANYUK ANATOLIJ, politológus,
Iván Franko Nemzeti Egyetem, Politológia Tanszék,
Lviv [Lemberg]

UDVARNOKY VIRÁG, szociológus, PhD-hallgató,
ELTE TÁTK Szociológia doktori iskola, Budapest

ZOMBORY MÁTÉ, szociológus,
Centre français de recherche en sciences sociales (CeFRéS),
Prága

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetéseké a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűvel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevéénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondottak természetesen az alcímre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron megjelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha román, akkor Clujt, Cluj-Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható mégis a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóiratból való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetékneve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetesen nem vonatkozik. Pl.: Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újra kiadott, újranymott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanó (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozatcím, ha van, a cím és alcím után, nem dőlt betűkkel, zárójelben szerepel. Pl.: Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikk:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használnak, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget azáltal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltes, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekszik. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyési kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napilap, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

Kisebbségkutatás

TARTALOM

A MAGYARORSZÁGOT ÉRINTŐ TELEPÍTÉSEK A II. VILÁGHÁBORÚ NYOMÁN

Kényszer vagy lehetőség? (Tóth Ágnes)

TANULMÁNYOK

L. Balogh Béni–Olti Ágoston: A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között

Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ők azt viszik getoba akit akarnak”. Internálótábor Lengyel községben

Krisch András: Egy mentesítési kísérlet kudarca. A soproni németek kitelepítése

Guth József: „Nem tudtam beilleszkedni, hogy ott maradjak”

Kugler József: A II. világháború utáni népességmozgások hatása Mezőbényi etnikai és vallási összetételére

Mayer János: Idegenként az őshazában

Schmidt–Schweizer, Andreas: Az 1939–1950 közötti német etnikai kényszer migráció tükröződése a nyugat-német történetírásban és köztudatban

EMLÉKEZETKULTÚRA, KIÁLLÍTÁS

Prosser, Mihael–Schell, Csilla: Menekülés, elűzetés, integráció

Seewann, Gerhard: A kitelepítés mint kiállítási téma Németországban és Magyarországon

RECENZÍÓK

Bindorffer Györgyi: A kényszerelűzetés etiológiája

Grósz András: Ember az embertelenségben

Grósz András: Elűzetve Budaörsről

Eiler Ferenc: Német nyelvű kisebbségek 1945. Európai összehasonlítás
Mlecsenkov László: Érték a sokféleségben

MŰHELY

Csernicskó István: Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság

KRITIKA

Ablonczy Balázs: Teleki Pál (Hornnyák Árpád)

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZET ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Piskorski, Jan M.: „Az ajtót kulcsra zártuk” – Kiűzések Európában és a világban (Komáromi Sándor)

Lasserre, I.: A purgatórium vége? – Beszélgetés Borisz Tadić-tyal (Kakasy Judit)

Tibi, B.: A török EU-csatlakozási folyamat és az iszlámkérdés (Komáromi Sándor)

Miroschnikoff, P.: Luteránus lelkész a romákért Szászveresmarton (Komáromi Sándor)

Mukhina, I.: Iszlám terrorizmus és a nemzeti szabadság kérdése, avagy a kortárs csecsen terrorizmus problémái (Bosznay Csaba)

Waldschmidt–Nelson, B.: Kik vagyunk? Félelmek és tények Huntington támadásában a Latin–Amerikából az Egyesült Államokba való bevándorlási hullám ellen (Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Pamuk, O.–Platz, J.: Európa és Törökország az irodalomban: Orhan Pamuk (Komáromi Sándor)

Rychlo, P.: Osztrák életrajzok: az utolsó jiddis Kelet-Európában (Komáromi Sándor)

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Kazmirowski, B.: Elias Canetti és a nyelvek (Komáromi Sándor)

KISEBBSÉGI POLITIKA

Příbaň, J.: Politikai nézetkülönbségek, emberi jogok és legális átalakulások (Bosznay Csaba)

Satel, S.–Klick, J.: Elfogultak az orvosok? (Bosznay Csaba)

KISEBBSÉGI JOG

Anderson, Ch.J. etc.: A tanú szemével? A szubjektív emberi körülmények alapjai Kelet-Közép-Európában (Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK

Kuprian, H. J. W.: Az osztrák történetírás a Párizs környéki békékről az Anschlussig (Komáromi Sándor)

Szarota, T.: A megszállt Európa reakciója zsidók Dávid-csillaggal történő megbélyegzésére (Bosznay Csaba)

Pro Minoritate

2006/NYÁR-ŐSZ

HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG A XXI. SZÁZADBAN

Tények és perspektívák – Válogatás a KEH által szervezett konferencia előadásából

Bakk Miklós: Az erdélyi magyarság politikai érdekérvényesítésének feltételei és uniós perspektívái

Göncz László: A muravidéki magyarság tegnap és ma

Gyurgyik László: A szlovákiai magyarság szerkezeti összetételének változásai

Kiss Tamás-Csata István: Népesedési perspektívák Erdélyben

Lampf Zsuzsanna: Munkaerőpiaci és egészségügyi helyzet – a szlovákiai magyar identitás alakulásának újabb tényezői

Losoncz Alpár: Egy kisebbségi érdekérvényesítési modell időközi mérlege: többlet lehetőségek vagy többletillúziók?

Majnek Antal: Beszámoló a kárpátaljai magyarság helyzetéről

Molnár József: A kárpátaljai magyar közösség: helyzete, perspektívái

Vetési László: A szórványban is pozitív jövőkép kell

A MAGYAR „MODELL”

Miskolczi Ambrus: Forradalom és nemzetiség (modell és valóság)

Szesztay Ádám: Magyarországi nemzetiségpolitika 1948 és 1989 között

Tófalvi Zselyke: A magyar hatóságok bánásmódja a kirekesztettekkel

MŰHELY

B. Kovács András: A bíró színe előtt – magyarul

Colin H. Williams: Hivatalos kétnyelvűség és alkotmányos reform az Egyesült Királyságban II. rész

SZEMLE

Vizi Balázs: Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek

kellék

filozófiai folyóirat

29. szám

Legitimitás és autoritás

Kovács Gábor: Demokrácia, válság, legitimitás. Eszmetörténeti vázlat

Farkas Attila: A legitimációs válságról és a tekintélyvesztésről

Mester Béla: Tekintély, hatalom és legitimitás

Ilyés Szilárd: Lehetséges-e politikai tekintély, avagy az autoritás esélyei

Demeter M. Attila: Legitimitás és reprezentativitás

Mappa

Ulrich K. Preuß: Veszít-e hatalmából az állam?

Jean-Christophe Merle: Megalapozhatóak-e

a globális szociális és gazdasági jogok?

Recenzió

Zuh Deodáth: Metaforológia és gondolkodástörténet

[Hans Blumenberg: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*]

Zuh Deodáth: Kis osztrák lexikológia

[*Wörterbuch der phänomenologischen Begriffe*]

Szerzőink

Abstracts

Rezumate

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

UTAZÓK ÉS UTAZÁSOK

- Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára*
Michael Harbsmeier: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai.
 Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán
Gelléri Gábor: Az Amazonastól az amazonokig. Egy „tökéletes utazás” visszhangjai
Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten
Kulcsár Krisztina: A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán
Irina V. Popova-Nowak: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850
Vári András: Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel
Jusztin Márta: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon

KÖRKÉP

Pakot Levente: VI. Európai Társadalomtudományos Történelem Konferencia (Sixth European Social Science History Conference)

FOLYÓIRATSZEMLE

Goda Károly: Középkortörténet és az Urban History

KÖNYVEK

Archontológia, prozopográfia, társadalomtörténet

Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526) – Kiss Gergely

Köblös József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai. 1585–1861. – Horváth Gergely Krisztián

Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773.

– Bak Borbála

Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.

– Bódy Zsombor

Max Weber Magyarországon. A weberi életmű értelmezései a honi társadalomtudományban

Molnár Attila Károly (szerk.): Szellem és etika „100 éves a Protestáns etika”

– Bognár Bulcsu

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 900 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.)
Megjelenik: évente négyszer
ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM

a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait ..... példányban

Előfizetési díj: 900 Ft/db
vagy 3300 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a ..... számo-
kat hozzacsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel
egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név .....

Pontos cím .....

.....

Dátum ..... Aláírás .....

Információ: regio@chello.hu

REGIO

A review of Studies on Minorities, Politics and Society

Volume 17, 2006, No. 4

Editor's note 3

ROUNDTABLE DISCUSSION

The "secret agent problem" in present-day Hungary.
Historiography and the elaboration of the past 5

PRESIDENT AND PARLIAMENT IN UKRAINE

ANATOLY ROMANIUK

Comparative analysis of the president's power in Ukraine,
West European countries and the USA 29

NATALIA PETRUSHKA

The main directions and the stages of the evolution of
Ukrainian parliamentarism (1990–2006) 38

CULTS AND CULTURES

MÁTÉ ZOMBORY

Self-musealisation and ethnic membership. The performativity
of ethnic identity in the context of forced migrations 51

VIRÁG UDVARNOKY

Hungarian Serbs and Croats remembering the minority policy
of the Kádár period 96

KATALIN FÜLEKI

The Kádár regime in the memory of Slovaks in Hungary 121

WORKSHOP

SAROLTA KLENJÁNSZKY

Eurocommunism and the Kádár regime. A dialogue between the
Hungarian Socialist Workers' Party and the French Communists 141

BOOK REVIEWS 165